

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta
Katedra sociologie
Sociologie

Zdeněk Bělonožník

**Sovětská civilizace. Fenomén SSSR v reflexi soudobé ruské
sociologie**

**Soviet civilization. The Phenomenon of the USSR in
reflection of the contemporary Russian Sociology**

Disertační práce

vedoucí práce – Prof. PhDr. Miloslav Petrusek, CSc.

2012

”Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonal samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury”. Zdeněk Bělonožník

*Rád bych touto cestou poděkoval Prof. PhDr. Miloslavu Petruskovi, CSc.
za cenné rady a laskavý přístup během celého studia.*

Abstrakt

Cílem předkládané práce je představit specifickou diskuzi soudobé ruské historické a společenské vědy o fenoménu SSSR a jeho postavení v rámci ruských dějin. Podrobně jsou zde rozebrány koncepce tří současných ruských autorů, kteří se v různé míře a z různých pozic vyjadřují k jednotlivým etapám sovětských dějin, otázkám příčin a podmínek vzniku SSSR, jeho vnitřní dynamiky, principů fungování sovětské společnosti a vztahu SSSR k Západu a třetímu světu. Problém kontinuity ruských dějin a vztah mezi ruskou tradicí a modernitou představují pak obecnější témata, která dílčí úvahy tří uvedených autorů o SSSR/Rusku propojují.

Představené koncepce ilustrují vnitřní různorodost postsovětské ruské diskuze, současně však odkazují k některým jednotlívým liniím, jež názorovou partikularitu dovolují překlenout zobecňujícím pojetím „ruský pohled“. Jednou z takových linií je vymezení Ruska/SSSR vůči Západu, které tradičně představuje bezpodmínečně nutný element v jakékoliv ruské diskuzi o identitě země. Předkladatel práce se pokouší ukázat, že idealizovaný obraz Ruska/SSSR v pracích některých ruských autorů souvisí nezřídka se zkresleným vnímáním západní civilizace.

Postuláty tří soudobých ruských koncepcí konfrontuje autor s těmi, jež jsou obsaženy v konvenčních přístupech západní sovětologie, aby tak demonstroval jejich zásadní odlišnost. Ta pramení nejen z jisté ideologičnosti ruského pohledu na vlastní dějiny nýbrž i z omezenosti diskuze západní, která byla a stále zůstává být silně ovlivněna zjednodušujícím výkladem teorie totalitarismu.

V tomto ohledu je předkladatel této práce přesvědčen, že smyslem studia současných ruských názorů o SSSR není pouhé zdokumentování kvazivědecké exotiky obsažené v „teoriích ruské zvláštnosti“ ani výlučná kritika těchto názorů coby sociálně podmíněných, z pozic sociologie poznání. Přísně kritická analýza současných ruských autorů může, domnívá se předkladatel, obohatit diskuzi o Rusku a SSSR o netriviální postřehy a kontexty, jež dosud západní věda a publicistika opomíjela.

Abstract

The aim of the thesis is to introduce a specific discussion of contemporary Russian historical and social science on the phenomenon of the USSR and its role within Russian history. In particular, concepts of three contemporary Russian authors are analysed that deal with topics such as specific periods of Soviet history, context of USSR establishment and its breakdown, internal dynamics and transformation, leading principles of the society life or the Union's relations towards both West and the Third World. The questions of continuity of Russian history and relation between Russian tradition and modernity constitute horizontal issues that diffuse discussion on most of the particular topics.

The presented concepts illustrate considerable complexity of the postsoviet Russian discussion; at the same time they refer to certain leading lines which allow to overarch the variety of ideas by general concept of „Russian point of view“. One of the lines consists in confronting the USSR/Russia with the West, quality that traditionally marks any Russian discussion on the country's identity. The author of the current document intends to demonstrate that the idealized reflection of the Russia/USSR that we can witness in works of most Russian historians might particularly arise from their incorrect

perception of the West to which the first one is usually opposed.

Postulates of the three analysed concepts are confronted with conventional approaches of the Western sovietology in order to demonstrate their principal distinction. Roots of the distinction may originate in an ideological context of the Russian (patriotic) discussion as well as in a certain simplification of the Western sovietology which still remains to be strongly influenced by the totalitarian theory.

An analysis of the contemporary Russian ideas on USSR does not solely serve as a documentation of *kvasiacademic* exotics that may plenitudely be found in „theories of the Russian specific“; nor the ideas must be necessarily criticised as socially determined from the cognitive sociology point of view. As the author of the thesis is convinced, a thoroughly critical analysis of the contemporary Russian social and historical science may enrich the discussion on Russia and USSR by original observations and contexts that have not received sufficient attention by the Western sovietology so far.

Obsah

	Úvod	
	I.1 Rusofilní a rusofobní tendence v historiografii SSSR a Ruska	1
	I.2 Západní sovětologie a její inspirace	1
	I.3 Postsovětská ruská reflexe Ruska a SSSR	4
	I.4 Od pravicové kritiky socialismu ke kulturologické kritice národního charakteru	9
	I.5 Západní mýty o Rusku a západní kořeny ruské „autenticity“	12
	I.6 Cíle a struktura disertační práce	15
	Sergej Kara Murza: Sovětská civilizace a mýty, které ji pohřbily	
	II.1 Limity psychologické manipulace masovým vědomím a Kara Murzův idealismus	21
	II.2 Velká Říjnová <i>Národní</i> Revoluce. Nevyřešený vztah ruské tradice a sovětské modernity. Konceptem sovětské civilizace ke kritice Západu	24
	II.3 Shodné a rozdílné ve stalinizmu a fašizmu	35
	II.4 Podstata sovětské demokracie. Komunikace mezi společností a mocí. Decentralizace a růst plurality nemusí nutně znamenat demokratizaci	43
	II.5 Represivní modernizace. Ekonomický, politický, národní a národnostní rozměr. Defekty diskuze o represích	48

	II.6 Kdo byl vítězem ve druhé světové válce: národ nebo stát/strana?	56
	II.7 Otázka znárodnění a otázka restitucí	57
	II.8 Efektivita sovětského hospodářství a ekonomické soutěžení SSSR se Západem	57
	II.9 Pozdně sovětská inteligence a její role v perestrojce. Defekty protisovětské diskuze	59
	Alexandr Sergejevič Panarin: SSSR jako osvícenský projekt	
	III.1 A.S. Panarin – ruský i světový	69
	III.2 Rehabilitace osvícenství podle Panarina. Čtyři typy kritik a jejich společný jmenovatel. Moderna a postmoderna, globalizmus a Západ	70
	III.3 Panarinova východní (ruská) civilizační mise	76
	III.4 Sovětský Svaz jako osvícenský projekt	77
	III.5 Proč a jak číst Panarina. Možnosti „západní“ interpretace autorova díla	81
	Alexandr Šubin: Perestrojka jako nezvládnutý přechod SSSR k postindustrializmu	
	IV.1 Krach sovětského socialismu a selhání západní sovětologie	86
	IV.2 Vysvětlení pádu sovětského systému	
	<i>i Ekonomické vysvětlení</i>	87

	<i>ii Politické vysvětlení</i>	91
	<i>iii Sociální, demografické a kulturní vysvětlení</i>	92
	IV.3 Perestrojka podle Alexandra Šubina	96
	<i>i Meze růstu industriální ekonomiky. Nesystémové ekonomické reformy bez demokratizace</i>	97
	<i>ii Dominance vnitřních faktorů rozpadu nad vnějšími. SSSR jako evolující a sebekorigující systém</i>	101
	IV.4 Jakou byl Sovětský Svaz společností?	102
	Závěr	113
	Seznam literatury	117

Úvod

I.1 Rusofilní a rusofobní tendence v historiografii SSSR

Provedeme-li zběžnou analýzu soudobých západních společenských publikací¹ pojednávajících o SSSR a Rusku, pozorujeme nesporné převládání negativní kritiky.

Výtky, které tyto práce Sovětskému Svazu popř. jeho historickému nástupci adresují, jsou ve své partikularitě často oprávněné, třebaže nezřídka vyžadují korekci (např. diskuze o počtu obětí komunistického totalitarizmu). Případná problematičnost takových kritik pak spočívá v chybných či nespravedlivě neúplných kontextech, do nichž jsou jinak správné postřehy zasazovány. Především současní ruští autoři si stěžují, že jednotlivé fenomény (např. projevy režimu) bývají v pracích západních kolegů odsuzovány bez přihlédnutí k podmínkám, za nichž k nim docházelo.

Na opačném pólu stojí práce (takřka výlučně ruské provenience), které Sovětský Svaz (Rusko) rehabilitují, a to nekriticky paušálně za pomoci mnohdy absurdně znějících vysvětlení či v umírněném tónu spočívajícím v uvádění některých zažitých mýtů na pravou míru. Je třeba říci, že specifikum ruské diskuze o charakteru země charakterizuje již od 19. století její vyhraněnost vůči Západu coby referenčnímu rámci. Autenticita Ruska je přitom historicky určena Západem více, než si jsou schopni připustit ti, kdo chtějí zaostalé Rusko přivést po jeho (tj. západním) vzoru do domu civilizovaných demokracií. Tím méně si tuto závislost uvědomují zastánci domácí svébytnosti, kteří se vůči Západu ostře vymezují. Je v tomto ohledu příznačné, že podtextem rusofilních projevů bývá nezřídka nenávisť vůči (falešnému, zkaženému, umělému, chladnému...) Západu a pocit nadřazenosti vlastní civilizace, jejíž zaostalost a nedokonalost jsou pasovány na ctnost. Práce (ruských) prozápadních rusofobů jsou pro změnu prodchnuty pocitem studu nad vlastním nepolepšitelným národem a komplexem méněcennosti před silně idealizovaným Západem.

Uvedené tendence i kontexty, ve kterých se ty které názory o Rusku a SSSR formují, se pokusím shrnout v této kapitole, která slouží současně jako úvod k podrobnějšímu výkladu koncepcí tří představitelů soudobého ruského společenského myšlení,

I.2 Západní sovětologie a její inspirace

Předmětem západní kritiky SSSR jsou problémy trojí povahy a do tří skupin lze rozdělit i autory, kteří o nich píší. Jedním ze znaků definujících povahu Sovětského režimu je **krutost** (projevující se v represích, čistkách, praxi koncentračních pracovních táborů, masového přesídlování atd.). Synonymem SSSR se surovost a násilí stávají především v pracích navazujících na teorii totalitarizmu, které jsou dnes z pochopitelných důvodů populární v postkomunistických zemích střední a východní Evropy. Druhým tématem je (ruský, sovětský a postsovětský) **imperialismus** (a postkolonialismus), nejnověji aktualizovaný v souvislosti s otázkami vztahu Ruské Federace k zemím tzv. „blízkého zahraničí“ (kritici hovoří o novodobých „sférách vlivu“) ale také např. v souvislosti s problematikou energetické bezpečnosti EU. I s tímto typem kritiky se velmi hojně setkáme v postkomunistické Evropě, které se ostatně realizace ruské

¹ Poněkud zjednodušujícím přívlastkem “západní” zde máme na mysli “ne-ruské” koncepce, tedy i autory postkomunistických zemí střední a východní Evropy včetně pobaltských států. Mluvíme-li o publikacích, pak nejenom o těch čistě historických, ale i o politologii, teorii mezinárodních vztahů a také žurnalistice.

zahraniční politiky skrze dodávky zemního plynu bezprostředně dotýká.² Třetím znakem je pak **neschopnost** sovětského systému (vyjádřená ve strnulosti a impotenci byrokratického aparátu, neefektivním plánování hospodářství, vedení bojů za druhé světové války apod.), kterou se zabývají ekonomové a sociologové organizací. S neschopností úzce souvisí –v socialistické každodennosti zakoušená- **nedokonalost** (koexistence permanentních front a prázdných pultů obchodů, nízká kvalita zboží a služeb a jeho vysmívaný design apod.), která však více než v pracích západních badatelů figuruje ve statích ruských publicistů.

V menšině –pomineme-li nekriticky obdivné postřehy západních pozorovatelů předstalinického Ruska- jsou pak práce zmiňující úspěchy SSSR ve vnitřní a mezinárodní politice. Přehlíženy, relativizovány či popírány jsou výsledky modernizace (urbanizace, industrializace, růst gramotnosti a demografických ukazatelů) a růst politického vlivu státu, kterému se během krátké doby podařilo znovuzískat statut uznávané velmoci, přičemž už nikoliv jen té vojenské, který mělo Rusko v carských dobách. Těchto úspěchů mělo být dosaženo za velmi specifických, nepříhodných podmínek, jak tvrdí obhájci SSSR (zaostalá, převážně agrární země s nedostatkem vlastního kapitálu, kontext dvou světových válek a světové hospodářské krize, nepříznivá mezinárodně-politická konfigurace atd.). Kritici Sovětského Svazu potažmo Ruska tyto specifické podmínky zpravidla bezezbytku opomíjejí, nebo jim nepřipisují významnější roli, sověští patrioti je naopak zveličují a nezřídka je vykreslují jako objektivně nutný kontext, v jehož rámci byl zvolený směr rozvoje státu nejen správný ale i jediné možný. Jestliže první kategorie autorů konstatuje, že nebýt sovětského (zejména stalinského) totalitarizmu, země by zcela přirozeně a rychle dosáhla vysoké životní úrovně a civilizovanosti, druhá skupina nesouhlasně namítá, že jiný rozvoj než ten, který se uskutečnil, by Rusko uvrhl do pozice země třetího světa.

Akcentování negativních stránek sovětského režimu a relativizování jeho úspěchů je pochopitelné ve světle zdrojů, ze kterých vyrůstá. Zčásti byla kritika SSSR z pera západních sovětologů motivována ideologicky, Západ ji používal v rámci studené války jako psychologickou zbraň k ovlivnění veřejného mínění obyvatelstva západních zemí, států sovětského bloku a konečně i samotného Sovětského Svazu včetně Ruska.

Vedle toho mnozí autoři svým způsobem korigovali či na pravou míru uváděli bezchybný obraz budování světlých zítřků (úspěchy sovětského hospodářství, školství, sociální struktury atd.), tak jak jej designéri sovětského režimu vykreslovali. V kontextu ideologické nadutosti, prázdných a realitě neodpovídajících či realitě odporujících proklamací, zkreslených (přikrášlených) statistik atd. bylo akcentování negativní kritiky adekvátní, a to nejen lidsky ale i vědecky. Hloupé, místy nepravdivé a místy směšné ideologické masáže („Sovětský Svaz – náš vzor“, „se Sovětským Svazem na věčné časy“) byly vystaveny především státy východní Evropy, což vysvětluje podezřelý a apriori negativní přístup představitelů jejich vzdělanostních, politických a kulturních elit k hodnocení všeho sovětského a ruského.

Za dnešním kriticismem bývalých sovětských satelitů a svazových republik SSSR³ nevězí však výhradně –znechucení či úsměv vyvolávající- vzpomínka na

² Energetická bezpečnost byla např. jedním ze tří panelů politologické konference “Rusko a Evropa” organizované v říjnu 2007 Institutem politologických studií Masarykovy univerzity v Brně. Třebaže je uvedené téma aktuální a závažné, nelze souhlasit s vědecky a politicky nekorektním tónem většiny příspěvků, který v některých extrémních případech ústil do militantních výzev k “přijetí adekvátních opatření” vůči Rusku.

³ V případě řady postsovětských států (zejména pobaltských, Ukrajiny a Gruzie ale i Ázerbájdžánu a Moldavska) se rusofobie zásadním způsobem promítá do přehodnocení “národních dějin” tamními historiky a formuje tím historické vědomí čtenářů vědeckých i populárně vědeckých publikací, žáků a

nesčetněkrát omílané fráze, nýbrž i konkrétní historická zkušenost, ať jí byl bezprecedentní ukrajinský hladomor,⁴ potlačení maďarského povstání, reakce na Pražské jaro, řešení polské otázky atd. Subjektivně prožitá historická zkušenost brání i desítky let po rozpadu socialistického bloku a Sovětského Svazu korektnímu uchopení předmětu zkoumání, a může být ideologicky zneužita v boji s postsovětským Ruskem, a -jak ukazuje česká zkušenost- i k boji pravice s levicovými stranami v rámci národních parlamentů. V rovině prožitých individuálních osudů je setrvačnost negativního postoje zcela pochopitelná.

Konečně posledním možným vysvětlením negativního vztahu k ruskému tématu je sklon západní inteligence k rusofobii, tedy kritice čehokoliv ruského jako agresivního, zaostalého či asijsky nevypočitatelného. O tom, že žánr kritiky Ruska nevznikl až za Sovětského Svazu (a že tedy nejde pouze o kritiku bolševiků a produktů jejich vládnutí) svědčí poznámky a úvahy západních pozorovatelů carského Ruska.⁵ Zdroje této předsovětské rusofobie souvisejí jistě s tradicí ruské vojenské expanze a lstivé zahraniční politiky, se kterou přišly do styku v podstatě všechny evropské velmoci (jež si však většinou v kořistnických válečných ambicích a diplomatické akrobacii s Ruskem nezahladily). Druhým momentem je pak bezesporu protidemokratické, reakcionářské počínání pozdních carských vlád, které šlo s vojenskou agresí ruku v ruce. Nakonec přidejme kulturní a geografický faktor (asijské dědictví evropského státu), pro který je typická jistá míra iracionality a mystiky.

Vraťme se ale k modernizačním úspěchům SSSR. Všimněme si, že někteří autoři je přiznávají jako objektivní fakt, relativizují však jejich hodnotu poukazem na oběť, kterou za ně bylo nutné zaplatit. Výdobytky sovětského systému jsou tak zmíněny nikoliv jako hodnota o sobě ale jako ilustrace obrovské neefektivity a násilnosti systému, který svých cílů dosahoval nepřiměřenými prostředky.

Nepokládám za příliš korektní argument některých současných ruských autorů, kteří kritiky sovětské modernizace obviňují z výběrového soucitu s oběťmi SSSR při

studentů škol a recipientů masových médií. Přestože je rusofobie (podaná zčásti jako kritika velkoruského kolonializmu a zčásti jako kritika sovětské okupace a rusifikace) jen jedním z atributů "novodobých dějin" těchto států (neméně důležitými jsou nejrůznější mytologie o genezi jednotlivých národů, heroizace významných osobností atd.), je pochopitelné tím, co přitahuje kritickou pozornost ruských autorů. Ruská autorka I. Orlova konstatuje nejen politickou objednávku ale i celkový úpadek postsovětských historických škol a příslušné koncepce ve svém celku charakterizuje "svévolným vztahem k historickým faktům, hyperbolizací a manipulací čísly, tvorbou mytologií, falzifikací, demonizací a dehumanizací oponenta a přímou lží." ORLOVA 2009: 134.

⁴ Šubin vyvrací názor, podle kterého šlo v případě hladomoru o Stalinovo záměrné potlačení vzpurného ukrajinského nacionalizmu. Vlastními statistikami ukazuje, že stejně dramaticky jako v nejhůře postižených ukrajinských regionech se situace vyvíjela i v některých ruských a kazašských oblastech. Současně kritizuje záměrné navyšování statistik obětí ukrajinského hladomoru, např. připočtením kategorie „neregistrovaných úmrtí“, která však běžně do úmrtnosti zahrnována nebývá, nebo přehlížením vlivu urbanizace na vyklidňování vesnic. Srv. ŠUBIN 2009: 82-4, 276-7. Dlužno však podotknout, že přinejmenším s ohledem na absolutní míru postižení je spravedlivé nazývat tuto událost *ukrajinským* hladomorem. Mimo to někteří autoři trvají na tom, že přístup mocenských struktur ke krizi byl přeci jenom odlišný v Ukrajině než např. v ruském Povolží.

⁵ Např. podle německého cestovatele Gena jsou Rusové národem „bez svědomí, cti, iniciativy; nemají tvůrčí sílu; tance a baletu nejsou schopni; lyrika Puškina je bezdušným a necitelným epigonstvím; Rusové nejsou schopni obejmout celek, jak v praktickém životě, tak v umělecké tvorbě; jejich literatura je neobdařená. Puškin, to je směs všelijakého napodobování. Gogol je hlava omezená.“ (cit. dle LOSSKIJ 1991: 281)

současném opomenutí hrobů lemujících modernizaci západní. A to západní modernizaci realizovanou přímo na západě (formování anglického kapitalizmu popsané např. v práci Veliká transformace Karla Polanaye⁶) či v koloniích.⁷ Přeci jen k oběma modernizacím (západní a té sovětské) docházelo v různých historických podmínkách, a tak ospravedlnění (sovětských) krutostí ve století dvacátém (západními) surovostmi století osmnáctého vzbuzuje přinejmenším pochyby. Navíc dětinské „srovnávání s horšími“ (čehož se uvedení ruští autoři poukazováním na chyby druhých dopouštějí) nebudí příliš velkou úctu.

Na druhou stranu by určitý historicizmus a kulturní přístup kritikům SSSR neškodil, neboť to, co se v raných fázích budování sovětského socialismu dělo, je nutné chápat v kontextu modernizace agrární, feudální, zaostalé země, jejíž obyvatelstvo (se svým specifickým chápáním hodnoty lidského života, navyklymi a obecně schvalovanými způsoby řešení konfliktů atd.) bylo nejenom objektem modernizačních plánů bolševiků ale i jejím aktivním tvůrcem. Nejde jenom o to, že by ruský rolník, periodicky zmítaný krizemi nejrozumnějšího charakteru (hladomory, války, politické převraty a epidemie) měl k násilí jaksí blíž než tehdejší příslušník západní inteligence či dokonce novodobý ochránce lidských práv hodnotící krvavé události raného SSSR se sedmdesátiletým odstupem. Jedná se i o specifickou situaci zhroucení státního a hospodářského systému, v němž jedno násilné řešení bylo alternativou k násilí jinému.

Negativní přístup ke studování Sovětského Svazu a Ruska na západě lze vyčíst nejen z prací samotných ale i vycítit v terminologii, již se při analýze užívá, a která se do určité míry stala nositelem intuitivního hodnotícího rozměru na úkor rozměru deskriptivně explanačního. Zejména v žurnalistice a populární politologii jsou v tomto ohledu nadužívány pojmy „totalitní“, „despotický“, „autoritářský“ a „imperialistický“. Tím ovšem netvrdíme, že by se západní kritika Sovětského Svazu redukovala na předpojaté, vědecky vyprázdněné či záměrně pokřivené hodnocení. Vedle hojné produkce ideologických klišé existuje řada kvalitních badatelů -negativních kritiků SSSR-, kteří jsou schopni nabídnout netriviální interpretace dějinných událostí.⁸

I.3 Postsovětská ruská reflexe Ruska a SSSR

Hodnocení SSSR v postsovětském Rusku samotném je, jak jsme již v úvodu naznačili, pochopitelně odlišné od toho západního (resp. neruského). Názorové pole je zde pestřejší, byť velmi hrubým zjednodušením dospějeme ke konfliktu dvou –v Rusku dobře známých- základních ideových táborů, a sice prozápadních liberálů na jedné straně a patriotů (rusofilů) na straně druhé.

Ruskou diskuzi počátku devadesátých let dvacátého století charakterizuje velmi intenzivní, otevřená a rozmanitá kritika SSSR operující s argumenty připravenými již za předcházejícího období perestrojky. Této diskuze se účastní představitelé reformních socialistických proudů (trockisté, anarcho-syndikalisté, neonarodnici) se svým poněkud utopickým politickým programem ale i poměrně silnou, leč později nezhodnocenou podporou veřejnosti. Dále je zastoupeno široké křídlo konzervativně a patrioticky smýšlejících autorů zahrnující hned několik specifických názorových skupin, mezi nimiž se nejvýrazněji profilují pravoslavní monarchisté a antisemitsky naladěný neostalinisté. Důležitými a aktivními účastníky diskuze jsou pochopitelně nositelé prozápadního liberálního ekonomického a politického programu. Zjednodušeně řečeno je kritika SSSR

⁶ Srv. POLANAY 2002.

⁷ Srovnání stalinské „prvotní akumulace“ se západním kolonializmem a „ohrazováním pastvin“ činí např. ŠUBIN 2009: 290.

⁸ Patří k nim např. Martin Malia, který SSSR kritizuje z klasických liberálních pozic.

ze strany první uvedené (tj. socialistické) skupiny motivována snahou o zásadní korekci zejména politického systému při zachování socialismu jako cíle; patrioti ve své kritice Sovětského Svazu připomínají primát ruských národních zájmů a jako k referenčnímu rámci se upínají k předrevolučnímu („tradicionalistě“) resp. stalinskému (neostalinistě) Rusku. Kritika prozápadních liberálů je nejdůslednější a nezřídka ústí do absurdního popírání čehokoliv sovětského.⁹

Procitnutí z „tržního romantizmu“ vyvolané zhoršením životní úrovně většiny obyvatelstva v průběhu devadesátých let, zkušeností všudypřítomného chaosu a zvyšující se kriminality vedly k přehodnocení pohledu na SSSR, které nabývalo různých forem, „střízlivým pragmatizmem“ (identifikujícím partikulární pozitivní momenty sovětské minulosti) počínaje a voláním po restauraci radikálního neostalinizmu konče. Pozice patriotů byly posíleny nejenom na úkor liberálů, s jejichž západním ekonomickým a politickým programem si masy probíhající krizi spojovaly, ale i reformních socialistů, kterým se nepodařilo přetavit obrovský potenciál reformního hnutí do standardních forem parlamentní politiky. Jak už jsme naznačili, mimořádně dobře se v kontextu nesplněných masových očekávání vedlo neostalinistům, kteří epochu předválečného a válečného SSSR popisovali jako nejsvětější okamžik sovětské, potažmo ruské historie, a kteří realitu represí a teroru přijali buďto jako historicky ospravedlněný fenomén, či ji jako politickou konstrukci rovnou odmítli. V jejich případě byl obrat ke Stalinovi nejenom voláním po sociálních jistotách ale i snahou vrátit zemi ztracený lesk velmoci.¹⁰ Fenomén neostalinizmu je příliš složitý na to, abychom jeho dynamiku mohli bezezbytku vysvětlit poukazem na sociálně-ekonomický faktor. Vždyť masová obliba Stalina trvá, ba roste i v průběhu první dekády třetího tisíciletí, tedy již v době relativní společenské stability, růstu ruského hospodářství, posílení role a pravomocí státu i růstu významu země ve světové politice. V Moskvě byla v roce 2008 vůdci věnována muzejní expozice, při oslavách 65 let vítězství nad fašizmem měl jeho obří portrét zdobit ulice velkých měst a jako geniálního vojévůdce („generalisima“) i státníka ho podle sociologických průzkumů respektují dokonce i studenti středních škol. K rozvoji masové nostalgie a rehabilitace stalinského mýtu dochází v kontextu Putinovy (Medvěděvovy) ekonomické, politické a sociální konsolidace společnosti (a nikoliv v krizi), a je otázkou, nakolik se jedná o paradox. Zdá se, že dnešní Rusko pro svou národní mytologii Sovětský Svaz včetně stalinizmu potřebuje, nezřídka se jej, naopak se k němu hrdě hlásí, připisuje si jeho úspěchy i omyly. Zdá se, že současný ruský režim upřednostňuje výhody spojené s rolí Ruska jako „nástupnického státu“ SSSR před riziky, která z ní zemi na domácí i mezinárodní aréně plynou.¹¹

Vedle směšných, a přitom nebezpečných velkoruských šovinistů kombinujících adoraci vůdce silné ruky s touhou po geopolitické expanzi nalézáme v ruské společenské vědě sociologizující historiky, kteří se k sovětskému socialismu snaží přistupovat jako k souhrnu několika kvalitativně odlišných vývojových etap odehrávajících se v různých historických, zahraničně politických a ekonomických kontextech. Těmito kontexty se pak

⁹ Např. „Dům našich rodičů byl vystavěn na kostech umrlců, tak ho raději spalme.“ Nebo „Lidé v Gulagu se něco natrpěli, takže dnešní zvýšení cen je spravedlivé.“ Viz KARA MURZA 2001a: 433.

¹⁰ Namátkou zde uvedme takové autory jako Platonov, Dugin, Limonov, Pychalov, Prochanov a další.

¹¹ Příkladem budiž již zmiňovaná diskuze o ukrajinském hladomoru třicátých let. Jde o jedno z nejvýznamnějších témat novodobého ukrajinského „národního obrození“, obvinění Ruska je v něm latentně přítomno, nikoliv však explicitně uvedeno (viníkem je SSSR). Přesto současná ruská vláda i inteligence cítí potřebu na tuto diskuzi reagovat a zásadně ji (v zájmu „objektivního historického pohledu“) korigovat. Toto zdánlivě nelogické přiznání „potrefené husy“ má zcela racionální jádro v podobě posilování sympatií nejen u svých prosovětsky naladěných občanů, nýbrž (snad i především) obyvatel východní Ukrajiny, jimž je ukrajinský nacionalismus bytostně cizí.

pokoušejí objasnit rozdílnou produkci dobra a zla v každé z jednotlivých etap. Odlišit takové autory od předchozí skupiny nemusí být snadné. Mnoho z nich se např. zabývá sociologickým hodnocením stalinizmu z hlediska historických alternativ (jaký by byl osud SSSR, kdyby neproběhla urychlená, kolektivizací podmíněná industrializace), při němž se velmi nebezpečně přibližují pozicím neostalinistů, nebo jim přinejmenším hrozí, že za ně budou označeni. Pomyslná hranice je velmi neurčitá a nepevná, přesto neostalinisty zpravidla rozeznáme podle mizerné úrovně vědecké argumentace, jež některé historické okolnosti záměrně zkresluje či nepřipomíná.

Řekli jsme již, že široké patriotické/konzervativní křídlo zahrnuje vedle stalinistů i početnou skupinu autorů, kteří si zakládají na restauraci tradičního (předsovětského) ruského kulturního dědictví. Výrazný religiózní tón a idealizace carského Ruska („pravoslavný monarchismus“) se negativně podepisují na kvalitě a přidané vědecké hodnotě prací těchto autorů. Jejich tvůrčí potenciál je většinou omezen na interpretaci textů ruských autorů předminulého a minulého století, ať jde o religiózní filozofii (Bulgakov, Berďajev, Solovjev), eurazijství (Savickij, Trubeckij, Struve, Iljin) či slavjanofilství (Danjilevskij, Aksakov). Analýzy současné situace, pokud se o ně autoři pokoušejí, trpí spekulativností, nejasným vyjadřováním a nekritickým zaštitováním vlastních závěrů autoritativním textem, který však -aplikován na současnost- nepůsobí věrohodně. Autoři tohoto ražení s oblibou filozofují o ruském národním charakteru (spočívajícím v polaritě, extrémizmu a zálibě v eschatologii), ruské ideji (schopné obnovit bratrskou jednotu lidstva), eurazijském prostoru (jako kombinaci kvalit dvou kontinentů), cyklickém vývoji historie či biologicko-kosmické genezi národů.

Bylo by chybou připisovat velkou oblibu tohoto typu literární produkce výhradně otázce intelektuální módy v rámci znovuoobjevení a zpřístupnění sovětským režimem zakázaných autorů. Stejně tak nebyl neostalinismus pouhou konzervativní reakcí na překotné události devadesátých let. Historik sovětské inteligence Šlapentoch ve svém shrnutí vývoje intelektuálních proudů v Sovětském Svazu ukazuje, že jak neostalinismus (patriotizmus) tak tradicionalismus (jím má na mysli právě autory orientované na dorevoluční Rusko), které oba pro zjednodušení zobecňuje překlenujícím pojmem „rusofilství“ se objevují již v šedesátých letech dvacátého století, a výrazně se rozvíjejí v letech sedmdesátých, a to mj. i díky podpoře ze strany brežněvovského režimu oceňujícího reakční dynamiku rusofilů a jejich protiliberální a protizápadní rétoriku.¹² Hodnocení rusofilů ze strany liberálně orientovaného Šlapentcha je velmi příkré a jednostranné. Autor této skupině vytýká konzervatismus, nedemokratičnost, podporu stalinizmu a antisemitismus a v rámci jejich pozitivního hodnocení zmiňuje (snad i poněkud ironicky) jenom iniciativy zaměřené na ochranu kulturních památek a architektury, environmentální citlivost a boj proti alkoholizmu.¹³ Vznesená obvinění vůči rusofilům jsou však platná pro část, nikoliv pro všechny představitele tohoto hnutí (pokud existenci tohoto hnutí jako homogenního myšlenkového proudu akceptujeme). Navíc autor naprosto ignoruje kulturologicky zajímavé, tradiční politologický a ekonomický pohled doplňující přístupy „rusofilů“ ke studiu společenských a dějinných fenoménů, jimiž se v devadesátých letech rusofilové přibližují expandujícímu postmodernímu multikulturalizmu.

¹² O významu, který roli rusofilství v ruské/sovětské intelektuální tradici Šlapentoch přisuzuje, svědčí pozornost, jakou tomuto proudu ve své knize věnuje i způsob, jímž konflikt rusofilství a liberálů vykresluje jako úhlavní motiv ruské inteligence vůbec. ŠLAPENTOCH 1990: 186 a dále.

¹³ Tamtéž: 277-8.

S inspirací ideologií tzv. „narodníků“¹⁴, slavjanofilství, eurazijství apod. se v Rusku setkáváme u mnoha autorů včetně těch, jejichž práce mají solidní sociologickou a historickou hodnotu, která není zatížena ani -v zemi atraktivními- teoriemi spiknutí (Židů, Arménů, zednářů atd. proti ruskému lidu) ani oslavou stalinských metod budování Velkého železného Ruska.

Oprávněnou výtkou vůči rusofilům je ovšem jejich kritická (a přitom ne zcela správná) interpretace Západu, západní civilizace, která jde tradičně ruku v ruce s analýzou ruského elementu. Diskuze o Západu se u ruských autorů často stává odvrácenou stranou diskuze o Rusku. Vždyť spory o podstatu civilizace, které nabývají na intenzitě vždy s každou fází modernizace země, bývají vyjadřovány především jako dichotomie Západ – Východ, Evropa – Ázie. Jestliže za SSSR se tato protizápadní rétorika transformovala do propagandy o imperialistickém západním nepříteli, zkaženém kapitalistickém (buržoazním) světě, spiknutí kosmopolitů atd. (sovětský socialismus byl přeci budován jako negace západního kapitalismu, a po stalinské rusifikaci bolševizmu se na internacionalistické ideály marxizmu zapomnělo zcela¹⁵), dnes jsou tyto staré ruské problematiky aktualizovány ve světle nejnovějších západních teorií postkolonializmu, postmodernizmu a globalizace.

Kritika Západu resp. konstatování ruské odlišnosti a konfrontování Ruska se Západem má místo i v soudobých ruských masmédiích. V situaci, kdy Rusko, ruští autoři i sdělovací prostředky donekonečna omílají teze o zvláštnosti Ruska a snahách Západu je oslabit či přímo zničit (skrže NATO, masmediální kulturu, drogy, špionáž, ekonomickou výměnu, emigraci, židozednářskou kliku apod.), se nabízí otázka, zda největším podnětcovatelem světového spiknutí proti Rusku není nakonec Rusko samé. Hysterická reakce Ruska na západní rusofobii (ať domnělou či skutečnou) a jeho stylizace do role ublížené oběti stěží posílí vlastní sebevědomí a zlepší prestiž země v očích západní veřejnosti.

Pro doplnění obrazu postsovětské ruské diskuze je namístě vzpomenout marxismus jako směr, jehož důkladná percepce v průběhu SSSR (a i před ním – dialog ruské inteligence s marxismem započal dávno před bolševickým převratem) je patrná i v devadesátých letech u autorů nejrůznějších orientací.

Výše uvedenou diskuzi postsovětské ruské společenské vědy jsem se pokoušel shrnout ve své v diplomové práci „Ruská cesta v ruské společenské vědě“¹⁶ obhájené v roce 2004. Představil jsem v ní jednotlivé proudy a jejich představitele, přiblížil novodobou formu věčného ruského sporu mezi obhájci domácí tradice a zastánci údajně prověřeného západního postupu a ilustroval bezprecedentní potřebu ruské humanitní inteligence o sobě přemýšlet.

Vedle obsahové stránky jsem se tehdy v textu snažil zachytit i posunuté chápání vědecké korektnosti, politické angažovanosti a emocionální neutrality v ruské společenské vědě, jež se –na rozdíl od vědy západní- nezříká vyjadřování politického názoru, obviňování ideového protivníka (včetně jednotlivých národů a etnik),

¹⁴ Narodniki označují někteří autoři za první teoretiky třetí cesty, kteří se snažili promýšlet možnosti nezápadní modernizace Ruska. Narodnici vnímali prý palčivě zaostalost Ruska a chtěli ji překonat, nikoliv však za cenu defektů západní kapitalistické cesty. Ze své podstaty nebyli tedy konzervatisty. Takový závěr je ovšem sporný, podmínění rozvoje zachváním části stávajících institutů není ničím jiným než konzervativní modernizací. Samotná připravenost modernizovat není, myslím, překážkou pro to, abychom dané hnutí označili za konzervativní.

¹⁵ Tento předpoklad dokazuje MALIA 1985.

¹⁶ Práce byla obhájena 30. září 2004 na katedře sociologie Filosofické fakulty UK Praha, v jejíž knihovně je archivována.

dojímajících či mobilizujících projevů, a to i na stránkách seriózních časopisů a publikačních řad.

Pro pochopení zdrojů této diskuze jsem se pokusil načrtnout historický a společenský kontext, v němž se rozvíjela. Určujícím milníkem byl samozřejmě rozpad SSSR, jemuž předcházel Gorbačovův pokus o reformu socialismu („perestrojka“) provázený uvolněním cenzury („glasnost“) a jistým vysvobozením myšlení z všudypřítomných, překonaných leč nadále vyžadovaných ideologických rámců. Toho myšlení, které zde však dřímalo a v rozhovorech vedených v intimě kuchyní sovětských domácností se kultivovalo již od konce padesátých let.¹⁷ Motorem diskuze devadesátých let o identitě země a o tom, kam Rusko kráčí a kam by kráčet mělo¹⁸, bylo podle některých autorů ideologické vakuum, které nastalo jako důsledek definitivního zřeknutí se socialistické ideologie. Levicoví kritici postsovětské transformace ovšem ironicky poznamenávají, že prostor obývaný neochvějnými hesly o budování světlých zítřků a národním vlastnictvím výrobních prostředků velice rychle kolonizovaly zjednodušené principy tržního liberalismu (libertinství) a pluralitní demokracie, jež se, snad vinou přílišné výkladové redukce či údajného ruského sklonu k extremismu přiblížily v ruském podání postulátům malthuziánství a sociálního darwinizmu. Neoliberální pění chvály na ničím neomezený trh propuklo v Rusku zkraje devadesátých let, přitom náhlá připravenost těchto teorií potvrzuje předpoklad, že byly v částečné či úplné ilegalitě připraveny dávno předtím, než byly vypuštěny do veřejného prostoru. Řady tržních radikálů rozšířili paradoxně i bývalí reformní komunisté („šedesátníci“), kteří se vzdali myšlenky na vybudování demokratického „socialismu s lidskou tvář“. Významnou proměnu prodělala, jak už jsme naznačili, v devadesátých letech také neformální hnutí perestrojky (ať už šlo o propagátory samosprávného socialismu, alternativní pedagogy či ekology), která v jistém smyslu vyklidila pozice svým politicky gramotnějším soupeřům.¹⁹

Učení o všemocnosti ničím neregulovaného trhu se však stěží mohlo stát dostačujícím objasněním světa a probíhajících dramatických změn pro obyvatele země, jejíž sedmdesátiletou existenci charakterizovalo bezprecedentní podřízení společenské praxe vysoce abstraktní teorii.²⁰ Předčasné ukončení a tedy nezavršení socialistického projektu muselo i ve víceméně „sekularizované“, k budování šťastných zítřků skeptické postsovětské společnosti vyvolat jisté znepokojení a potřebu definovat novou realitu.

Postsověští Rusové ztratili navíc nejen marxistický výklad dějin a společnosti ale po porážce SSSR ve studené válce i dřívější postavení respektované velmoci. Oba zmíněné momenty vyvolaly řadu otázek týkajících se toho, jaká bude role země v novém, post-bipolárním světě, o jaký typ konfliktu šlo v tzv. „studené válce“ a proč v něm SSSR prohrál, a jaký měl sovětský socialismus smysl ve vztahu k ruským dějinám.

Na konci devadesátých let úvahy o směřování země akcelerovaly pod vlivem sociálně ekonomické krize, která, jak už jsme napsali výše, zpochybnila ozdravný potenciál

¹⁷ Vývoj tohoto myšlení načrtává v již zmiňovaných dějinách sovětské inteligence Šlapentoch. SHLAPENTOKH 1990.

¹⁸ Příznačný je název sociologického sborníku „Kuda id'jot Rossija?“ složeného z příspěvků ze stejnojmenné konference. Srv. ZASLAVSKAJA (ed.) 1997.

¹⁹ Ruský historik a účastník těchto hnutí Šubin se domnívá, že šlo o důsledek nových sociálně ekonomických podmínek (snížení objemu volného času v souvislosti s ekonomickým bojem o přežití). Myslím však, že takové sociologické vysvětlení není dostačující. Za zánikem uvedených skupin, je pravděpodobně nutné hledat jak romantizmus (absenci pragmatizmu) a roztržitost celého spektra (jenom množství socialisticky orientovaných skupin bylo více než vysoké, přitom snahy o integraci byly snižovány silnějšími dezintegračními tendencemi), tak omezené možnosti proniknout do formálního politického života okupovaného staronovou elitou. ŠUBIN 2005: 221.

²⁰ BATYGIN 1998: 25.

tržního hospodářství a obecně možnosti přejímání západních politických a ekonomických vzorců, jejich aplikaci v domácích podmínkách, a která ze slov „liberál“ a „demokrat“ učinila stejně ošklivou nadávku, jakým bylo v poválečném SSSR označení „fašista“.

Celá diplomová práce byla založena na deskripci diskuze, věnovala se tedy pouze tomu, jak, kým, jakou formou a za jakých podmínek byly úvahy o daných fenoménech (SSSR, reformy Petra I. Velikého, vliv geografie na ruský národní charakter, světová mise pravoslaví, eurazijský prostor atd.) komunikovány. Práce se však nevěnovala analýze fenoménů jako takových, ani jejich hodnocení. Autorovi práce k tomu chyběly jak dostatečná erudice, tak životní zkušenost.

Disertační práce by se v tomto ohledu měla od diplomové do určité míry lišit, čímž si autor netroufá tvrdit, že během sedmi let, které od obhájení prvního textu uplynuly, nabyl erudice a životní zkušenosti, kterých se mu tehdy nedostávalo. Zásadním rozdílem by měl být určitý posun z roviny deskriptivní do roviny analytické. Cílem tedy nebude pouze popsat diskuzi o Rusku a SSSR a představit hlavní teze jejích jednotlivých účastníků, nýbrž tyto teze a argumentaci podrobit hlubší kritice a zasadit je do výkladových rámců, které je zbavují jejich jedinečnosti a originality. Kritika argumentace předpokládá nicméně obeznámenost s objektem, k němuž se tato argumentace vztahuje. V tomto ohledu se pokusím, jak jen mi to mé historické znalosti umožní, posoudit jednotlivé práce i z hlediska věcného, tj. nakolik ten či onen názor koresponduje s realitou.

Odklon od zkoumání diskuze ke zkoumání fenoménů se odrazí i na rozšíření spektra autorů o západní odborníky. Zapojení západních koncepcí by mělo nejenom přispět k lepšímu pochopení posuzovaného fenoménu ale i pomoci prezentovat specifiku ruského přístupu.

1.4 Od pravicové kritiky socialismu ke kulturologické kritice národního charakteru

Vraťme se ale ještě ke způsobům, jak je nahlížen SSSR a Rusko vůbec, ať už v západní –neruské– či domácí společenské vědě. Je vcelku pochopitelné, že významná část kritiky Sovětského Svazu je vedena z pravicových pozic, v jejichž perspektivě jsou historické neúspěchy režimu vnímány jako důsledky defektů imanentních socialistické ideologii. Chybnost levicové politiky je tu ilustrována nejenom neefektivností plánovacího hospodářství, které nedovedlo zajistit potřebnou produktivitu práce, kvalitu výroby a životní úroveň obyvatelstva, a jako takové vedlo k prohře v (čistě) ekonomickém soutěžení se Západem, ale projevuje se i v periodických násilnostech režimu spojených s potíráním svobody a individualizmu. Tyto násilnosti a tato potírání jsou zde chápána jako přirozené důsledky levicového uvažování.

Teorie konvergence abstrahují narozdíl od výše uvedeného přístupu od ideologického balastu, aby za ním nacházely jakousi obecnou –na nositelích politické rétoriky nezávislou– vůli modernizačního procesu, jehož konečným –a v různých národně-kulturních a politicko-ekonomických kontextech totožným– produktem je univerzální postindustriální civilizace řízená podle principů hodnotově neutrální vědy a techniky. „Revoluce manažerů“ na Západě konstatovala, že reálné rozhodování už dávno neleží v rukou vlastníků výrobních prostředků (kapitalistů) ²¹; v socialistických zemích pro změnu diskuze o vědeckotechnické revoluci (60. – 70. léta) vyzdvihovala technického inženýra jako hrdinu nové éry, který má rozšířit řady nové vládnoucí elity ve společnosti, jež se bude napříště řídit výhradně přísnými a nezpochybnitelnými principy vědeckého plánování. ²²

²¹ Srv. BURNHAM 1941.

²² V oblasti sociálního inženýrství byla taková očekávání kladena na sovětskou sociologii. BATYGIN 1998: 35.

V devadesátých letech je tento modernistický étos opouštěn ve prospěch kulturologie, která, jak dále ukážeme, přinesla nejen pokus o hlubší analytický vhled a osvobození od eurocentrizmu, nýbrž i riziko kulturního pesimismu a s ním související rasismus. Kulturologií inspirované práce o podstatě sovětského režimu konstatují, že -v lůně západního osvícenství zrozený- marxismus byl v Rusku zásadním způsobem reinterpretován a pod tlakem místního kulturního a sociálního prostředí přeprogramován. Průběh ruského socializmu včetně všech excesů, které ho provázely, jsou tak při této perspektivě více ruské než socialistické.

Na charakteru sovětského socializmu se jednak podepsaly reálné historické události, jež protagonisty ruského socialistického projektu nutily přizpůsobovat teorii praxi, která tak byla pouze zčásti přímým a plánovaným výsledkem jejich konání. Takovými událostmi byly nezamýšlené důsledky jednotlivých politických opatření, jejich vzájemná interakce, specifické mezinárodní podmínky typu světové války, tzv. „velké (hospodářské) deprese“ apod. Současně je konstatováno nepopíratelné dědictví carského Ruska (s jeho posedlostí geopolitikou, extenzivním rozvojem, tajnou policií, nostalgií po starém dobrém nevolnickém pořádku), jehož restaurace v Sovětském Svazu je přičítána především Stalinově politice.

Jiným vlivem, který se měl na ruském marxizmu podepsat, byl specifický národní charakter, tedy soubor vzorců myšlení a jednání, který se ustavil v zemi, jež vyznává pravoslaví a sousedí z jedné strany s Evropou a z druhé s Asií. Podle uvedené hypotézy byl svou podstatou marxismus ruskému národnímu charakteru blízký (bratrství všech proletářů, eschatologie „světlych komunistických zítřků“, revoluční zlom jako uznávaný způsob provedení společenské změny atd.). Netriviální skutečnost výše popsané shody mezi západním intelektuálním učením na jedné straně a ruskou národní tradicí na straně druhé vyžaduje ovšem vysvětlení. Vystává totiž otázka po společném jmenovateli myšlení německého intelektuála (tj. Marxe) na jedné straně a ruského rolníka na straně druhé. Někteří autoři tuto shodu nacházejí v křesťanství jako zdroji, který inspiroval Marxův osvícenský projekt společenského osvobození a současně byl pevnou základnou ruského pravoslaví.²³

Jiní autoři výše uvedené souznění marxistické a pravoslavné eschatologie odmítají a tvrdí, že spíše než o vzájemné shodě lze v případě bolševizmu mluvit o jednostranné domestikaci –ze Západu importovaného- marxizmu ve specificky ruském prostředí. Podle tohoto pohledu bylo v bolševizmu mnoho ruského živlu, avšak jen pramálo marxizmu. Za sovětským totalitarizmem, jeho nedostatky a krutostmi je tak třeba hledat vliv „asijského mužika“, jehož sklon k násilí i ochota je útrpně snášet byla nešťastně doplňována odvěkou posedlostí ruských elit v teritoriální expanzi.²⁴

Totalitarismus zde tedy není vysvětlován jako časově omezená zkušenost implementace projektu specifické (socialistické) verze modernizace, v níž se namísto chybějících incentiv trhu uplatňuje donucení, a ve kterém je absence živelné sebeorganizace občanské společnosti kompenzována centralizovanou hierarchickou byrokracií. Totalitarismus je zde něčím, co pramení z přirozeného charakteru místního národa. V tomto světle pak i neúspěchy postkomunistické transformace a nejružnější společenské nešvary přestávají být vysvětlovány jako „dědictví komunismu“, protože za nimi nestojí socializmem naučené (a tedy i odučitelné) vzorce chování a myšlení (mentalita sovětského člověka, tak zvaného „sovka“), nýbrž daleko odolnější kognitivní a behaviorální archetypy, které v konečném důsledku odsuzují k selhání realizaci jakéhokoli projektu, ať už socialistického nebo kapitalistického ražení. Nepřípustný je

²³ Na toto přemostění narazíme prakticky ve všech publikacích Panarina.

²⁴ O takové pochopení podstaty SSSR se pokusil např. TEXLER 1996.

pro zastánce tohoto přístupu i názor²⁵, že šlo o selhání sovětských elit neschopných oprostit se od tradice předrevolučního reakcionářství, neboť národní charakter odkazuje údajně k dobám dálnější minulosti než je novověké carské Rusko. Výsledkem tohoto způsobu myšlení je konstatování nevymýtitelné viny celého ruského národa, který byl nenávratně zkažen mongolským jhem a závěr, že Rusko má přirozený sklon k totalitarismu, a že k vymýcení tohoto totalitarismu může dojít teprve poté (pokud vůbec), kdy historickou scénu opustí nositelé tradiční ruské, a tedy totalitní mentality.²⁶ Tedy poté, co nad těmito nepřevychovatelnými tradicionalisty získají vrch pragmatičtí individualisté, již jako jediní budou sto ustavit v Rusku občanskou společnost.²⁷

V lepším případě je řešením vymření nositelů tradiční mentality (která tedy přeci jen není tak neměnná), v horším případě pesimistický závěr, že změny k lepšímu nebude dosaženo nikdy, že Rusko hrozbu pro demokracii, trh a zahraničně politickou bezpečnost představovalo, představuje a i nadále představovat bude.

Ve své původní podobě lze paradigma kulturní plurality chápat jako produkt shovívavé postmoderní doby, která, na rozdíl od přísné a vyžadující doby moderní, nementoruje, nestanovuje vysoké cíle a nemobilizuje k jejich dosahování. Multikulturalismus má nezápadní kultury a národy osvobodit hned nadvakrát. Jednak od násilného a necitlivého importu cizorodé západní kultury, jednak od nutnosti usilovat vůbec o dosažení pokroku tak, jak je Západem definován. Od participace na západním progresu jsou tyto kultury uchráněny odkazem na nezměnitelnou přirozenost, která rozvoj v určitém směru (tržní hospodářství, vědeckotechnický rozvoj apod.) jednoduše neumožňuje.

Zdánlivě spravedlivý požadavek teorie kulturního relativizmu a plurality v sobě nicméně ukrývá nebezpečný interpretační potenciál. Za prvé, nezápadní kultury se ze své podstaty nemohou účastnit Pokroku, a samotný požadavek jejich modernizace je odsuzován jako výraz arogance západního etnocentrizmu či imperialismu. Jde o smíření s mnohdy kritickou situací států třetího světa, rezignací na řešení jejich problémů, přičemž se konstatuje, že se tyto státy ze své povahy změnit nemohou. Druhou implikací je zjištění, že vedle neškodných domorodých kultur (s jejichž dobrosrdečnými představiteli se někteří představitelé proamerické kultury rádi nechávají fotit na exotických dovolených, a které jsou vlastně zpestřením rozmanitosti lidského rodu) se na planetě Zemi vyskytují i kultury a národy se sklony k totalitarismu.

Podle ruského politologa Panarina je dnes do skupiny takových zemí řazeno právě Rusko. Tentýž autor si současně –přesně v duchu ruské sebestřednosti- klade

²⁵ Tuto, nepochybně oprávněnou, pozici zastávají autoři českých Dějin Ruska. Sovětské Rusko kráčelo podle nich ve šlépějích tradiční ruské nesvobody a realizovalo stejně expanzivní politiku jako jeho předchůdci; přirozené, zdola vycházející demokratizační tendence však nebylo možné zcela potlačit. Takový výklad umožňuje netriviální náhled na sovětskou velmoc, který nezatěžuje fatalizmus a spekulativní zabíhání daleko do minulosti středověké temné Rusi. Je ovšem otázkou, zda by autoři zvolili podobnou –shovívavou- interpretaci, kdyby knihu dokončili nikoliv v polovině devadesátých let, nýbrž na konci první dekády jedenadvacátého století za Putin-Medvěděvova diumvirátu. Srv. ŠVANKMAJER (ed.): 1995.

²⁶ Známa disidentka Novodvorská proslula např. označením Rusů za národ nevolníků (otroků) a banditů a výzvou ke “spálení prokleté totalitární Sparty”. KARA – MURZA 2000: 348. Jiný protagonista perestrojky Bykov konstatoval, že: „V průběhu následujících deseti-dvaceti let nás ... nic dobrého nečeká. Změny k lepšímu mohou nastat teprve za hranicemi fyzické existence současných pokolení. Tj. poté, co ze scény definitivně odejdou ti, kdo jsou nenapravitelně otráveni jedem bolševické ideologie... Poté, co nejenomže nezůstane nic, co by připomínalo rezoluce dalšího ze sjezdů, ale nezbyde ani jeden děd či babka, kdo si ještě pamatují deficit, represe a kolektivizaci.“ Srv. KARA – MURZA 1995: 130.

²⁷ PANARIN 2000a: 54.

otázku, čím to, že kritika Západu byla a zůstává namířena proti SSSR/Rusku mnohem větší měrou, než vůči jiným kulturám a společnostem, které jsou Západu a jeho principům ještě více vzdáleny (Indie, Čína). Ve formulaci otázky spočívá podle Panarina i odpověď na ni. Rusko se nachází příliš daleko od Západu, než aby mohlo být považováno za Evropu, a přeci natolik v její blízkosti, než aby šlo přehlédnout vzájemnou podobnost. Se Západem Rusko sdílí určité shodné cíle a principy, realizuje je však jinými prostředky. Jako takové je zdrojem alternativ Západu, který se ho prý kvůli tomu bojí.²⁸

Kulturologií inspirovaná rusofobie je však vlastní nejen autorům Západu a států bývalého východního bloku, jež mají s Ruskem svoji historickou zkušenost. Rusofobii vykazuje paradoxně i část intelektuálních elit v Rusku. Některých radikálních sociálně darwinistických formulací ve vztahu k vlastnímu národu, jaké bylo možné slýchat od části ruských publicistů v devadesátých letech minulého století, bychom se na Západě asi opravdu jen stěží nadáli. Vulgární výroky podmiňující perspektivu sociální změny vyměněním stávajících generací či vyjadřující lítost nad tím, že Rusko neprohrálo druhou světovou (popř. jinou z předešlých) válku (v duchu hédonisticky vulgárního „kdybychom se byli Němcům raději vzdali, pili bychom dnes bavorské pivo“) a nesmlouvavý požadavek čisté, ničím neomezené tržní soutěže lze jen stěží připisovat úspěchům efektivní grantové politiky Západu ve vztahu k ruské humanitní inteligenci. Poměrně triviálním je v tomto ohledu zjištění již zmíněného Panarina, který za nesmiřitelnými a leckdy nenávisnými výroky diagnostikuje u této skupiny inteligence komplex méněcennosti a stud za vlastní národ (v ruském kontextu pojmenovaný jako „tradiční sklon k sebemrškačství“).²⁹ Zopakujme, že na vině je jistě i nekritický obdiv k Západu jako k referenčnímu ideálu, který byl v pozdním SSSR v masovém vědomí vykonstruován do značné míry jako opozice k sovětskému režimu a každodennosti spíše než jako výsledek analýzy reálné západní společnosti. Tento obdiv byl samozřejmě o to silnější a o to nekritičtější, oč štvavější a absurdnější byla oficiální protizápadní propaganda. S tím je spojené nedostatečné poznání charakteru západní civilizace a historické proměny, kterou prodělala: v knihovničkách zmiňovaných autorů zjevně chybějí práce žánru evropské sebereflexe, která je paradoxně jedním z opěrných pilířů kultury, o jejíž nesmlouvavé a totální uplatnění v Rusku radikální „západníci“ usilují. Ekonomicky orientovaným zastáncům volného trhu zase nedochází, že většina západních ekonomik již dávno uplatňuje sociálně udržitelný model kapitalismu (jakkoliv periodicky atakovaný požadavky neoliberálních tržních „predátorů“). Nutno však podotknout, že nedostatečná popř. zkreslená znalost Západu je v nemenší míře vlastní rovněž autorům (včetně výše uvedeného Panarina), kteří jej z ruských patriotických pozic ostře kritizují. Charakteristické jsou zjednodušující a nepravdivé dichotomie agresivního, chladného a individualizovaného Západu a s ním kontrastujícího vřelého kolektivistického Ruska.

1.5 Západní mýty o Rusku a západní kořeny ruské „autenticity“

Někteří ruští autoři mapující západní percepci Ruska/SSSR obviňují americké a západoevropské sovětology z toho, že tito i k dnešnímu postsovětskému Rusku přistupují skrze mýty, které přitom byly zformovány již v 19. století, ve věku velkého přemýšlení o Rusku. Tak např. badatelka Laptěva, která se zabývá přednostně rusistikou USA, vyděluje „mýty odlišnosti“ (jinakosti) a „mýty nepřátelství“ (hrozby, ohrožení).³⁰ Do první skupiny řadí takové, Rusům a Rusku připisované vlastnosti jako jsou pokora a

²⁸ Rusko je tak podle autora „vnitřní kritikou Západu“, je jeho součástí ale tou, která provokuje.

PANARIN 2007: 232.

²⁹ PANARIN 2004: 48.

³⁰ V originále „vražednost“.

podstupování útrap, monotónnost a tradicionalismus, mesianismus, princip protikladnosti (rozpornosti), religiozita, pesimismus a fatalismus. Mýty nepřátelství zobrazují podle autorky Rusko jako hrozbu pro civilizovaný Západ a zahrnují stereotypy krutosti, proľhanosti, asijské povahy Ruska, jeho osudové zaostalosti a tragických důsledků modernizace, potřeby válečné expanze ale i gigantománie. Specifické totalitaristické pojetí SSSR pak podle ní obvykle akcentuje ruský nacionalismus (šovinismus), usilování o hegemonii, ideologizovanou společnost, stranický diktát, všemohoucnost státu a byrokracie, fašismus a kult osobnosti. Autorka konstatuje, že i po rozpadu SSSR převažuje negativní ráz prací o Rusku, což přičítá podvědomému působení výše uvedené mytologie, která prý vykazuje neobvyčejně velkou odolnost vůči reálným politickým a společenským změnám. Ve světle tohoto jejího (kulturně-psychologického) tvrzení je ovšem nelogické jiné její (a sice politické) vysvětlení reprodukce mýtů, jímž autorka nikterak nepřekračuje běžné ruské přesvědčení, podle něhož tyto stereotypy odrážejí „úsilí o apologezí západního světa a svéráznou obhajobu absence delší národně-historické a kulturní zkušenosti USA.“³¹

Mluvíme-li o mýtech a o tom, co je považováno za „jedinečně ruské“, nesmíme opomenout názory západního historika kulturních dějin Ruska Orlando Figéze. Ten konstatuje, že to, co je vydáváno za autenticitu ruské kultury a charakteru spočívá ve skutečnosti ve směsi orientalizmu a evropské (zejména francouzské, italské a německé) civilizace. Mýtus autenticity vytvořila v 19. století poevropštěná ruská šlechta poté, co pochopila, že ji Evropa za svou nikdy nepřijme. Obratem k zájmu o Rusko usilovala šlechta a vrstva vzdělců o sblížení s národem, jemuž se v minulosti na hony vzdálila. Je přitom důležité, že hledání či spíše definování ruské identity bylo nemyslitelné bez západního referenčního rámce, vůči němuž se zhrzená ruská aristokracie vymezovala. Logickým produktem zakoušeného nepřijetí (ústíčího u jedněch do komplexu méněcennosti či pocitu nadřazenosti u druhých) bylo vykreslení chladného a falešného západu v opozici k idealizovanému, rusky upřímnému domovu. Při neexistenci politického života, poznamenává dále autor, na sebe vzala břemeno hledání resp. konstruování ruské kulturní a historické identity ruská tvůrčí inteligence, což se podepsalo na mimořádně silném mesianistickém tónu veškeré umělecké produkce devatenáctého století, ať šlo o beletrii, poezii, hudbu či výtvarné a dramatické umění. Orientace na národ jako nositele přirozené autority i boje za osvobození od útrap, k níž se umění nezřídka uchýlilo, však definování ruskosti spíše zatemňuje. Umělci vykreslený hrdinný lid nebyl věrnou kopií lidu skutečného, tím méně mohl být vyjádřením ruského ducha, který byl přeci tak výrazně poznamenán evropskou tradicí. „Opravdovým Ruskem“, jakkoliv si to turisté v Rusku rádi myslí, nejsou ani cibulovité věže chrámů, tvrdí Figéz. Tato, k dědictví orientu odkazující, komponenta představuje jen jeden z mnoha pilířů ruské identity.

Umělecká produkce (zejména krásná literatura), odrážející spíše kulturní a duchovní hledání vyšších vrstev než empirii, se pro mnohé západní badatele stala důvěryhodným, převažujícím či dokonce výhradním zdrojem informací o Rusku, všímá si ruský autor Šapovalov, který tuto poznávací deformaci nazývá „literárním mýtem“. Podle sarkastického Šapovalova „je s podivem, že díla poznamenaná alkoholismem, epilepsií, depresí... jsou vydávána za vizitku ruského národa, zatímco třeba „alkoholové noční můry Edgara Alana Poea nikdo nepřijímá za vyjádření severoamerického ducha, stejně tak nikdo nevnímá bayronovský pesimismus jako projev britské idey.“ Dále tento kritik západního psaní o Rusku identifikuje „mýtus ruské každodennosti“ založený na zdůrazňování výstředních artefaktů ruského života (setkáváme se s ním především

³¹ LAPTĚVA 2005.

v zápiscích západních cestovatelů po Rusku) a „mýtus politický“, který tradičně připisovaný sklon k agresivitě, despotizmu, nesvobodě atd. vysvětluje výlučně jako produkt vnitřního vývoje Ruska aniž by přihlížel k mezinárodněpolitickému pozadí a jiným externím faktorům.³²

Ohrazení ruských autorů proti stereotypům, které o jejich zemi rozšiřují západní badatelé a publicisté, je na místě, jakkoliv ne veškerá negativní či úsměv vzbuzující deskripce musí být nutně diskvalifikována jako mýtus. Některé empiricky pozorované jevy jsou zkrátka faktem, i když třeba Rusku na dobré pověsti nepřidají. Západ, zdá se, na Rusku skutečně miluje jeho orientálně vyhlížející kopule pravoslavných chrámů – miluje je o to více, že se nacházejí v zemi, která je mu v jiných ohledech relativně blízká. Dále si zjevně libuje v tvrzení, že Sovětský Svaz nebyl výhradně politickým nýbrž i kulturním počinem národa (ve smyslu nevyhnutelné kontinuity ruských dějin), který zkrátka vždy byl, je a bude „jiný“. Na druhou stranu však musíme konstatovat, že to byla právě ruská, nikoliv západní inteligence, kdo diskuzi o svébytnosti Ruska rozvinul a kdo přesvědčil všechny okolo, že předmět této diskuze je opravdový. Nejde jen o práce slavjanofilů či narodníků z devatenáctého století, vždyť s názory o osobitosti ruské civilizace se i ve století jedenadvacátém setkáváme doslova na každém kroku, a to nejen v povrchní publicistice. Namátkou vzpomeňme -na ruském sociologickém trhu poměrně dobře proslavenou- studii institucionálních matric autorky Kirdiny z roku 2001, ve které se svým kvazistrukturalistickým přístupem pokoušela vysvětlit zdroj a neměnnost kulturních specifik Ruska, které jsou jinak často odvozovány z vlastností fyzického prostředí (geografický determinismus). Jinou ruskou socioložku Kasjanovu proslavilo pro změnu převratné tvrzení, že represivní kultura Ruska byla zformována jako nástroj regulace až přespříliš individualizované psychiky jeho obyvatel – připomeňme, že Rusové v psychologickém srovnávacím testování vyšli jako větší individualisté než Američané. Jako další příklad uveďme strukturalistu Lotmana s jeho koncepcí binární kultury, jež je prý založená na polaritě typů bez existence zprostředkujícího neutrálního pole, které by umožňovalo kontinuální typ rozvoje po vzoru Západu. Zmiňme konečně i historiky Boronjeva a Smirnova, jejichž pojmenování Ruska jako služebně-domácí (domácnostní) civilizace je v různých modifikacích opakováno i dalšími autory.³³

Politolog Poljakov takovou kulturologickou přehršel koncepcí ruské osobitosti kritizuje a souslovím „metodologický personalismus“ označuje vědecky neutěšenou situaci, kdy analýzy Ruska postulující tezi o jedinečnosti jsou současně silně „autorské“. Vzniklá roztržičnost odporuje podle Poljakova vědeckému principu vysvětlovat mnohé z mála, ztěžuje posouzení správnosti jednotlivých závěrů, kumulaci vědění apod.³⁴ Výjimku v postsovětské produkci o Rusku představuje v tomto ohledu např. práce srovnávající situaci Ruska devadesátých let s vývojem v zemích Latinské Ameriky (Migrjanin a Kljamkin), operující s konceptem opožděné modernizace (Mironov), konservativní modernizace (Vyšňovskij, Janov), archaizace (Achiezzer) a protimoderního iracionalizmu (Rjabova), archaického kapitalizmu (Davydov) či neofeudalizmu (Ačkasov).³⁵

Naléhavou otázkou je i způsob, jak sami Rusové vidí Západ. Řekli jsme již, že jako ideologizovaný rámec vystupuje v pracích těch, kdo se k němu toužebně upínají (západníci), ale i těch, kdo v nesmiřitelné opozici vůči němu opěvují ctnosti Ruska. Dva ze tří autorů, o kterých pojedná tato práce, ostatně vykazují zjevné antipatie vůči kultuře,

³² ŠAPOVALOV 2000: 59 – 60.

³³ Srv. KIRDINA 2001; KASJANOVA 1994; LOTMAN 2002; BORONOJEV, SMIRNOV 2001.

³⁴ POLJAKOV 1997: 107.

³⁵ Srv. AČKASOV 2001; ACHIEZER 1997; DAVYDOV 2001; JANOV 1999; MIRONOV 1999a,b; RJABOVA 1999; VYŠŇOVSKIJ 1998.

politice a duchovnosti západu stejně jako jeho velmi chabou znalost.

I.6 Cíle a struktura disertační práce

Na začátku této kapitoly jsem vyjmenoval několik přístupů ke kritice SSSR a Ruska. Nikterak tím neaspiruji na podání vyčerpávajícího chronologického shrnutí konkrétních škol a směrů v sovětologickém bádání (tím méně v tom západním), neboť to již učinili jiní.³⁶ Pokusil jsem se zde nastínit některé sociologické a historické kontexty, ve kterých se jednotlivé kritiky objevovaly, a které ovlivnily jejich nositele. Zamýšlel jsem se nad nebezpečnými implikacemi ukrytými v nejnovějších kulturologických přístupech. Pozastavil jsem se u ruské společenské vědy, jejíž některé směry nabízejí netradiční výkladová schémata, nežádka rozporující ta konvenční západní. To vše může ve čtenáři vzbuzovat mylnou domněnku, že cílem disertace –a daný text je úvodem k ní– bude kritika „negativní kritiky“ SSSR a Ruska, tedy ve svém důsledku snaha rehabilitovat pozitivní úlohu SSSR v dějinách, jeho úspěchy atd. Toto podezření mohou posilovat specifické prosovětské argumenty, které budou v rámci představení koncepcí několika ruských autorů uvedeny. Mým záměrem však rozhodně není přesvědčit čtenáře o bezpředmětnosti západní negativní kritiky a SSSR vylíčit v růžových barvách, nýbrž ukázat netriviální reakce ruské společenské a historické vědy na tyto kritiky a obecně představit její nikoliv nezajímavou (byť nikoliv nutně správnou) reflexi vlastní historie. Nakolik mi to mé znalosti umožní, pokusím se rozhodnout, v čem a jak jsou ty které ruské argumenty korektní, nadto je chci konfrontovat s argumenty západními a nabídnout tak čtenáři pokud možno vyvážený pohled. Na druhou stranu chci představit způsob, jakým Rusové nahlíží na Západ. Často je klamný, často je pouhou primitivní negací představy Ruska (jedno zda v pozitivním či negativním smyslu), v ojedinělých případech ale může Západu nastavit kritické zrcadlo.

Nízká úroveň východoevropské a středoevropské mediální a politické diskuze o SSSR může leccos napovědět o kvalitě a otevřenosti veřejné komunikace v těchto zemích.³⁷ Spojení antikomunistické hysterie s rusofobií zneužité v politickém boji i dvacet let po rozpadu sovětského bloku je falešné a nekorektní.³⁸ Současně staví dnešní

³⁶ Vyčerpávající přehled koncepcí a popis dynamiky vývoje –především západního– bádání o stalinizmu podal nedávno např. VORÁČEK 2003.

³⁷ To platí především pro ČR, Polsko a pobaltské státy. Poměrně aktuálním českým příkladem je manipulace diskuzí o raketových základnách, zejména pak vytváření iluze napojení odpůrců výstavby radaru na ruské tajné služby. V Polsku je vedena aktivní diskuze o roli SSSR při rozpoutání druhé světové války, a před televizními kamerami dochází (v rámci návštěvy Putina v Polsku při příležitosti oslav výročí ukončení druhé světové války) k nepříjemným situacím, když polský prezident připomíná ruskému premiérovi pakt Ribentropa-Molotova, aby si na oplátku vyslechl výtku polskému státu za účast na německé anexi Československa. V pobaltských státech jsou odstraňovány památníky připomínající sovětskou éru, monitorovací zprávy některých orgánů EU zde konstatují diskriminaci etnických Rusů, a ratifikace některých důležitých dvoustranných dohod technického charakteru jsou podmiňovány připojením dodatku, ve kterém se má Rusko jako následnický stát SSSR omluvit svému smluvnímu partnerovi za válečnou agresi. Situace Ukrajiny je přeci jenom specifická, k Rusku má tato „okrajina“ blíže geograficky i historicky, a vzájemný vztah obou zemí má tak složitější charakter.

³⁸ Příkladem budiž článek Karla Pacnera „Mám strach o naši zemi“ v Reflexu č. 39 z 24.09. 2009. Navzdory článku, který podle mě směřuje rozdílné problematiky, a konkrétní problémy nadměrně sentimentalizuje, vzbuzují optimismus reakce některých představitelů české inteligence otisknuté v závěru statí, které její vypjatý tón zmírňují. V jednom případě jde o výzvu pravicového poslance za Evropský parlament Hynka Fajmona k racionálnímu uchopení problému, ve druhém pak připomenutí dynamiky vývoje SSSR (demokratizace, Gorbačov a příspěvek pozdní sovětské inteligence) z pera politologa Bohumila Doležala.

Rusko do pozice, která může podporovat některé negativní tendence jeho rozvoje. Za třetí tato ideologizovaná, do minulosti se opakovaně vracející (často historii nerozumějící) a předpojatá diskuze brání vést s Ruskem věčný dialog o skutečných problémech. Snad v tomto ohledu nabídne má práce náměty k zamyšlení.

Z hlediska společenskovědního bádání o Rusku a SSSR se svou prací pokusím přispět k proudům revidujícím stanoviska teorie totalitarizmu, která SSSR nahlížejí jako „říši zla“, v níž byl veškerý sociální a politický život bezmezně ovládán centrem, a ve kterém šedé uniformní masy lidí bezhlavě plnily příkazy obávaných vůdců - monster. Pokud byla metafora totalitního monolitu použitelná pro kritiku stalinského SSSR, stěží je možné ji aplikovat při popisu Gorbačovovy perestrojky ale i období předcházejících.

Jaký bude tedy bezprostřední cíl disertační práce? Konkrétně by měla, tak jako práce diplomová, nabídnout pohled na soudobou ruskou společenskou vědu, jmenovitě na její specifickou perцепci Ruska, Sovětského Svazu a Západu. Na její netradiční uchopení globálních problémů a návrhy jejich řešení včetně úlohy, která při něm má připadnout Rusku.

Výše jsem již nastínil meze kontinuity disertační práce vůči práci diplomové. Disertace by měla hlouběji analyzovat argumentaci autorů, více by měla posoudit relevanci způsobu, jakým pojednávají ty které historicko-společenské fenomény. Posun od deskripce diskuze k analýze fenoménů vyžaduje rozšíření spektra pojednávaných autorů a koncepcí, takže vedle ruských bude věnován prostor i pracím zahraničním, včetně starších „sovětologů“. Zajímat nás už totiž nebude pouze to, co si o podstatě ruské/sovětské společnosti myslí novodobí ruští autoři, ale jaká tato podstata vlastně je. Analýza ruského/sovětského charakteru je současně reflexí toho, jak ruská inteligence vnímá Západ, globální problémy a roli Ruska v jejich řešení. Proto se disertace nebude omezovat pouze na „ruské“ téma. Odlišnosti disertační a diplomové práce shrnuje níže uvedená tabulka.

Tabulka 1 „Návaznost a rozdíly mezi diplomovou a disertační prací“

Diplomová práce	Disertační práce
- deskripce	- deskripce/analýza
- zobrazení formy diskuze (směry, hnutí, komunikační styl)	- důraz na obsah diskuze, porozumění diskutovaným fenoménům
- téměř výlučně ruští autoři	- i západní autoři
- porozumění podstatě Ruska, SSSR	- i ruská reflexe Západu a světových problémů

Výběr autorů, o kterých bude tato práce pojednávat, je vymezen následujícími kritérii:

- autor nějakým způsobem zastává tezi o svébytnosti Ruska/SSSR jako zvláštního typu civilizace
- styl argumentace autora je relativně vědecký, prostý mystiky, spekulace a politické nekorektnosti
- autor zná díla západních filozofů, sociologů a politologů, vstupuje s nimi do dialogu
- bohatě publikuje, jeho dílo obsahuje větší počet monografií
- vedle čistě ruských se dotýká i globálních problémů
- ve své zemi se těší dostatečné autoritě

Do zorného pole této práce se tak dostali politický filozof **Alexej Sergejevič Panarin** se svou snahou rehabilitovat osvícenský univerzalismus, k níž dospívá v intenzivní diskuzi se západním (post)modernizmem; druhým autorem je historik **Sergej Kara Murza**, který nabízí alternativní pohled na fenomén Sovětského Svazu a příčiny jeho rozpadu, a který se odlišuje jak od těch, kdo celou diskuzi o sovětském socialismu redukuje na problém represí a teroru, tak od těch, kdo připouští, že „ne vše bylo nakonec tak špatné“; konečně třetím autorem je **Alexandr Šubin** analyzující krizi pozdního SSSR jako „meze růstu“ industriální sovětské společnosti, jíž dané politické uspořádání nedovolilo vkročit do stádia postindustriálního. Ani jeden ze zmíněných autorů nepohlíží na sovětský systém jako na pouhé budování socialismu. Výdobytky i nešvary SSSR nejsou –přinejmenším ne výhradně- výdobytky a nešvary socialistickými. Tím jsou Panarin, Kara-Murza i Šubin potvrzením tendence, kterou v současné ruské společenské a historické vědě nacházíme, a sice odmítnutí socialismu jako rámce pro popis rozvoje sovětské společnosti. Jednotlivými pohledy na věc i formou podání se ovšem autoři významně liší. Tak Alexandr Panarin vysvětluje bezprecedentní sovětský emancipační a mobilizační projekt jako kombinaci vlivů pravoslavné religiozity (univerzalismus a sociální spravedlnost) a západního prométheovského moderního marxizmu (dosahování pokroku a úsilí o přetváření reality). Jazyk Panarina je vysoce abstraktní, některé jeho paralely a metafory spekulativní, tón vyjadřování leckdy až mesianisticky vypjatý. Autor demonstrovuje dobrou znalost západní společenské vědy a své úvahy o Rusku a SSSR zasazuje do širšího, globálního kontextu. Vlastně, spíše než o Rusku (na pozadí světového dění) hovoří tento autor primárně o perspektivách rozvoje globální společnosti, přitom úvahy o své vlasti redukuje na vymezení role, jakou Rusko/SSSR v tomto rozvoji hraje či hrát má. Druhý z autorů, Sergej Kara Murza považuje sám sebe za kritického obhájce

sovětského socializmu. Přesto mu současní ruští marxisté vytýkají, že na sovětském zřízení obdivuje paradoxně to, co socialismem vůbec nebylo, a co s ním snad bylo i v rozporu.³⁹ Skutečně, Kara Murza interpretuje vznik a rozvoj SSSR jako (spíše povrchní) modernizaci tradiční ruské rolnické civilizace. Roli bolševiků redukuje na usměrnění národního živlu, a místy ospravedlňuje jako oprávněné a objektivně nutné ty historické události SSSR, které současní marxisté popř. marx-leninisté považují za zradu ideálů socialistické demokracie. Významné místo věnuje autor ve svém díle mýtům o SSSR šířeným v době perestrojky a následné transformační éry, jež podle jeho názoru přispěly značnou (v autorově podání vlastně zásadní) měrou k rozpadu SSSR. Kara Murzova přísná logická analýza je zdánlivě přesvědčivá (autor je původním zaměřením chemik), jeho odhalování falešnosti a nesmyslnosti jednotlivých mýtů je efektní. Čtenář si nicméně klade otázku, zda by tyto mýty (a obecně „manipulace vědomím“) mohly mít v pozdním SSSR takový dopad, kdyby na nich nebylo zrno pravdy. Kara Murza se pokouší dokázat, že pozdní sovětský systém nebyl ve skutečnosti v krizi, jeho výběrové použití statistik však není poctivé. Třetí z autorů, Alexandr Šubin pohlíží na věc realisticky a objektivní existenci krize (ekonomické, politické i sociální) sovětského systému a socialistického bloku jako takového přiznává. Podle něho ovšem nešlo v sedmdesátých a osmdesátých letech o krizi socialismu, který jakoby se v praxi neosvědčil, nýbrž o problém nezvládnutého přechodu sovětské společnosti z industriálního do postindustriálního stadia. Politické a sociální uspořádání sovětské společnosti podle Šubina plně odpovídalo principům fordistického industrializmu. Jakmile prý systém narazil na meze svého růstu, dané uspořádání bránilo přechodu na vyšší vývojové stádium. Občana pozdního SSSR neuspokojovala již standardní výroba střední nebo nižší kvality tolik, jako jeho otce a děda rolníka. Místo unifikované kvantity požadoval diferenciovanou kvalitu, rostlo však i jeho politické sebevědomí. SSSR začínal zaostávat v technologickém rozvoji za západními zeměmi, neboť pro další kvalitativní rozvoj byl tovární model společnosti již nedostatečný. Na narůstající krizi reagoval Gorbačov zprvu snahou „urychlit“ či intenzifikovat stávající systém; následně podle Šubina pochopil potřebu strukturálních změn, které se mu ovšem vymkly z rukou. Šubin, sám zastánce demokratického socialismu, hovoří o promarněných šancích perestrojky, jimiž má na mysli především rozpad SSSR a degradaci země v důsledku nastolení oligarchického kapitalizmu. Narozdíl od běžných kritiků Gorbačova (k nimž patří dnes i Kara Murza, který ale v týmu slavného reformátora sám pracoval) konstatuje, že, nebýt reforem v devadesátých letech (jakkoliv úspěšné či neúspěšné jejich vyústění bylo), sovětskému prostoru by dříve či později hrozila mnohem dramatičtější sociální změna. Demokratické reformy podle něj započaly naštěstí ještě v době, kdy bylo možné sociální tlak rozumně regulovat. Šubinův pohled je optimistický, kapitalizmu se podle něj nepodařilo přeměnit SSSR v zemi třetího světa, sovětská civilizovanost (zejména vzdělanostní a kulturní kapitál), jejíž zásoby jsou v ruské společnosti ještě stále solidní, je prý perspektivní základnou pro vybudování sociálně spravedlivé postindustriální společnosti.

Přes názorovou různost lze u výše uvedených autorů vysledovat řadu společných motivů, které nám umožňují pohlížet na ně jako na nositele určitého specifického intelektuálního dědictví. Panarin i Kara Murza bohatě odkazují k ruským religiózním filozofům a čerpají z ideologie tzv. narodníků. Autorů, kteří svou pozornost obracejí ke kultuře a mentalitě ruského národa (někdy označováni jako „počvěnici“, od slova počva – půda) je dnes v Rusku opravdu mnoho, a není výjimkou, že jeden a týž ideový základ ústí

³⁹ Srv. příznačný název recenzní stati „Antisovětskaja civilizacija S. K. Murzy“. MARTOV, ROŠČIN 2008.

u různých autorů v různé, někdy až protikladné závěry. Jak už jsme psali výše v textu, mnoho dnešních patrioticky naladěných autorů nostalgicky vzpomíná na předrevoluční Rusko, a bolševickou revoluci a následný vývoj SSSR považují za násilnou a tragickou kapitolu dějin země; náš Kara Murza vidí v Sovětském Svazu naopak zákonitou evoluci rolnické civilizace. Panarin a Kara Murza si dále libují v tradičně ruské kritice Západu. O jednu-dvě generace mladší Šubin ví, že Západ není homogenním subjektem disponujícím společným vědomím, nýbrž vnitřně neobyčejně diferencovanou kategorií. Jeho kritický pohled na politické, ekonomické, sociální a kulturní uspořádání západních společností nenabývá proto tak absurdní podoby jako u Panarina a Kara Murzy, kteří v opozici ke zkaženému a chladnému Západu rozvíjejí mýtus o teplé pospolitosti autentické ruské občiny.

Představení autorů jsem se v práci pokusil koncipovat s ohledem na posloupnost historických událostí, které popisují. Tento záměr se povedl pouze částečně, neboť přinejmenším dílo Kara Murzy a Panarina se dotýká víceméně celého trvání SSSR. Přesto se, myslím, podařilo dodržet určitou logiku chronologie a celý SSSR rovnoměrně pokrýt. Výklad začínáme Kara Murzou a jeho interpretací bolševické revoluce a předválečného stalinizmu. Jak jsme řekli, tento autor se věnuje i fenoménu „manipulace vědomím“ v období perestrojky, nicméně mýty, jejichž účelovost se snaží dokázat, se často vztahují právě k rannému SSSR. K Chruščovově „oteplení“, brežněvovské stagnaci ani Gorbačovově perestrojce nemá autor mnoho co nabídnout, třebaže jejich analýzu rovněž předeseílá. Pokračujeme Panarinem, jehož práce –třebaže jsou spíše filosofické a sociologické– odkazují přeci jenom k určitým etapám rozvoje sovětské společnosti a geopolitické roli SSSR ve světě. Jmenovitě se jedná o pozdní SSSR, jeho interakci se Západem, roli ve studené válce a posléze v globalizovaném světě. Geopolitickou analýzu pozdního sovětského systému prokládá Panarin antropologickým přístupem k proměnám sovětského člověka. Konečně nejmladší z autorů Šubin se explicitně věnuje pouze pozdnímu SSSR (od Chruščova) až do momentu jeho rozpadu.

Tolik k autorům, kterým se v práci budeme věnovat. V současném Rusku najdeme ještě celou řadu společenských vědců a publicistů zabývajících se SSSR, kteří se těší nemenší autoritě a bohatě publikují. Žánr, v němž se jejich značná část pohybuje, by se dal označit jako politická mobilizační mystika, spočívající ve svérázné kombinaci biologicky vysvětlovaného nacionalizmu (tzv. teorie pasionárnosti), cykлизmu, militantního antiamerikanizmu, antisemitizmu a nostalgie po velké ruské říši spravované vůdcem s tvrdou rukou. Spíše než pro účely vědecké polemiky se tyto práce hodí k prosté ilustraci rámců, ve kterých se dnešní společenská věda v Rusku pohybuje. V textu se např. blížeji nebudeme zabývat I. Bělym a jeho odhalením mezinárodní zednářské lože, v jejichž řadách připravovalo několik vysoce postavených vůdců SSSR od Trockého po Beriju světovou válku. Prostor nedáme ani prosovětskému fantastovi Juriju Muchinovi a jeho alternativním pohledům na historii dobývání kosmu (Američané podle něj nikdy nebyli na měsíci), genetiky (teorie přeucitelnosti genů T.D. Lysenko byla prý přeci jenom pravdivá) a podstatu stalinského režimu (Stalin a Berija potírali především porušení zákona, a masové represe nevyprovokovali). Předmětem našeho bližšího zájmu nejsou ani rigidní stalinisté Jurij Žukov či Igor Pychalov. Ani čelní představitel patriotického hnutí Igor Šafarevič proslavený svou otevřeně protižidovskou esejí „Russofobija“ publikovanou časopisecky ještě v době přestavby. Prostor nebudeme věnovat chaotickému eklektikovi, teoretikovi neoeurazijství a konservativní revoluce a z fašizmu obviňovanému (nicméně neobyčejně uznávanému) Alexandru Duginovi blahořečícímu imperialismus jako projev transformace vyšší erotické síly, ani jeho příteli, duchovnímu

vůdci ruské národně bolševické strany Eduardu Limonovi.⁴⁰ S desítkami dalších –méně proslulých- stalinistů, antisemitů, xenofobů a paranoiků se setkáme při návštěvě jakéhokoliv moskevského knihkupectví. Ba i toho na komerčně „přísném“ letišti – a to je smutný a nikoliv nevinný nálezk, který bychom neměli s lehkostí přehlížet - svědčí totiž o tom, že tento žánr našel v Rusku masového čtenáře.

Tento svérázný „folklór“, kterým výše uvedená pseudovědecká uchopení společensko-historických témat bezesporu jsou, by nám neměl zastínit skutečnost, že v Rusku existují i zcela korektní badatelé – specialisté na dějiny SSSR, kteří byli schopni získat respekt a publicitu v rámci západní vědecké obce jako její plnoprávní členové, a nikoliv jako představitelé „vědecké exotiky“.⁴¹ Protože však tito historici představují konvenční (ve smyslu západní) přístup k SSSR, nebudeme se jimi v práci zabývat.

⁴⁰ Informace o těchto autorech včetně životopisů a publikační činnosti lze nalézt na internetové encyklopedii “Wiklipedia” - <http://ru.wikipedia.org>

⁴¹Některé z takových autorů zmiňuje ve své přehledové stati o sovětologickém bádání VORÁČEK 2003: 11-56.

II. Sergej Kara Murza: Sovětská civilizace a mýty, které ji pohřbily

II.1 Limity psychologické manipulace masovým vědomím a Kara Murzův idealismus

Jednou z klíčových tezí, kterou autor v mnoha svých knihách opakuje, je tvrzení, že Sovětský Svaz byl specifickým typem civilizace, která byla budována na zcela jiných principech než západní kapitalistická společnost. Je proto nesprávné posuzovat oba systémy podle kritérií, které jsou vlastní jen jednomu z nich. A právě takové srovnání vyprovokoval prý v osmdesátých letech Západ za mohutné podpory sovětské, se Západem kolaborující inteligence. Sovětský socialismus v něm musel nutně prohrát.

Psychologickou manipulací vysvětluje Kara Murza zhroucení podle něj fungujícího a relativně blahobytného systému před zraky netečných mas, které uvěřily naivnímu snu o bezstarostné budoucnosti, místo níž se jim však dostalo v lepším případě deziluze, v horším pak výrazného propadu životní úrovně a snížení šancí na její zlepšení do budoucna.

Taková interpretace vzbuzuje hned několik otázek. První je sociologická, a týká se toho, zda je manipulace masovým vědomím dostatečným prostředkem k vyvolání a provedení radikální sociální změny, již perestrojka a následný vývoj byly. Druhá výtká je čistě historická: byla pozdní sovětská společnost relativně dobře fungující společností bez výraznějšího krizového potenciálu, jak tvrdí autor? Přičemž termínem „relativní“ nemáme na mysli srovnání se sociálně-ekonomickou krizí raného postsovětského Ruska, na jejímž pozadí se takřka jakýkoliv jiný systém jeví jako „dobře fungující“. Svou koncepcí se nám Kara Murza pokouší dokázat, že vlastně SSSR v 70.-80. letech žádnou krizi neprodělal. Třetí otázka je taktéž historická, obsahuje však morální podtext: lze proběhnuvší sociální změnu považovat za pouhý výsledek snu většiny obyvatel o lepším, blahobytnějším životě (jak vyznívá Kara Murzova materialistická interpretace)? Jinými slovy, šlo o revoluci konzumního požitkáře nebo svou roli hrály i ideály demokratizace společenského a politického života, znechucení vyprázdněnou ideologií a narůstající rozpor mezi čím dál větší civilizovaností a vzdělaností sovětského člověka na jedné straně a možnostmi jeho společenského uplatnění a politické participace na straně druhé? Diskuzi o tom, zda šlo o demokracii nebo „supermarkety“ známe např. z Polska, její východiska jsou nicméně platná pro celý východní blok včetně SSSR.⁴²

Shrňme, že Kara Murza absolutizuje moment psychologické manipulace, víceméně popírá nedostatky sovětského systému, a obyvatelstvo redukuje na pasivní masu, která byla (objektivně podle autora měla být) se svým stávajícím životem v zásadě spokojena, ale bezmezně propadla ničím nepodloženým mýtům o lepší budoucnosti, tak jak je vykreslovaly sovětské elity za mohutného přispění Západu.

Svůj koncept „sovětské civilizace“ představuje autor ve stejnojmenné monografii, jejíž členění (dva díly) má reflektovat kvalitativní odlišnost před- a poválečné sovětské společnosti. V rozporu s pravděpodobným autorovým záměrem se nejedná o souhrnné (sociální) „dějiny SSSR“, neboť v práci převažuje výklad předválečného vývoje spolu

⁴² V jednom z rozhovorů publikovaných v tisku uvádí Miloslav Petrušek jako nositele této provokativní hypotézy polského sociologa Krasnodebského. Srv. www.novinky.cz/kultura/salon/183871-a-my-jsme-neobsadili-ani-ty-posty-rika-sociolog-miloslav-petrusek.html

s analýzou (přecházející někdy v prostý výčet) mýtů epochy přestavby. Období mezi, tedy létům 50.-80. se autor věnuje pouze okrajově, a vlastně i v případě kapitol věnovaných přestavbě se nejedná o příliš systematický výklad dějinných událostí. Čím méně je však daná práce historická, o to silnější je její sociologizující tón a interpretační ambice. Právě to ji pro nás činí zajímavou.

Sovětská společnost je podle Kara Murzy systémem, který dobře fungoval v situaci mobilizace a nedostatku, ale mnohem hůře v éře hojnosti. Askeze a nefalšovaná masová účast na počátečním budování společnosti spolu s obětí přinesenou vlastenecké válce, byla podle něj vystřídána neangažovanou lhostejností, touhou po blahobytu a klesající ochotou k jakýmkoliv závazkům. Uvidíme, že Alexandr Panarin konstatuje svým abstraktním filozofickým jazykem prakticky totéž: pozdně sovětského člověka nazývá s posměškem jako „mladíka – Oidipa“, který si odvykl námahy, odříkání, a který – a to je u Panarina nejdůležitější – vyhlásil vzpouru svému „Otcí“, v němž spatřuje nenáviděné ztělesnění služby ve jménu vyšších hodnot a celků, omezení kulturou a rozumem, princip obětování bez nároku na reciprocitu apod. Rezignace na tradiční hodnoty otců – zakladatelů SSSR se u pozdně sovětského „Oidipa“ projevuje na jedné straně revolucí v kultuře (vítězství pudu a instinktu nad rozumem čili víceméně to, co Daniel Bell analyzuje jako hnutí modernizmu, řekli bychom), na straně druhé konzumerizmem. Přísná konzervativní kritika se u Panarina promítá nejenom do roviny generační (pokolení otců a synů) nýbrž i do roviny civilizační (tradiční ruská, pravoslavná morálka askeze, obětování a kolektivismu proti modernímu hédonizmu Západu).⁴³ Morálně indiferentní je pak pohled třetího našeho autora Šubina, podle kterého sovětské uspořádání odpovídalo potřebám výstavby industriální společnosti, selhalo však tehdy, kdy mělo uspokojovat zájem rodící se postindustriální osobnosti.

Kritizovat Kara Murzův koncept „sovětské civilizace“ důsledně není jednoduché. Autorovo dílo je rozsáhlé, přičemž ucelený výklad či definici sovětské civilizace nenalezneme ani ve výše uvedené stejnojmenné publikaci. Bezesporu lze v autorově vymezení podstaty SSSR vysledovat inspiraci filozofií tzv. „narodníků“, tedy hnutí idealizujícího ruskou rolnickou občinu promýšlející možnosti aplikace principů jejího fungování na celou společnost (občinný samosprávný socializmus). Dále ukážeme, že autor interpretuje bolševickou revoluci jako realizaci rolnického živlu, v němž samotní ruští marxisté hráli jen okrajovou úlohu. Zpochybněn je nejen reálný politický dopad iniciativy bolševiků na průběh dějinných událostí, ale i síla marxizmu coby soustavy principů a ideálů. Kara Murzovým kritikům je jeho „neonarodničestvo“ trnem v oku. Nelíbí se jim, že při svém popisu sovětské civilizace vyzdvihuje autor paradoxně ty aspekty jejího fungování, které lze jako sovětské (ve smyslu sovětského socializmu) označit jen stěží; recenze Kara Murzových knih pak ironicky nazývají „antisovětská civilizace“. Odmítají, aby byl pojem sovětský naplňován nesocialistickými či přímo protisocialistickými obsahy.⁴⁴ Přiznejme neudržitelnost této kritiky a Kara Murzovo plné právo užívat ve svém konceptu vytýkaný přívlastek: „sovětský“ neznamená „socialistický“ a už vůbec ne „marxistický“, jeho vypůjčení pro koncept idealizující sovětskou minulost v duchu poněkud odlišném od ortodoxního socialistického pojetí je legitimní, nehledě na mnoho nesocialistických (tím méně marxistických) či přímo protisocialistických idejí.

Velkým tématem je pro Kara-Murzu otázka psychologické porážky socializmu a úloha, kterou v ní sehrála sovětská inteligence. Většinu autorových děl lze v podstatě číst jako interpretaci mýtů, které se o sovětském systému šířily v pozdním SSSR a na Západě,

⁴³ PANARIN 2007: 113.

⁴⁴ MATRTOV, ROŠČIN 2008.

a jako kritickou analýzu chybného (ať už neuvědomovaného či záměrného) uvažování a deformované argumentace charakterizující celou diskuzi přestavby a raného postsovětského období. Uvedených nešvarů se podle autora dopouštěli paradoxně představitelé té společenské vrstvy, jež k tomu měla mít nejmenší předpoklady – tedy inteligence. Nemenší roli sehrály prý v protisovětské rétorice rovněž mýty o (rajské) západní společnosti, které se proto také dostávají do jeho zorného pole.

Kara Murzově kritice sovětské inteligence a jeho zhodnocení kvality diskuze za perestrojky se budeme podrobně věnovat v posledním oddílu této kapitoly. Na tomto místě řekněme, že autor navzdory svým proklamacím postihuje problém pozdní sovětské inteligence jen velmi málo – složité intelektuální, společenské a politické dění redukuje na spor prosovětských konzervativních sil s protisovětsky a prozápadně orientovanými zastánci tržně liberálních idejí. Druhou výtkou vůči autorovi je jeho retrospektivní moralizování (ve smyslu „tak teď máte, co jste chtěli“), ve kterém jak elity, tak národ vykresluje jako hlupáky, kteří nebyli ve správný čas schopni adekvátně vyhodnotit situaci, uchopit dostupná fakta a vyvodit z nich nutné závěry. Přes tyto zásadní výhrady je popis defektů, kterých se protagonisté diskuze o změnách sovětské společnosti dopouštěli, zajímavý a poučný.

Po vyjmenování nedostatků Kara Murzovy koncepce je třeba položit otázku, proč jsme se jeho práci rozhodli věnovat prostor. Jak jsme již v úvodní kapitole řekli, v současné ruské společenskovědní produkci bychom našli celou řadu jiných autorů, kteří ve světle nespokojenosti s přítomností nového Ruska rehabilitují zatracenou minulost Sovětského Svazu. Volba Kara Murzy však byla záměrná: autor nepatří k těm, kdo ve svých knihách (publikovaných např. v rámci výmluvné ediční řady „Ruský revanš“ jednoho významného moskevského vydavatelství⁴⁵) volají po vojenské a geopolitické mobilizaci Velkého (sovětského) Ruska, kdo jednoznačně pozitivně hodnotí stalinismus (a např. existenci represí buď popírá či je hodnotí kladně) a negativně se staví k roli Židů v dějinném osudu Ruska a SSSR. A přece všechna tři témata, byť v míře politicky korektní (jak jen je to možné), u autora nalézáme.⁴⁶

Současně Kara Murza sám sebe odmítá řadit mezi ty, kdo sebekriticky přiznávají řadu nedostatků a omylů sovětského zřízení, přičemž ale výběrově a povrchně konstatují, že „ne všechno bylo špatné“ (např. nízká cena potravin a veřejné dopravy). Mnoho z toho, co ostatní považují za nedostatky, zejména ve světle srovnání se západní společností, pokládá prostě autor za specificky sovětské, za něco, co nepodléhá hodnocení podle západních kritérií, nebo za něco, co bylo legitimní (a nevyhnutelné) v dané historické situaci.

⁴⁵ V této řadě, pro kterou je typický nezaměnitelný bojovný design knižní obálky, publikují např. v úvodu již zmiňovaní Dugin, Limonov, Muchin. Viznapř. <http://shop.top-kniga.ru/books/series/in/3589/>

⁴⁶ O tom, že jsou teorie spiknutí a antisemitismus hluboce zakořeněny v sovětském a postsovětském myšlení, se autor této práce přesvědčil během svého dvouletého působení na Ukrajině. O světovém spiknutí Židů ho přesvědčoval ani ne pětaticetiletý analytik Služby Bezpečnosti Ukrajiny, na podobné téma pak autor měl možnost diskutovat s o deset let starším představitelem jedné ukrajinské nevládní organizace. Knih explicitně antisemitských je celá řada, a jde nejen o pseudovědecké uchopení problematiky, ale i o otevřeně agresivní knihy. Zcela dostačující jsou názvy jednotlivých prací - „Židovská klika“ (O. Platonov); „Ruská odpověď na židovskou otázku“ (A. Bragin); „Pravda o židovském rasizmu“, „Židé – předvoj lidstva?“, „Holocaust – bylo nebylo“, „Židovské pogromy – hoře podle dvojích standardů“ (A. Burovskij); „Co od nás chtějí Židé?“ (A. Sevaťjanov); „Židovský fašizmus v Rusku“ (G. Pugačev). Bližší údaje k uvedeným knihám lze nalézt na internetu.

Kara Murza je původní profesí chemik a z této pozice apeluje na dodržování pravidel logiky při hodnocení společenských a historických jevů. Jeho velkým tématem je, jak už jsme řekli, odhalování nevědomých či záměrných mystifikací sovětské reality, tak jak byly produkovány protagonisty perestrojky. Jeho exaktní přístup je efektní, občas se však vnucuje otázka, zda nejde jen o hru na logiku, jež má maskovat autorovu slabou znalost historie či její zkreslení. Své protivníky obviňuje autor v ahistorizmu, sám však jednotlivé jevy hodnotí v jejich kontextech pouze výběrově - tehdy, když se mu to hodí. Ve srovnání s jinými ruskými autory však Kara Murza píše dostatečně srozumitelně na to, aby s ním bylo možné polemizovat.

Zkušenost nabytá v průběhu opakovaného působení ve Španělsku ještě do momentu „pádu železné opony“ umožnila Kara Murzovi vzhlednout na realitu Západu z jiné strany. Ve výsledku autor nepodlehł pokušení snu o západním ráji; bohužel však propadl druhé krajnosti – všeobecné kritice Západu, ve které si výběrově vypomáhá na jedné straně pracemi západní kulturologie a etnologie a autorů nové levice, a na straně druhé tradiční ruskou konservativní kritikou euroatlantizmu. Kromě Evropy pobýval Kara Murza delší období na Kubě, kde měl pro změnu možnost pozorovat vztahy mezi vyspělým a rozvojovým světem a jejich následky ještě před tím, než byl tento vztah aplikován Západem na Rusko v devadesátých letech. Znalost cizích jazyků mu umožnila nastudovat klíčová díla západní společenské vědy v době, kdy ji v Sovětském Svazu četlo jen několik málo šťastných jedinců pověřených tzv. „kritikou buržoazní sociologie“. Můžeme dále předpokládat, že historie vědy, jíž se autor po skončení své přírodovědné kariéry zabýval, a která má poměrně blízko k sociologii poznání, se autorovi jistě hodila při analyzování fenoménu společenského mýtu a mediální manipulace. Konečně uvedme i ten nikoliv nepodstatný fakt, že Kara Murza náleží ke kohortě narozené těsně před vstupem SSSR do druhé světové války, jeho životní zkušenost tak obsáhla většinu klíčových momentů poválečného vývoje země. Můžeme pouze spekulovat, zda právě prožitý kontrast mezi válečným strádáním a vitálním rozvojem země v letech poválečných nevytvořil v autorově podvědomí solidní oporu pro pozitivní vztah k sovětskému systému. Nejen přírodovědné vzdělání, ale jistě i zmíněná zkušenost nedostatku stojí za Kara Murzovou posedlostí kvantitativními ukazateli (průmyslové a zemědělské produkce, demografické, ekonomické a další statistiky) a jeho neochotou či přímo neschopností polemizovat s představiteli poválečných pokolení o něčem takovém, jako je „kvalita života“.

Mýty a jejich role v porážce SSSR se (spolu s tezí o sovětské společnosti jako osobité civilizaci) stávají jedním ze stěžejních témat autora. Uvádění těchto mýtů na pravou míru se jako červená nit táhne i v těch jeho pracích, které si za cíl kladou docela něco jiného. Ve světle výše uvedeného si dovoluji strukturovat výklad díla Kara Murzy právě jako diskuzi o mýtech vztahujících se k realitě Sovětského Svazu.

II.2 Velká Říjnová Národní Revoluce. Nevyřešený vztah ruské tradice a sovětské modernity. Podcenění role osobnosti. Konceptem sovětské civilizace ke kritice Západu

Současná západní diskuze o říjnové revoluci a o charakteru raného Sovětského Svazu je velmi pestrá, ne všechny přístupy jsou však originální. Mnohé z nich, inspirované často výpověďmi porevolučních ruských emigrantů, zejména z řad menševiků a kadetů, se objevují již ve dvacátých letech a následně se v různých úpravách periodicky vynořují. Sovětští autoři „kritiky buržoazní sovětologie“ (již lze chápat jako šikovný přehled vývoje západní disciplíny v situaci omezeného přístupu k literatuře o ní) konstatují, že do šedesátých let se v západní rusistice pravidelně opakují zejména tyto motivy: teze o **střetu** či kardinální odlišnosti **civilizací**, tedy západní a té ruské (reakční charakter bolševizmu, samoděržavý charakter sovětské moci, asijsky despotický vliv, sovětská třetí cesta v ekonomice po vzoru kulturní třetí cesty slavjanofilů atd.); **nedemokratičnost**

bolševické moci (převrat menšiny bez širší podpory veřejnosti, diktatura strany namísto diktatury proletariátu, zmanipulování mas, populismus bolševiků apod.); **subjektivismus**, anarchismus a voluntarismus (svévolné nemarxistické jednání bolševiků, role náhody v situaci nepravděpodobnosti, odmítnutí objektivní historické nutnosti, role osobnosti Lenina); **zaostalost Ruska** a absence podmínek pro provedení marxistické revoluce (nerozvinutost kapitalizmu, „rolnické“ jádro proletariátu); vítězství bolševiků díky jejich **disciplinovanosti** a současné slabosti oponentů (osudové chyby prozatímní vlády) atd.⁴⁷ Část z těchto názorů zmíníme podrobněji v polemice s Kara Murzovým pojetím říjnové revoluce. To spočívá v následujícím:

Autor především odmítá všeobecně rozšířený názor sdílený patrioty dorevolučního Ruska i západně orientovanými autory, že bolševická revoluce v říjnu 1917 a následných 70 let sovětské moci představovaly radikální zlom v ruské historii. Zastánci daného přístupu tvrdí, že životní, ekonomická a politická úroveň Ruska mohla být dnes daleko vyšší, nebýt násilně vnucené historické epizody zvané SSSR.⁴⁸

Otázka kontinuity ruských dějin a postavení Sovětského Svazu v nich (tedy zda a jak sovětský systém navazoval na ruskou kulturně politickou tradici či jak ji naopak zpřetrhal) byla přitom zformulována záhy po uskutečnění bolševického puče v říjnu roku 1917. Již tehdy se někteří autoři tázali, jak mohlo k socialistické revoluci dojít v zemi, ve které pro ni neexistovaly objektivní předpoklady.

Jednou z odpovědí na tuto otázku bylo odmítnutí diskretnosti vývoje resp. konstatování podobnosti starého a nastupujícího režimu. Např. proslulý filosof ruského religiózního existencializmu Nikolaj Berd'ajev spatřoval v bolševizmu eschatologizmus, smysl pro extrémy a radikalizmus („dialektické“ boření starého jako cesta k novému), tedy znaky jinak charakterizující ruskou –pravoslavnou- mentalitu vzpouzejícího se (rebelujícího) ruského rolníka. Ve vládě Sovětů pak nacházel ozvěny „občinnové“ demokracie a v kolektivismu odhaloval ruskou „sobornost“.⁴⁹

Důležité je, že vedle podobnosti sociálních a kulturních forem obou dějinných epoch je tomuto přístupu vlastní i přesvědčení o silném náboženském motivu sovětské moci. Zčásti mělo jít o zděděnou, hluboce zakořeněnou pravoslavnou tradici, zčásti jej určoval eschatologický patos marxistického osvícenství (vybudování „ráje na zemi“). Vyobrazení sovětské moci jako světského náboženství jsme ostatně svědky i u západních autorů.⁵⁰ Novějším z nich je český Jiří Texler, který nabízí poměrně široké pojetí kontinuity předrevolučního a sovětského Ruska. V bolševizmu tento autor pozoruje vedle pravoslaví (ke kterému se však na rozdíl od Berd'ajeva staví značně negativně jako k totalitnímu učení založenému na víře v dogma a popření individuality) i velkoruský expanzionizmus a tradici carského absolutizmu okořeněnou o návyky, které si ruský národ osvojil během několikaletého podrobení tatarsko-mongolské nadvládě.⁵¹ Výše uvedené přístupy tedy vysvětlují budování socialismu jako proces rozvíjející některé dlouhodobější tendence ruských dějin.

⁴⁷ IGRICKIJ 1974: 124.

⁴⁸ Malia v této souvislosti poznamenává, že "ekonomické zlepšení situace země, tak jak je navrhnul Vite v roce 1890, bylo (v porovnání s bolševickým ekonomickým programem – Z.B.) výrazně lépe promyšleno" a stalinskou industrializaci považuje vzhledem k ceně, kterou za ni bylo třeba zaplatit, za nejméně výhodnou a nejhůře organizovanou industrializaci v historii lidstva vůbec. Pokud analyzuje ekonomickou politiku bolševiků, pak jasně favorizuje neuskutečněnou „nepovskou“ Bucharinovu koncepci před Stalinovou. Srv. MALIA 1985: 219, 272.

⁴⁹ LOSSKIJ 1991: 280-1, 331.

⁵⁰ Např. ARON 1999.

⁵¹ TEXLER 1996: 22.

Podle opačného názoru (konvenčního a méně paradoxního) znamenalo vítězství bolševiků a následný vznik a rozvoj SSSR násilné přerušování vývoje, který by se byl ubíral jiným směrem, nebýt mocenské manipulace ze strany minoritní a nelegitimní politické strany. V nejnovější ruské historické vědě je zastáncem tohoto přístupu např. Boris Mironov. Ve své dvousvazkové Sociální historii Ruska podává tento autor komplexní analýzu modernizace země do r. 1917. Ve všech sledovaných oblastech (urbanizace, rozvoj vzdělanosti, průmyslu, sociální struktury, právního státu, občanské společnosti a dalších) konstatuje pomalé (ale jisté) přibližování Evropě, kterou však dle něj Rusko nakonec nedohlo právě kvůli sedmdesátileté epoše sovětské vlády.⁵² Mironov, stejně jako mnoho jiných autorů před ním, nenabízí ovšem uspokojivé vysvětlení toho, jak mohli bolševici zmařit slibné proevropské směřování země v situaci, kdy pro to disponovali jen omezenými mocenskými zdroji.

Jestliže Mironov podává především sociálně-historickou analýzu jednotlivých segmentů dorevoluční ruské společnosti, aby dokázal její proevropské směřování, pak známý západní autor Richard Pipes čistě historicky rekonstruuje sled revolučních a raně porevolučních událostí a silně přitom akcentuje úlohu, kterou v celém procesu sehrál Lenin. Pipes se snaží ukázat, že bolševici by nedokázali to, co dokázali bez svého vůdce, který velmi výrazně ovlivňoval bolševickou politiku, a to i za cenu konfliktu se zbytkem strany.⁵³ Pipesův –dalo by se říci standardně historický– přístup lze chápat mj. i jako kritiku mýtu o tzv. (nezkaženém, autentickém, ryzím) „leninském socialismu“, který byl předmětem živých diskuzí reformních komunistů (šedesátníků), významně určoval diskurs na začátku „přestavby“ a který pravděpodobně prosákl i do myšlení nové ruské levice. Stopa, kterou Lenin zanechal v oblasti represí, hladomorů a občanské válce je, říká Pipes, příliš výrazná na to, abychom jej mohli považovat za skutečného obhájce osvícenských idejí, jejichž blahému uskutečnění zabránili zlí Leninovi nástupci, hrobaři demokratického socialismu. Pipes odmítá názor, že sovětský reálný socialismus byl pouhou deformací socialistických ideálů a že tedy stojí zato pokoušet se o naplnění osvícenských socialistických cílů nesovětskou cestou. Nečekejme žádný ideální socialismus, nabádá Pipes, SSSR byl opravdovým, autentickým socialismem, nikoliv jeho špatnou karikaturou. Osobnost Lenina je u Pipese zásadní, vysvětluje jí totiž záhadu, čím ovládla nepočtená ilegální strana obrovskou zemi: oportunizmem, intrikánstvím a bezohlednou agresí bolševického vůdce.

Zcela jiné, typicky ruské vysvětlení nabízí soudobý ruský politický filosof Alexandr Sergejevič Panarin. Nesdílí Mironovovo přesvědčení o tom, že podstatou ruských dějin je opožděné opakování evropského vývoje, současně ale odmítá konstruovat kontinuitu mezi ruskou tradicí a bolševizmem, jak to činí pokračovatelé berďajevské tradice. Coby filosof se Panarin nezatěžuje historickou empirií tak jako např. Pipes, a namísto konkrétních skupin a jednotlivců spatřuje za dějinnými událostmi obecnější civilizační a geopolitické procesy. Jeho vysvětlením bezprecedentního úspěchu bolševiků v Rusku je promítnutí vztahu bolševizmu a ruského národního živlu na pozadí konfliktu modernity a tradice, respektive Západu a Východu. Vítězství politicky gramotných, pragmaticky smýšlejících, v šiku disciplinovaných a o západní racionalistické učení se opírajících bolševiků (a právě v tom se lišících od jiných ruských socialistických proudů vyznačujících se romantizmem a živelným radikalizmem) vykládá Panarin jako produkt

⁵² MIRONOV 1999b: 299.

⁵³ PIPES 1995: 376-7.

strojové modernity importované ze Západu do tradičně rolnické země.⁵⁴ Tato modernita si podle autora položila za cíl nahradit organického člověka tradice (v tomto případě ruského rolníka) mechanickým (nad)člověkem nové éry (v tomto případě proletářem). Panarin nepopírá souvislost mezi kolektivismem tradiční ruské občiny a socialistickou náladou, která podle něj ve společnosti na přelomu století vládla. Tvrdí ovšem, že marxistická verze socialismu byla zemi cizí, a jako taková násilně vnucena národu bolševickými mocenskými technologiemi. Konzervativní kritika modernity tak u Panarina přechází do typicky ruské kritiky Západu.⁵⁵ Uvidíme, že takový přístup je vlastní i Kara Murzovi. Panarinova abstrakce je nápaditá, její explikativní potenciál však omezený. Třebaže je opravdu možné ranou sovětskou společnost chápat jako jednu velkou továrnu a školu, a v úsilí bolševiků spatřovat snahu modernizovat zaostalý národ (civilizační mise v nejširším slova smyslu)⁵⁶, lze v roce 1917 a ještě pár let poté jen stěží hovořit o bolševické straně jako o semknutém jednomyslném šiku vyznačujícím se efektivitou racionální organizace. Podle dalšího uznávaného západního historika Ruska Martina Malii se tato nepočtená, vnitřně rozpolcená a špatně organizovaná politická strana chopila moci nikoliv díky své síle (efektivitě, racionalitě, managementu), nýbrž díky slabosti svých oponentů, nerozvitosti občanské společnosti a celkovému rozpadu ekonomické a státní infrastruktury, k níž –mj. v důsledku první světové války– v Rusku docházelo. Slabost oponentů je ostatně u Malii i jedním z důležitých faktorů vítězství rudé armády bolševiků v občanské válce.⁵⁷

Přejdeme po tomto krátkém přehledu ke Kara Murzovi a tomu, jak revoluční události interpretuje on. Řekli jsme již, že autor odmítá tezi o diskrétnosti vývoje. Kara Murza plně akceptuje kulturologické pozorování Berd'ajeva – a jak by také ne, vždyť příbuznost mezi pravoslávím a ruskou rolnickou občinou na jedné straně a „sovětskou civilizací“ (tj. společností vedenou podle principů „rodiny“ či „domácnosti“) na straně druhé je jednou z jeho klíčových tezí. Do diskuze se však snaží vnést více historické konkretiky, která podle něj byla v období přestavby záměrně zapomenuta či zkreslena. Již dopředu je však třeba upozornit, že výběr faktů je u Kara Murzy arbitrární a jejich interpretace mnohdy diskutabilní.

Hrubým historickým zkreslením je podle autora např. představa o proticarském zaměření bolševického převratu. Banální pravdou je, že převrat byl vyústěním boje mezi různými politickými skupinami, který se odehrával až po svržení carského režimu; přesto, upozorňuje Kara Murza, bylo možné se s „protimonarchistickou“ interpretací setkat hojně v devadesátých letech i později v textech tzv. „bílých patriotů“ medituujících o návratu země ke „starému“ zřízení.⁵⁸

⁵⁴ Jádrem této formulace se zdá být pravdivé – bolševický program byl silně modernizační jak ve smyslu připravenosti modernizovat tak ve smyslu deklarovaného boje s tradiční vesnickou zaostalostí. Častou ilustrací bývá citování následující Leninovy „definice“ socialismu z roku 1918: „Plnými hrstmi brát všechno dobré, co mají za hranicemi: sovětská moc + pruská organizace železniční dopravy + americká technika organizace trustů + americké školství etc. etc. + + = E1 = socialismus.“ Lenin horoval pro urychlenou elektrifikaci země, choval obdiv k německé poště atd. atp. Srv. ŠVANKMAJER 1995: 363. Leninův obdiv k racionalitě, efektivitě a kalkulu svádí některé narodnický orientované autory k tvrzení o buržoazním, tj. nesocialistickém charakteru bolševizmu. Nesprávné ztotožnění moderní racionality s buržoazností kritizuje pak např. SLAVIN 2004.

⁵⁵ PANARIN 2000a: 30.

⁵⁶ S pojetím civilizačního misionářství se setkáváme v pracích americké badatelky FITZPATRICK 2001a: 99.

⁵⁷ MALIA 1985: 176.

⁵⁸ KARA MURZA 2001a: 213.

Za druhé se autor nemíní ztotožnit s výše již uvedeným názorem, že v říjnu 1917 šlo o puč zmanipulovaný nepočetnou skupinou bolševiků, kteří zvrátili všeobecně podporované liberálně buržoazní směřování země, čímž ji odsoudili k následné regresi. Tento názor je, podle Kara Murzy, mylný ve světle všeobecně sdílené socialistické nálady tehdejšího obyvatelstva, jež podle něj odrážela Rusku vlastní rolnickou mentalitu.

Existenci takové nálady ovšem popírá již výše zmiňovaný Malia. Tento liberálně orientovaný historik připouští, že se dělnictvo i část rolníků k roku 1917 přidávají na stranu socialistů. K tomuto příklonu dochází podle něj však teprve poté, co jsou na jedné straně zklamáni praktickým neúspěchem liberálů, a na straně druhé deptáni represivní politikou konzervativní carské vlády (která na rozdíl od Bismarkovy vlády neobjevila blahodárný efekt vyvážené kombinace „cukru a biče“). Do tohoto momentu měly podle Malii socialistické proudy v zemi jen malý ohlas. Již od počátku století prý v zemi probíhaly v Rusku revoluce přesně tak, jak je známe z Francie či Anglie. Byly namířeny proti monarchii, jejich cílem bylo prosazení politických svobod, a jejich nositeli byli liberálové. Podle Malii bylo i ruské dělnické hnutí na počátku dvacátého století více hnutím politickým (boj o právo vyjadřovat své zájmy, participovat na rozhodnutích apod.) než pouze sociálním. Co se rolníků týče, šlo o víceméně politicky neutrální skupinu, která socialistům výraznou podporu neposkytovala, a to mj. i proto, že se posledně jmenovaní, na rozdíl od liberálů, v politickém boji jako výraznější síla neprosazovali. Zájmem a záměrem rolníků nebyl kolektivismus nýbrž osvobození od šlechty a možnost hospodaření na vlastní půdě. Postupem času, v kontextu výše uvedených skutečností (konstituční snahy liberálů nepřinesly plody a carská vláda nebyla schopná udržet starý režim, tedy selhání liberální revoluce i jejího konzervativního rozřešení) přecházely výše uvedené vrstvy na stranu socialistů. To však podle Malii neznamená, že by se v říjnu 1917 jednalo o socialistickou revoluci, ba že šlo o revoluci obecně. V situaci rozkladu společnosti, státu a ekonomiky přišli podle něj bolševici k moci bez většího úsilí.⁵⁹ Maliovy závěry podporují přesvědčení o postupné liberalizaci Ruska, kterou přerušil až bolševický puč. Takové schéma je ovšem sporné z mnoha důvodů - jedním z nich je výrazně konzervativní (monarchistické) zaměření ruských liberálních skupin, na které upozorňují současní ruští historici Adžubej a Popov. Podle nich v Rusku v té době opravdový konflikt liberálů s konzervativisty, tak jak jsme na něj zvyklí z Evropy, absentoval.⁶⁰

Jak uvidíme dále, je Kara Murza s Maliou zajedno v tom, že nepovažuje říjen 1917 za revoluci socialistickou v tom smyslu, že by v ní sociálně utiskované třídy bojovaly za zlepšení své situace. Pro autora jde o revoluci civilizační, v níž její protagonisté hájí principy místní tradice. Tato tradice obsahuje nicméně mnoho principů socializmu vlastních.

Prozatímní (liberální) vláda vzešlá z února 1917 nebyla podle Kara Murzy sto vypořádat se s problémy, jež před zemí vyvstaly. Ruský venkov se již od konce devadesátých let devatenáctého století přelidňoval, přičemž pomalu rostoucí průmysl nenabízel řešení přezaměstnanosti v zemědělském sektoru. Modernizační reformy v oblasti vlastnictví půdy (tzv. Stolypinovy reformy z počátku 20. století) nevedly ke vzniku efektivních farem ani k intenzifikaci zemědělství, nýbrž k průniku spekulativního kapitálu do zemědělství, zvyšování odvodů produkce rolníků, a v důsledku ke zhoršení jejich životní situace. Venkov samozřejmě dotoval velké modernizační projekty, přičemž některé z nich ironií osudu zpětně zvyšovaly zatížení rolnictva (např. železnice usnadňující export nejvyšší kvality zemědělské produkce ze země v situaci kvantitativního i

⁵⁹ MALIA 1985: 131-132.

⁶⁰ ADŽUBEJ, POPOV 2008: 62.

kvalitativního zhoršení zásobení potravinami). Negativně na obyvatelstvo doléhala účast Ruska v první světové válce.⁶¹ S pádem carského režimu zavládl v regionech chaos, který vyústil v masové nepokoje. Vnitropolitickou situaci a vůbec celkové vládnutí prozatímní vlády charakterizovaly podle Kara Murzy slabost, nestabilita a nejednotnost.

Levicově orientované strany a hnutí, jichž bylo v té době v Rusku údajně mnoho, se pro změnu vyznačovaly buďto radikalizmem (koketujícím s terorizmem), který jen stěží sliboval ovládnutí rozpoutaného chaosu ve společnosti, nebo jejich legitimitu a politickou čitelnost oslabovala spojenectví s pravicí (kadety) a nejasně artikulovaný postoj k ukončení vyčerpávající světové války.⁶²

V dané situaci, domnívá se Kara Murza, byli bolševici jedinou státotvornou (pragmatickou a realisticky smýšlející) politickou silou, která se proto těšila větší podpoře obyvatelstva, než jak je popisována dnes liberálními či monarchistickými autory. S kvazilogickým přístupem sobě vlastním považuje autor za paradox, že právě ta odnož ruské sociální demokracie vyznačující se praktickým pohledem na svět a velkou mírou flexibility si vysloužila označení bolševiků („maximalistů“), na rozdíl od doktrinářsky smýšlejících menševiků, kteří v souladu se svým programem byli ochotni nechat rodícímu se kapitalismu volný průchod, a vyčkávat, až se tento přežije, a postoupí pozici objektivně nutnému socialismu (čekání na „vyostření rozporů kapitalistického systému“).⁶³

Autor tedy odmítá názor, že by byl bolševický puč násilným a umělým zásahem do ruské historie. Ba co více, šlo podle něj o krok logicky z dané situace vyplývající. Když vymezuje bolševizmus proti jiným levicovým hnutím, shoduje se s výše citovaným Panarinem v hodnocení těchto (tedy nebolševických) hnutí jako nekonstruktivně romantických a politicky nezralých. Oba autoři hovoří velmi podobně o tom, že bolševická rozhodnost a schopnost obnovit státní zřízení na obrovském ruském území byla v určitém slova smyslu projevem racionální modernity v tradiční společnosti; výrazně se však liší v morálním hodnocení této skutečnosti – v pojetí Kara Murzové je taková racionalita konstruktivní, pro druhého autora destruktivní.

Jestliže Panarin hovoří o marxistické ortodoxii bolševiků, jíž má na mysli jejich bezmeznou poslušnost západnímu „svatému textu“, Kara Murza přistupuje k danému problému s jemnější diferencí. V klíčových dílech Lenina pozoruje postupný odklon od dříve osvojených dogmat západního marxizmu ve prospěch reality, jejímž podmínkám se přizpůsoboval. Lenin, který zpočátku čekal na dialektické vyústění rozporů kapitalismu, se paradoxně dostal až na pozice narodníků, když kapitalismus jako vývojovou cestu pro Rusko zásadně odmítl.⁶⁴ Není snad třeba dodávat, že touto svou tezí, která útočí na pojetí modernizujícího osvětského socialismu (který osvobozuje rolníka z temné despotické tradice), a to z nových, neliberálních pozic, pobuřuje autor současné ruské marxisty a marx-leninisty.

Svůj díl viny na chybné interpretaci událostí počátku dvacátého století v Rusku nese podle Kara Murzy i sama oficiální sovětská historiografie heroizující –přesně v duchu klasického marxizmu- účast a přínos průmyslového proletariátu. Dělníci podle ní dokázali revoluci iniciovanou buržoazií proti feudalismu zvrátit v revoluci socialistickou. Nakolik je však pravděpodobné, táže se Kara Murza, aby nepočetný průmyslový proletariát

⁶¹ Tamtéž: 186.

⁶² Zatímco liberálové z prozatímní vlády pojímaly první světovou válku jako “národní”, v níž chtěli setrvat “do vítězného konce” s ostatními spojenci, umírnění socialisté včele s Kerenským setrvali země ve válce chápali jako obranu ruské demokracie/revoluce před německým konzervatismem. Srv. MALIA 1985: 116-117.

⁶³ KARA MURZA 2001a: 142-143.

⁶⁴ KARA MURZA 2001a: 174-5, 222-3.

změnil zcela zásadně směřování mocného dějinného procesu? Jen málo, odpovídá. Vysvětlení podle něj spočívá ve dvou podstatných skutečnostech. Svržení feudalizmu nebylo jednak buržoazní revolucí v tom smyslu, v jakém k němu došlo na Západě. Vzhledem k relativně vysoké propustnosti šlechtického stavu i pro představitele jiných společenských vrstev byl v Rusku rozpor mezi šlechtou a buržoazií do značné míry zmírněn. Ruská buržoazie dále nedisponovala revolučním radikalizmem nezbytným proto, aby se stala subjektem boje za svobodu a spravedlnost, a to částečně i proto, že byla poměrně těsně propojena s byrokratickým, státně řízeným a zahraničním kontrolovaným kapitalizmem. Druhá část pravdy spočívá podle Kara Murzy v tom, že, zatímco v případech předcházejících revolucí se nejednalo o revoluce buržoazní, v říjnu 1917 nešlo pro změnu o revoluci proletářskou, socialistickou. Jednalo se o masové povstání rolnického národa proti kapitalizmu, jehož negativní dopady na sobě prvně uvedený pocíťoval již od druhé poloviny devatenáctého století, a jenž vnímal jako prvek cizorodý své kultuře a tradici. Nebyl to tedy výhradně boj sociální, jak jej zpětně interpretovaly učebnice oficiálního marxizmu, ale stejnou či větší měrou boj národní ba dokonce civilizační.⁶⁵ Na modernizační pokusy odpovídalo rolnictvo paradoxně posilováním tradice (archaizace občiny), které naplno vyústilo právě v revoluci. I ona zmiňovaná proletářská menšina byla podle autora nositelem rolnického vědomí (většinou šlo beztak o dělníky v prvním pokolení). Leninovi se prý tuto zásadní souvislost podařilo zachytit. Tím, že upřednostnil vládu -rolnickou občinou inspirovaných a ještě před říjnovou revolucí ustavených- sovětů před buržoazní republikou, a před vyostřením kapitalizmu dal přednost nekapitalistické cestě rozvoje, provedl zásadní civilizační volbu ve prospěch ruské sociální, kulturní a historické tradice.⁶⁶ Účast bolševiků v dobových událostech snižuje Kara Murza až na úroveň tvrzení, že pokud by revoluci nevyprovokovali, stejně by k ní dříve nebo později došlo.⁶⁷

Tento vysoce abstraktní „narodnický“ výklad revoluce (sociální změna jako projev vyšší inteligence národa v boji s cizorodou civilizací) se bude protivit zřejmě i nemarxistickým autorům. Jednou z výtek může být přecenění Leninova respektu k potřebám a náladám národa. Pokud Lenin národu naslouchal, tak jen z čistě oportunistických důvodů, sliby, které dával, víceméně neplnil, upozorňuje např. Pipes.⁶⁸ Další, již zmíněnou námitkou je zpochybnění striktně revolučního charakteru událostí v kontextu všeobjímajícího chaosu poznamenaného rozpadem státních struktur a hospodářství. Velký význam připisuje této skutečnosti Malia, u nás Reiman.⁶⁹

Kara Murzův pohled na bolševiky je v tomto ohledu nekritický. Podle něj aktuální nálady obyvatelstva nejenom vystihli a efektivně využili, ale dále je i ve svém programu kultivovali, a to např. v rámci oficiální státní ideologie, kterou dnes autor dešifruje zčásti jako odraz tradiční rolnické představy o světě, a zčásti jako výraz ruské koncepce národa a státu. Dějinným principem v této ideologii vystupovala pravoslavně křesťanská eschatologie (světlé komunistické zítřky neboli vybudování ráje na zemi). Antropologickým principem zde byla víra v dobro člověka a jednotu lidstva („proletáři všech zemí, spojte se“).⁷⁰ Konečně koncepci státnosti v sovětské ideologii lze nahlížet

⁶⁵ Tamtéž: 52.

⁶⁶ Tamtéž: 136.

⁶⁷ Tamtéž: 144-5.

⁶⁸ PIPES 1995: 366.

⁶⁹ REIMAN 2000: 26-27.

⁷⁰ A právě zde, domnívá se autor, se ruský a později sovětský pohled na člověka lišil od pohledu západního. Jestliže ruská antropologie postulovala víru v dobrou přirozenost člověka, západní prý konstatovala válku všech (egoistů) proti všem (ostatním egoistům). Ruský a později sovětský model viděl

jako rehabilitaci velmocenského nacionalizmu, který se projevil jednak v ideji spojení dělnictva a rolnictva v různých sovětských republikách v jeden proletářský (sovětský) národ a jednak v projektu budování kapitalizmu v jedné zemi (namísto celosvětové socialistické revoluce).⁷¹

Autor uvádí ještě celou řadu příkladů, ve kterých účast bolševiků redukuje na roli „administrátorů“ uvolněného národního živlu. Třebaže bezesporu existovalo cosi jako socialistický projekt bolševiků, tvrdí Kara Murza, nelze souhlasit s dnes běžně zažitou představou, že tento projekt bezmezně určoval bezprostřední vývoj Ruska. Ve skutečnosti interagoval s faktory vnitřní i vnější politiky, korigoval průběžně své vlastní nezamýšlené důsledky, a dokonce se i nechal inspirovat nemarxistickými politicko-ideovými proudy.⁷²

Uvedené příklady však Kara Murza současně doplňuje ilustracemi toho, jak bolševici v průběhu krátké doby dovedli spoutat anarchický duch revoluce okovy spořádané státnosti. Právě v obnovení státní kontroly v zemi zmítané revolučním chaosem spatřuje projev vysoké politické zralosti bolševiků a jejich neobyčejných manažerských schopností.⁷³

Tolik ve stručnosti Kara Murzovo vyprávění říjnové revoluce. Shrňme různé typy kritik, k nimž vybízí. Některé z nich jsme již naznačili: marxisticky orientovaní autoři nebudou např. souhlasit s nedoceněním sociálně-ekonomického rozměru revoluce. V Kara Murzově pojetí jde předně o boj civilizační nikoliv sociální, role průmyslového proletariátu je zredukována na minimum. Odkazem na národní/civilizační kontinuitu je navíc popírán revoluční zlom a posun společnosti na kvalitativně vyšší úroveň.⁷⁴ Podle současných ruských neomarxistů je Kara Murzovo označení „sovětská civilizace“ zavádějící, když tento koncept za sovětské označuje paradoxně to, co má se socializmem, tedy klíčovým elementem sovětského systému, jen velmi málo společného.

V tom, že ruská revoluce roku 1917 (a revoluce předešlé) neměla výraznější sociální motiv, budou naopak s Kara Murzou zajedno liberálně smýšlející historici. Diametrálně odlišné bude však bližší určení těchto událostí – Kara Murza v nich spatřuje boj za zachování pravoslavné civilizace, liberálové pro změnu politický konflikt ve jménu rozšíření občanských svobod (demokratizaci). Hrdiny Kara Murzova vyprávění jsou rolnické masy s historickou pamětí a zdravým rozumem, u liberálů jde o buržoazii a inteligenci s jejich schopností formulovat politické požadavky modernizující se společnosti. V tomto smyslu podává historii ruských revolucí např. Martin Malia: počáteční fáze (1905-1914) se podle tohoto autora odehrává zcela podle scénáře klasických evropských revolucí (Francie, Anglie). Ruští liberálové se opírají o buržoazii, představitele svobodných profesí (inteligenci) a početně rostoucí vrstvu studentů. Získávají však podporu i u dělníků (kteří podle Malii bojují stejnou měrou za sociální standardy jako za politické svobody) a rolníků (kteří, jak se autor domnívá, se chtěli stát více drobnými vlastníky půdy než socialistickými kolektivisty). Malia tak nechává jen málo prostoru pro levicové síly s jejich programem kompenzace sociálně ekonomické frustrace. Podporu nižších společenských vrstev získávají teprve poté, co se liberální politika vyčerpává, resp. ústí v neúspěch. Ten je, ovšem, podle Malii podmíněn specifickou shodou historických okolností, mezi nimiž hraje zásadní roli první světová

za chybami a neúspěchy historického vývoje údajně vždy na prvním místě společenský systém, západní myšlení je naproti tomu mělo připisovat zkažené morálce člověka. Srv. KARA MURZA 2000a: 173.

⁷¹ KARA MURZA 2000a: 176.

⁷² Což autor pozoruje např. na Stalinově geopolitice, v níž nachází podobnost s eurazijstvím. Srv. KARA MURZA 2000a: 325.

⁷³ KARA MURZA 2000a: 227-8, 231.

⁷⁴ MARTOV, ROŠČIN 2008.

válka a z ní vyplývající hospodářská a politická krize. Malia ovšem nesouhlasí s tím, že by bolševici vděčili za říjnové vítězství rostoucí oblíbenosti u obyvatelstva, že by tedy toto vítězství bylo vyústěním masových nálad, jak věc představuje Kara Murza. Na to je, podle Malii, bolševická základna k danému momentu příliš slabá. Současně tento autor nepřijímá poměrně rozšířené renomé bolševické strany jako jednotného šiku disciplinovaných, ke všemu odhodlaných stoupenců marxistického „svatého textu“. Úspěch puče, nakolik se o organizovaném a cílevědomém převzetí moci dá vůbec hovořit, vysvětluje Malia jednak anarchickou situací panující ve společnosti, jednak politickou slabostí veškerých politických sil (týkající se ostatně i bolševiků samotných). Bolševici se ujali (spíše než násilně chopili) moci v situaci hluboké krize státní moci, upadajícího hospodářství a vyčerpaných politických protivníků i mas. Jejich úspěch tak závisel nikoliv na jejich síle a mimořádných schopnostech ale na mimořádné slabosti situace, ve které se pro převzetí moci rozhodli.⁷⁵

Dalším aspektem Kara Murzova pojetí revoluce, o kterém jsme již výše rovněž zapochybovali, je soulad bolševické politiky s národními tendencemi. Konkrétní historická fakta ukazují, že v řadě otázek se bolševici národu (např. rolníkům) podbízel jen a pouze v zájmech posílení vlastní pozice a od svých slibů se byli schopni distancovat, jak jen získali kontrolu nad situací. Další otázkou je podstata těchto národních nálad – Kara Murzovo líčení revoluce vyznívá v tomto ohledu poněkud konzervativně, vždyť bolševici v něm pouze plní vůli tradicionalisticky smýšlejícího národa. Přitažlivost bolševiků pro masy mohla však naopak spočívat v jejich modernizačním programu, tedy v návodu, jak překonat tradiční zaostalost Ruska. A nejen to – podle ruských historiků Adžubeje a Popova musíme ruskou revoluci nahlížet v kontextu hospodářské krize, kterou lze označit za vůbec první fenomén, který aktualizoval nadnárodní vnímání světa a vztahů a souvislostí mezi jednotlivými jeho částmi, a která do jisté míry indikovala selhání světového kapitalizmu. Bolševizmus sliboval v tomto ohledu nabídnout vedle řešení domácí modernizace i humánnější alternativu ke kapitalizmu jako globálnímu civilizačnímu systému. Právě tato kombinace domácího a zahraničněpolitického dodávala podle obou autorů bolševickému učení jeho přitažlivost.⁷⁶ Kara Murza sice interpretuje bolševický úspěch jako volbu národa ve prospěch nekapitalistické civilizace, tato volba je však spíše konzervativně obrannou než progresivně alternativní.

Jiným problémem, který spatřujeme, je autorovo zmítání mezi řádem a národním živlem při objasňování aktivity bolševiků. Ti jsou pro autora na jedné straně moderní racionální silou, na druhé straně víceméně pasivním elementem v objektivně nutném historickém vývoji. V daném rozporu jakoby zaznívala marxistická dialektika vztahu historické nevyhnutelnosti a aktivity, třídy „pro sebe“ a „o sobě“. Lenina si autor na jedné straně cení za jeho intuici, s jakou naslouchal hlubinným touhám ruského rolníka, současně jej však obdivuje jako výkonného manažera schopného ustavit v chaosu řád, neproduktivní síly přeměňovat na produktivní apod. Do jaké míry však např. tovární strojírna výroba, jejíž rytmus Lenin obdivoval a hodlal v Rusku nastolit, odpovídala „přírodnímu“ pracovnímu tempu rolníka? Nakolik byla stalinská „socialistická zákonnost“ (se vzrůstající rolí státní prokuratury a písemných pramenů práva) slučitelná s představou o přirozeném právu a spravedlnosti? Nakonec zcela morálně odsouzeníhodné by bylo tvrdit, že kolektivizace ve třicátých letech ale i praxe násilné expropriace zemědělské produkce v době válečného komunizmu byla tím řešením otázky o půdě, po kterém rolníci volali. Jak ukazuje Malia a mnoho jiných autorů, rolníci

⁷⁵ MALIA 1985: 130-135.

⁷⁶ ADŽUBEJ, POPOV 2008: 46.

zůstávali v podstatě až do momentu „konečného řešení“ (kolektivizace) významnou společenskou složkou, nepoddajnou všeobjímající bolševické byrokracii, která v té době vyplnila vakuum vzniklé rozpadem sociální struktury/občanské společnosti. Relativní nezávislost a nekontrolovatelnost této vrstvy ze strany režimu vysvětluje Malia soukromým vlastnictvím půdy. Tím autor přistupuje paradoxně na marxistickou definici tříd jejich vztahem k výrobním prostředkům, určení politiky z ekonomiky. Za negativním vztahem rolnictva k režimu však podle mého názoru stálo spíše násilné, rolníky opakovaně vysilující jednání režimu v podobě odvodů produkce a později čistek, spíše než svobodné a zpupné smýšlení plynoucí ze soukromého vlastnictví (to je pouze nutnou podmínkou pro realizaci zemědělské produkce, kterou režim může násilně odjímat).

Vrátíme-li se ke Kara Murzovi, musíme konstatovat, že si tento autor vytkl za cíl interpretovat sovětský socialismus jako projekt navazující na tradice ruského rolnického pravoslavného národa, a to jak v jeho programové rovině, tak i na úrovni praktického uskutečnění. Přitom ale ponechal nezodpovězenou otázku o vztahu mezi tradicí a modernitou, který byl pro bolševický projekt klíčový. S rolnickou tradicí kontrastovaly již některé prvky sovětského modernizačního programu. Tím více s ní pak do rozporu přicházely výsledky jeho realizace, a to mnohdy i těch jeho částí, které s ní jinak byly na programové úrovni v souladu.

Téma rozporu mezi deklarovaným socializmem a jeho reálným výsledkem se ostatně stalo předmětem kritiky SSSR záhy po jeho vzniku. Častým motivem této kritiky bylo nedostatečné uskutečnění ideje rovné, spravedlivé a beztřídní společnosti, tedy fundamentálního pilíře socialistické ideologie. Vzpomeňme menševickou kritiku Lenina za jeho spolupráci s buržoazií, které v raných fázích nacionalizace průmyslu dovolil řídit jejich podniky, pouze formálně utvrzené jako národní. Nebo Trockého anticipaci nomenklatury jakožto parazitující, uzavřené a sebe produkující vrstvy. V pozdější době bude tuto ideu rozvíjet Djilas v eseji o nové třídě či Voslesenskyj v koncepci nomenklatury, a mnoho dalších autorů bude v této linii pokračovat. Otázka privilegií nomenklatury se spolu se stalinskými represemi stanou jedněmi z nejdůležitějších bodů diskuze o odchylkách od „správného leninského“ socializmu. Kariéru na něm na sklonku existence SSSR vybuduje populista Jelcin. Za jeho vládnutí bude ovšem –ve světle formování specifického ruského kapitalizmu- vypadat kritika sovětských elit (za jejich rekreační chaty, přístup k nedostatkovému zboží, příležitostná lovecká dobrodružství či drobnou korupci v řádech stovek a tisíců rublů) naprosto absurdně ve srovnání s kriminální privatizací devadesátých let (lidově přejmenovanou na „prichvatizaci“).

Mnoho studií o SSSR bude dále kriticky konstatovat konzervaci sociální struktury, ke které docházelo paradoxně i při existenci –bezplatného a četná antidiskriminační opatření uplatňujícího- vzdělávacího systému.

Vedle těchto více méně kritických prací, zpochybňujících levicovost reálného socializmu existují rovněž analýzy, které sovětskou industrializaci, urbanizaci a rozvoj vědy a vzdělání vykládají odpolitizovaně jako svérázný, od kapitalizmu se odlišující, podobné cíle však sledující modernizační modus.⁷⁷ Ve světle těchto prací je možné

⁷⁷ Optimistický patos teorie konvergence, jak se toto paradigma nazývá, se ovšem nepotvrdil: postupná evoluce neposunula SSSR na úroveň Západu ale přivedla k jeho sebezničení. V době svého rozkvětu čelili představitelé tohoto směru dvojí kritice. Ze strany teoretiků totalitarizmu za nekritické přecenění modernizačních úspěchů SSSR (jemuž se dopustil např. Isaak Deutscher, který zkraje šedesátých let pěl ódy na sovětské školství, jehož růstový potenciál měl do budoucna přivést Rusko do čela ekonomického a technologického rozvoje a obecně na perspektivu sociálních a kulturních systémů země (včetně systému trávení volného času či kvality masmediálního prostředí). Srv. DEUTSCHER 1961: 118-119. Ze strany sovětských „kritik buržoazní sovětologie“ byli teoretici konvergence pranýřováni za pokus zastít

sovětskou epochu chápat jako prosazování modernity v tradiční společnosti, spíše než jako konflikt mezi ruskou a později sovětskou civilizací na jedné straně a cizorodým Západem na straně druhé, jak situaci vykresluje Kara Murza.

Určitou rezonanci s ruskou tradicí bolševického projektu upřít jistě nelze – jeho „ruskost“ pozorujeme zejména v počátcích budování režimu (kdy byla podpora národních mas klíčová) a dále v období druhé světové války v rámci jeho určité nacionalizace. Myslím však, že by bylo přehnané projektovat tuto –podle Kara Murzy genetickou podobnost mezi Ruskem před- a raně porevolučním na celé období trvání Sovětského Svazu, vidět v něm až do momentu jeho pádu tradiční společnost založenou na vřelých mezilidských vztazích, kolektivní solidaritě a rovnosti lidí. Položme si otázku, co autora k této projekci vedlo.

Domnívám se, že zde nejde jen o projev jeho nostalgického romantizmu. Ve skutečnosti je většina Kara Murzových prací založena na kritice západního typu civilizace a na jejím konfrontování s civilizacemi jinými, včetně té sovětské. Zajímavé je, že autor (a v tom se neliší od dřívějších eurazijců, slavjanofilů, narodníků ale i od soudobých postmoderních kulturologů) propojuje pohled civilizační (synchronní opozice západní civilizace a civilizace ruské/sovětské) s pohledem modernizačním (diachronní opozice modernity a tradice). Modernitu nevnímá jako kulturně neutrální vývojové stádium dějin lidstva, nýbrž jako proces podmíněný specifickým západním civilizačním kontextem.⁷⁸ Ve výsledku líčí Kara Murza ve svých pracích drama, v němž se ruská resp. sovětská civilizace založená na principech organické tradice střetává s civilizací západní, nositelkou povětšinou destruktivních kvalit strojové modernity.⁷⁹ Jinými slovy, sovětský socialismus je jakožto tradiční společnost popřením negativních projevů modernity, a tím se pozitivně vymezuje vůči „zkaženému“ Západu. Autorova kritika západního světa je tak, můžeme říci, silně sociologická, a méně geopolitická. A naopak kritika modernity je u něj nutně propojována s geopolitikou (ztotožnění modernity a Západu).

Aby však Kara Murza mohl kritizovat „moderní“ Západ, musí nejdříve zkonstruovat „tradičně ruský“ Sovětský Svaz. A právě za tím se, podle mě, skrývá jeho intenzivní snaha o vykreslení SSSR jako svérázného vyústění ruských národních tradic ve dvacátém století.

V následující tabulce shrnuji pro ilustraci některé protiklady západní a sovětské společnosti, jak je ostře formuluje Kara Murza:

modernizační a postindustrializační rétorikou skutečnou, tj. sociálně ekonomickou povahu třídního konfliktu a jeho úlohu v dějinném procesu. Srv. IGRICKIJ 1974: 81-82.

⁷⁸ S tím by souhlasil i Panarin, který ovšem toto nerozlučné propojení Západu a modernity pozoruje již na příkladu bolševické revoluce, kterou, jak již bylo řečeno, považuje za vnucený import. Srv. PANARIN 2000a: 30.

⁷⁹ Autor samozřejmě nepopírá existenci modernizačních procesů v sovětské společnosti, nicméně tvrdí, že jejich průběh a výslednou podobu určovaly principy diametrálně odlišné než ty v případě západní modernizace, a to zejména v oblasti kulturní a ekonomické.

Tabulka 2 „Západní versus Sovětská civilizace podle Kara Murzy“

<i>Kritérium/typ civilizace</i>	Západ	Sovětská civilizace
Zdroj dějinného pohybu	Snaha překonat zaostalou minulost	Směřování ke světlé budoucnosti
Postavení jedince ve společnosti	Sociálně-ekonomická nerovnost (kulturně a psychologicky totožných) atomů (protestantské učení o predestinaci)	Rovnost kvalitativně odlišných jedinců (pravoslaví)
Vztah jedinců navzájem	Sociální darwinismus (člověk člověku vlkem, přežití silnějšího)	Kooperace a její výhody pro přežití druhu
Lidská přirozenost	Špatná (egoismus a agresivita), bývá zdrojem společenských problémů	Dobrá, zdrojem společenských problémů bývá „systém“
Zdroje a pojetí sociální politiky	Sociální politika je reakcí na negativní projevy kapitalismu, jež má zmírňovat; příjemcem pomoci je trhem poškozený jedinec, který disponuje individuálními právy, včetně práva na kompenzaci	Zdrojem je solidarita mezi lidmi (socialismus vzniká v Rusku nezávisle na kapitalismu); sociální pomoc slabým chápána jako přirozený závazek společnosti starat se o své členy (dokonce i proti jejich vůli)
Ekonomika	Trh (maximalizace zisku; krátkodobý zájem)	Domácnost (uspokojení potřeb jejích členů; dlouhodobá investice)

II.3 Shodné a rozdílné ve stalinizmu a fašizmu

Západní teorie srovnávající německý fašismus se sovětským totalitarizmem nabývají v devadesátých letech dvacátého století na oblibě i v kruzích prozápadně smýšlející ruské inteligence a publicistiky. Zjednodušeně lze daná srovnání rozdělit na dva hlavní proudy. Na jedné straně jde o akcentování válečného velmocenského expanzionismu, který měl být vlastní oběma systémům. Poněkud rozpracovanější je pak převážně politická analýza v duchu dnes již klasické teorie totalitarismu definující specifickou moderní formu autokratické moci, která je závislá jak na technologických vymoženostech nové doby, tak na legitimizaci ze strany amorfních mas⁸⁰.

První přístup je v dnešním Rusku z pochopitelných důvodů spíše marginální - druhá světová válka znamenala pro zemi enormní demografické a ekonomické ztráty, vítězství v ní se navíc stalo i jedním z ustavujících pilířů sovětské/ruské národní identity („velká vlastenecká válka“). Pohledy přehodnocující po léta reprodukováná schémata se přesto objevují. Umírněná revize úspěchu SSSR v této válce relativizuje úlohu komunistického

⁸⁰ Typickými autory jsou např. C.J. Fridrich a Z. Brzezinský.

režimu. V lepším případě se hovoří o klíčové úloze motivace a úsilí běžného obyvatelstva tedy o tom, že válku vyhrál národ nikoliv režim.⁸¹ Lidé podle tohoto názoru nebojovali za uhájení bolševického režimu, nýbrž proto, aby zabránili vítězství Hitlera, které by podle jejich názoru vedlo jen k dalšímu zhoršení již tak těžce zkoušeného osudu.⁸² V horším případě je komunistické vedení obviňováno z neefektivního vedení války, které zapříčinilo neúměrně vysoké ztráty bojujícího a civilního obyvatelstva (čistkami oslabené důstojnické kádry, chybná strategie, logistika zásobování atd.). Další, patrioticky smýšlející, autoři litují, že se SSSR do války vůbec pouštěl, resp. že neomezil boje na obranu vlastního území a nepouštěl se do pozdních vojenských operací, jejichž skutečným cílem bylo podle nich ovládnutí Východní a Střední Evropy.⁸³

Krajní kritika akcentující mocenské zájmy SSSR na rozšíření sféry vlivu a její zainteresanost na rozpoutání války není v dnešním Rusku častá. Obvinění SSSR (potažmo Ruska) z podílu na zahájení války odkazováním na pakt Molotova-Ribentropa se od devadesátých let stalo populární především v Pobaltí, Polsku popř. na Ukrajině.⁸⁴ Český badatel Michal Reiman kritizuje tyto ideologicky motivované analýzy za to, že zamlčují historický kontext, v němž SSSR pakt o neútočení uzavíral (mnichovská dohoda, neúspěšné prokoaliční iniciativy SSSR atd.). Prokázání válečných aspirací Svazu navíc shledává nepřesvědčivým ve světle jeho objektivních možnosti vést válku za rozšíření vlivu v situaci, kdy stěží zvládal své vlastní problémy. SSSR, tvrdí v tomto ohledu Reiman, si válku nemohl dovolit a svůj vstup do ní proto co nejdéle odkládal.⁸⁵

Nosnější platformou pro kritiku SSSR poukazem na podobnost s hitlerovským Německem je porovnání politického a společenského fungování obou zřízení. Podotkneme, že k takovým srovnáním dochází již ve dvacátých letech minulého století, tj. ještě před příchodem Stalina k moci – bolševizmus je připodobňován nejen k německému ale i italskému fašismu, a předmětem diskuze se stává i již zmiňovaný pakt o neútočení Molotov - Ribentrop. Bezprostředně po válce pak této komparaci dodává nový stimul teorie totalitarizmu, která se až do konce studené války stává dominantním paradigmatem sovětologického výzkumu, nehledě na smělý rozvoj revizionistických teorií od sedmdesátých let. Za slabinu klasických prací o totalitarizmu (Arendt, Fridrich, Bržežinský) považuje Emil Voráček zdůraznění explicitních znaků a projevů totalitního systému na úkor hlubší analýzy mechanismů fungování a motivací. Michal Reiman na účet těchto teorií poznamenává, že nacházejí především shody mezi oběma systémy (tj. sovětským a německým), ignorují však rozdíly.

I přes tyto –nikoliv nepodstatné námitky– musíme ocenit na svou dobu originální sociologický postřeh klasiků teorie totalitarizmu o ryze moderním charakteru resp. moderních předpokladech totalitarizmu (technologie + masová společnost), který bude dále rozvíjen (viz např. Baumanovo pojetí holocaustu). Ranní teoretikové totalitarizmu jsou navíc korektní v tom smyslu, že jejich analýza je především politologická a

⁸¹ Tedy plně v duchu Solženicynova patriotizmu. Prezident Medvěděv na této vlně nedávno odmítl veřejné vylepení plakátů zobrazujících generalisima Stalina během květnových oslav ukončení války.

⁸² Takovou interpretaci válečného entuziazmu sovětských lidí nabízejí např. ADŽUBEJ, POPOV 2008: 164-5.

⁸³ Podle Adžubeje a Popova vedl Sovětský Svaz ne jednu ale hned tři války, které se mezi sebou významně liší cíly, které sledovaly. Jestliže oběti prvních dvou fází jsou ospravedlnitelné (neúspěšný Stalinův odpor Hitlerovi a úspěšná mobilizace sovětského národa), poslední fáze určená snahou o rozšíření sféry vlivu v Evropě byla vyloženě nemorální, její oběti byly vysoké a zbytečné. Srv. ADŽUBEJ, POPOV 2008: 163.

⁸⁴ V Polsku se velká diskuze na téma sovětsko-německého paktu o neútočení strhla v předvečer a v průběhu návštěvy V. Putina na oslavách 70 letého výročí od začátku druhé světové války v roce 2009.

⁸⁵ REIMAN 2000: 49.

sociologická, nikoliv kulturologická. Je možné, že teze o osudové předurčenosti Ruska k totalitarismu zdědilo západní sovětologické myšlení od ruských porevolučních emigrantů, a nejsou tedy jeho vlastním produktem, třebaže je samo dále rozvíjí. V poválečném bádání o Rusku a SSSR tyto přístupy reprezentuje např. historik R. Pipes tezí o kombinovaném efektu hříchů komunizmu a hříchů ruské despotické tradice.

Důležitou otázkou, při jejímž zodpovídání nepanuje mezi různými teoretiky totalitarismu shoda, je časové vymezení období, ve kterém je model totalitarismu na SSSR nejuplatnitelnější. Umírnění sovětologové takto uvažují o epoše stalinizmu, jejíž charakteristiky nejlépe korespondovaly s teoretickým konstruktem totalitarismu. Vysvětlení této korespondence je přitom, myslím, nasnadě: sám konstrukt byl do značné míry odvozen z empirického pozorování fašizmu a stalinizmu, je jeho reflexí. Přesto však ortodoxní teoretici totalitarismu hájí relevanci totalitaristického konceptu pro celý průběh Sovětského Svazu až do devadesátých let s poukazem na kosmetický charakter změn, ke kterým od příchodu Chruščova k moci docházelo. Revizionisty přitom tuto autoři obviňují z příliš shovívavého postoje k východnímu soupeři v průběhu šedesátých – sedmdesátých let, který spočíval především v podcenění trvalých vojenských hrozeb ze strany SSSR, ignoranci pomalosti či povrchnosti vnitřně-politických změn a konečně v nesprávné percepci změn společenských. Rozdílně teoretici totalitarismu hodnotí i perestrojku, kterou z principu vykládají jako vítězství systematické Carterovy a Reaganovy protikomunistické politiky, jež příliš nezáviselo na vývoji vnitřních faktorů Svazu.⁸⁶ Řečené pouze ilustruje historickou strnulost konceptu totalitarismu, který potenciál dynamiky víceméně vylučuje. Domnívám se, že právě tato nehybnost diskredituje teorii totalitarismu jako fungující koncept a posiluje její mimovědeckou, totiž ideologickou funkci. Pro období tzv. „vysokého stalinizmu“ se zdá být výstižným výkladovým formátem s nezanedbatelnou sociologickou hodnotou (viz výše zmíněná teze o moderní povaze totalitarismu). Následující reálný vývoj SSSR se od tohoto modelu značně odklání, a to tak, že i použití teorie totalitarismu jako pouhého referenčního bodu (odkud, jak a jakým směrem se vývoj ubírá) je nevěrohodné. Hodnotnější analýzu post-stalinského Ruska navrhuji, myslím, teoretici konvergence (jako jedna odnož revizionizmu), když identifikují podobnost vývoje SSSR a Západu s ohledem na rozvoj (víceméně) autonomních byrokratických subsystémů, plurality názorových a vlivových skupin, rostoucí roli konfliktu, decentralizace a jiných projevů komplexní moderní (pozdolna se postindustrializující) společnosti. Jakkoliv tyto teorie obsahovaly neoprávněný optimismus co do rychlosti a výsledků sblížení obou systémů, je třeba zdůraznit, že fakt pouhého růstu plurality a celkové komplexity systému sám o sobě omezuje platnost teorie totalitarismu. Jakkoliv tato pluralita a komplexita s sebou nenese automaticky demokratizaci, ba naopak nabízí nové formy zneužití moci (korupce, zneužití moci orgány místní moci, rozvoj šedé ekonomiky atp.).⁸⁷

Vraťme se ale k současnému ruskému kontextu srovnávání fašistického a sovětského totalitarismu. Přidaná hodnota ruských autorů spočívá v kulturologickém záběru, který je třeba chápat méně jako tuzemské rozvíjení postmoderní sympatie ke kulturní pluralitě a neměnným formám, a více jako znovuoobjevení tradice ruského hledání identity. Jestliže západní komparace německého a sovětského totalitarismu jsme charakterizovali jako převážně politologické a sociologické, ruský přístup hledá kořeny „ruského totalitarismu“ převážně v národním charakteru popř. jej odvozuje z nepovedené –konzervativní–modernizace.⁸⁸ Totalitarismus se tak stává více kulturní než politickou kategorií.

⁸⁶ Např. W. Odom in ABELE 2002: 13-14.

⁸⁷ Tamtéž.

⁸⁸ Např. JANOV 1999, VIŠNĚVSKIJ 1998.

Nehovoří se o totalitarizmu jako časově omezené politické a společenské zkušenosti ale o „sklonech k totalitarizmu“.

O tom, nakolik danou diskuzi vnímá náš Kara – Murza, svědčí prostor, který jí ve svých pracích věnuje. Dlužno však podotknout, že si autor pro svou kritiku nevybírám klasická díla teorie totalitarizmu, její postuláty nechává bez povšimnutí, naopak zpochybňuje takové aspekty totalitních systémů, které u nás není běžné analyzovat. Jeho analýza je především analýzou ideologií, jejich praktickou realizaci však ignoruje. Čím konkrétně Kara Murza dokládá rozdílnost nacionálního socialismu a stalinizmu?

Předně autor odmítá vymezení kolektivismu jako jednoho z určujících znaků fašismu. Podle tohoto kritéria (jehož účelové namíření proti SSSR je podle něj nasnadě) by jako fašistické bylo třeba označit všechny tradiční společnosti, a to společnosti minulé stejně jako kultury a kmeny, jež si své tradiční uspořádání uchovaly dodnes.⁸⁹

Nicméně kolektivismus sovětského typu se stejně liší od toho německého, pokračuje Kara Murza. Zatímco v ruské národní tradici vystupuje jednota lidí („sobornost“) jako něco přirozeného, německý kolektivismus a jeho odmítání individualizmu bylo do společnosti vneseno zvenčí jako účelově zformulovaná ideologie. Obecně, domnívá se autor, byl německý fašismus založen na umělé konstrukci vnucené atomizovanému národu cestou manipulace, zatímco sovětský socialismus byl bez jakékoliv výraznější reflexe jednoduše dědictvím ruského kulturního fondu.⁹⁰

Obecná výhrada proti tomuto Kara Murzově stanovisku spočívá v tom, že více popisuje stav, který by si přál vidět než reálnou situaci. Ruský rolnický kolektivismus je faktem, Sovětský Svaz byl však industriální společností se všemi vyplývajícími procesy (masová urbanizace, růst vzdělanosti a kulturní úrovně), které, ve spojení s některými specifickými historickými procesy (první světová, občanská a následně druhá světová války, represe a hladomory), tento kolektivismus výrazně oslabovaly ve prospěch atomizace společnosti. Když už se Kara Murza vůbec pouští do sporu s těmi, kdo za jeden z průvodních rysů fašismu považuje kolektivismus (teoretici totalitarizmu za fašismem i stalinizmem přitom vidí spíše beztvorou, na atomy rozbitou a proto tak lehce manipulovatelnou masu), měl by se nad jeho reálnou rolí v SSSR resp. Německu zamyslet.

Druhý, obecnější Kara Murzův postřeh o přirozenosti ruského/sovětského vývoje resp. cílené manipulace v německém případě je komplikovanější a zaslouží více pozornosti. Není sporu o tom, že jak fašismus, tak stalinismus se těšily masové podpoře ze strany obyvatelstva. Existovalo zde prý proto riziko pro liberální ideologii, že tyto – zdánlivě demokratické ale přitom krvavé- režimy budou vyhodnoceny jako selhání masové demokracie. Podle Kara Murzy mělo být toto podezření utlumené poukazem na efekt manipulace jedinci vykořeněnými z tradičních vazeb. Teorie konservativní revoluce k tomu přidala vysvětlení, jak a proč se takové, k ovládnutí náchylné masy v Německu resp. SSSR objevily a proč tak snadno reagovaly na předkládané výzvy: masy zde mají být produktem opožděné modernizace, která se úzce soustředila na urychlené dosahování měřitelných ukazatelů v oblasti industrializace či urbanizace, nedisponovala však kulturními a politickými předpoklady, které modernizaci podmiňovaly v jiných státech západní Evropy; problematická byla rovněž rychlost ve své podstatě „dohánějících“ modernizací. Pesimismus a snaha obnovit ztracený řád (ať již skutečný nebo vysněný) byly pak reakcí těchto mas na dramatické události, jichž byly svědky. Opožděná (a tedy dohánějící) modernizace tak paradoxně ústila v archaizaci. Teorie totalitarizmu k tomu

⁸⁹ KARA MURZA 2001a: 452.

⁹⁰ Tamtéž 452-3.

přispívá již zmíněným postřehem, že atomizace jedinců spolu s moderní technikou výrazně usnadnila jejich mobilizaci a manipulaci.

Kulturní komponenta tohoto „modernizačního“ vysvětlení je v zásadě marginální, Německo i Rusko mají být jen dvěma partikulárními příklady univerzálnějšího jevu. Takový pohled však mnohé zjednodušuje – SSSR vznikl na bázi feudálního zemědělského státu, vliv rolnické mentality na formování bolševizmu zde byl proto jistě výraznější než v případě výmarského Německa. V tomto bodě tedy souhlasíme s Kara Murzovým tvrzením, že fašistická ideologie byla více umělou konstrukcí než přirozenou součástí kolektivní paměti národa. Přinejmenším částečně platí, že SSSR byl tradiční společností, v níž probíhala modernizace, zatímco fašistické Německo bylo průmyslovou městskou společností, na kterou byly uměle aplikovány ideje tradicionalizmu a archaiky.⁹¹

Tento obecný předpoklad ilustruje Kara Murza i na způsobu, jakým se oba systémy vztahovaly k okolnímu světu a jak v něm hodlaly existovat s druhými. Sovětský socializmus se podle autora rozvíjel jako realizace ideálu mírového života. Německý nacionální socializmus naproti tomu, aby se dostatečně uchytil, musel být realizován formou mobilizovaného sjednocení lidí za účelem válečného ovládnutí světa. Pravdu má autor v tom, že ideologie SSSR hovořila o bratrství národů a jednotě lidstva, zatímco německý fašizmus vyhlašoval válku méněcenným národům a rasám. Jestliže však Němci svou deklaraci důsledně realizovali, mírové záměry SSSR nelze empiricky stoprocentně potvrdit - velmocenská expanze Sovětského Svazu je historickým faktem. Zajímavé je autorovo postřehnutí sociálně darwinistické podstaty fašizmu: předmětem boje nejsou biologické druhy, jako v klasickém přírodovědném pojetí, ani jednotlivá individua či třídy jako v darwinizmu sociálním, nýbrž –biologizované- kulturně-etnické celky. V ideji sjednocení vyvoleného národa (tváří v tvář národům zatraceným) spatřuje pak Kara Murza motiv protestantské víry v predestinaci. Toto spojení, jak uvidíme v následující kapitole, konstatuje i Panarin. Reformace podle obou autorů vedla nejen ke zformování specifického -kapitalismus umožňujícího- charakteru nýbrž i k rozvoji západního rasizmu, jehož jedním projevem může být fašizmus první poloviny dvacátého století (Kara Murza), jiným novodobý boj o zdroje v situaci globalizované ekonomiky vedený pod záštitou teorie plurality kultur (Panarin).

Kara Murza se dále ptá, zda je korektní považovat za jeden ze znaků fašizmu negativní vztah k buržoazii a kapitalizmu. V takové perspektivě jako fašisty označíme i Dostojevského, Tolstého a jiné kritiky kapitalistických pořádků, dovozuje. S deklarovanou antiburžoazností fašizmu podle něj beztak ostře kontrastuje zájmová propojenost německého průmyslu s finančním kapitálem i nacionálně socialistickou stranou. Spíše než o zásadním konfliktu mezi fašizmem a kapitalizmem můžeme pak hovořit o účelovém spojení obou systémů. O správnosti tohoto autorova závěru nepochybujeme, současně si však nejsme vědomi, že by se, stejně jako u příkladu s kolektivismem, jednalo o argument, který je při srovnávání sovětského a německého totalitarizmu opravdu často uváděn.

Konflikt mezi kapitálem a prací v raně fašistickém Německu nevyústil podle Kara Murzy v odmítnutí kapitalizmu nýbrž v projektování vnitrosociálního třídního boje na mezinárodní arénu. Obě antagonistické složky, tedy práce a kapitál, se podle této netriviální byt' poměrně spekulativní autorovy úvahy měly sjednotit v jednotný vyvolený německý národ, který se vzepře ostatnímu světu.

K politickému zřízení v obou zemích se autor, byt' okrajově, vyjadřuje, a to, když odmítá názor, že v obou srovnávaných systémech byla moc uskutečňována jako

⁹¹ Tamtéž 461.

centralizovaná vertikála. Jestliže o fašistickém Německu to tvrdit můžeme, v případě SSSR jde podle něj o názor mylný ve světle existence mnohohvrstevného systému přijímání rozhodnutí a samosprávy (tradice občinové demokracie). V tomto s autorem musíme polemizovat: systém politického řízení se v SSSR vyvíjel a právě v epoše stalinizmu byl výrazně personalistický a silně centralizovaný, a to navzdory tomu, že vliv vykonavatelů rozhodnutí v regionech nebyl nevýznamný. Centralizace sice postupem času slábla, dělo se tak ovšem především v důsledku nárůstu komplexity byrokratických systémů, které se stávaly čím dál autonomnějšími a centrální moc je přestávala být schopna bezmezně kontrolovat.⁹²

Kara Murzovy závěry ohledně protikladnosti obou systémů/ideologií shrnuji v níže uvedené tabulce:

⁹² Tamtéž: 452-464.

Tabulka 3 „Srovnání socialistické a fašistické ideologie“

<i>kritérium/ideologie</i>	sovětský socialismus	fašismus
Kolektivismus	Přirozený kolektivismus občinného typu	Kolektivismus uměle naoktrojovaný atomizované společnosti
Vztah k ostatním národům	Jednota lidstva, bratrství národů; socialismus jako projekt mírového soužití	Boj vyvolaného národa s méněcennými rasami o životní prostor; socialismus jako mobilizační projekt války
Náboženská inspirace	Pravoslavná rovnost lidí před bohem	Protestantské učení o predestinaci
Řešení krize racionalizmu	Dialektika	Mysticismus, archaizace myšlení
Vztah k dějinám a člověku	Optimistické očekávání budoucnosti, víra v dobro lidí	Patos pesimizmu ve vztahu k historickému vývoji i k člověku

Pokud danou tabulku srovnáme s tou, která je otištěna na předchozích stránkách této kapitoly, zjistíme, že uváděné opozice jsou si v obou případech dosti podobné. To zcela odpovídá autorově kritickému pohledu na západní společnost a jeho záměru vykreslit všechny její neduhy jako něco, co vyvěrá zákonitě z její přirozenosti, co je v ní naprogramováno. Německý fašismus tak autor vypráví jen jako jeden z periodicky se opakujících excesů západních dějin a myšlení. Nejde o nic více než vyostřenou formu západního společenského uspořádání, které se opírá o protestantskou reformaci, individualismus a sociální darwinismus.⁹³

Zde, řekli jsme již, se autor do značné míry shoduje s Panarinem, jemuž věnujeme následující kapitolu. Z rasizmu, vypjatého individualizmu ústícího do boje všech proti všem apod. viní shodně oba autoři reformaci, která podle nich zásadním způsobem reinterpretovala ideály křesťanství: na místo jednoty lidí, blaha pro všechny a vítězství „chudých duchem“ postavila rozdílnost lidí (danou různou mírou oblíbenosti, již se těší u Boha), bohatství pro ty, kdo si je zaslouží a principiální nadřazenost elit nad masami.

Oba autoři se liší jen v tom, jak daleko ve vysvětlování podstaty západní společnosti zacházejí. Zatímco Kara Murza se spokojuje s konstatováním reformace jako historické události, která na stovky let dopředu předurčila osud Západu, Panarin se táže, proč k ní vůbec došlo, a čím to, že pravoslavné křesťanství zůstalo podobné události uchráněno. Předkládá značně spekulativní vysvětlení, které se však v Rusku těší vysoké oblibě – je jím geografický determinismus.⁹⁴ Specifické přírodní podmínky a geografická poloha

⁹³ Tamtéž: 462.

⁹⁴ Velmi propracovanou a o statistická data opřenou analýzu vlivu ruské geografie na výkonnost domácího hospodářství podává současný autor Paršev. Základní, doslova ekonomicky přizemní motiv jeho úvahy spočívá v konstatování vyšší energetické náročnosti veškerého ekonomického i mimoekonomického života v Rusku jako důsledek bezprecedentně chladného klimatu. Tyto přirozeně nutné vícenáklady ospravedlňují protekcionismus ruského trhu. Srv. PARŠEV 2010. Spekulativnější geografistická objasnění defektů sociálního a politického rozvoje Ruska podávají klasici žánru jako

Západu (mírné klima a přístup k moři) vedly prý k upřednostnění mobility (z obtížně obývaných prostor do méně obtížných) nad usedlostí, obchodu a spekulace nad výrobou, krátkodobé perspektivy nad dlouhodobými cíly, individualizmu nad kolektivismem apod. Západní civilizace „oceánu“ (v kontrastu k civilizaci „kontinentu“ charakterizované zhoršenými možnostmi mobility, nutností dlouhodobých závazků, drsným klimatem a kolektivismem) tak v sobě jaksi přirozeně a odjakživa nese barbarské prvky, které periodicky vyplouvají na povrch a nabývají převahy nad jiným pilířem západní civilizace - křesťanským univerzalizmem. Historii Západu je tak podle Panarina možné číst jako střídání demokratického křesťanského osvícenství s relativizmem, individualizmem a rasizmem, které jsou vlastní duchu „oceánu“.⁹⁵

Kara Murzova kritika fašismu se tedy zvrhává v kritiku Západu. Autor napadá kulturologií inspirované teze o totalitárním národním charakteru Ruska, a přece sám ke kulturologii sklouzává, když opakuje -v Rusku nesčetněkrát omílanou- dichotomii chladného protestantského Západu a vřelého Ruska. Autorova analýza obou zřízení postrádá až na drobné výjimky historickou konkretiku, namísto reálných jevů komparuje autor ideologické proklamace. Ty jsou samozřejmě neoddělitelnou součástí historické reality (jakožto součást motivačního systému společnosti), nikoliv však jedinou.

A tak musíme konstatovat, že ke zboření mýtu o *bezmezném* shodě sovětského totalitarizmu s německým fašizmem přispívají západní badatelé mnohem větší měrou, než jak to činí Kara Murza. Pro ilustraci uveďme ve stručnosti argumenty navržené Michalem Reimanem: oba systémy se podle něj vyznačovaly podobným charakterem výkonu moci, brutalitou, použitím teroru a represí, množstvím obětí i technikami manipulace veřejností. Oba systémy se rovněž opíraly o spodní společenské vrstvy. Potud shoda, v dalších aspektech se ale oba systémy různily. Odlišným byl jednak vztah k demokracii: nikoliv jednoznačně negativní postoj sovětského komunizmu k demokracii objasňuje autor zejména politickou tradicí evropských parlamentních komunistů a účastí SSSR v protihitlerovské koalici s demokratickými zeměmi. Zcela zásadním byl rozdílný postoj k válce – jak již bylo řečeno výše, podle Reimana řešil SSSR problémy svého vnitřního vývoje, válka pro něj znamenala značnou –a nadbytečnou- zátěž, kterou si nemohl dovolit. Pro fašismus byla útočná válka explicitním cílem. Dále, stalinský totalitarismus vyrostl na půdě společenského chaosu polofeudální země (revoluce, první světová a občanská válka), jeho cílem bylo tento chaos nejen spoutat, ale i provést mohutnou sociální změnu a technickou modernizaci. Naproti tomu fašismus vznikl v industrializované zemi s relativně stabilním státním a sociálním zřízením, jeho cílem byla spíše konsolidace statu quo. Rozvoje zde mělo být dosaženo válečnou expanzí. Dále, bez ohledu na excesy, kterých se SSSR dopouštěl na některých národech (zejména masivní přesídlovací kampaně za druhé světové války) zde nenajdeme řešení národních a rasových otázek tak, jak se odehrávala ve fašismu. Ostatně je příznačné (a podporuje to tezi o primárním řešení vlastních vývojových problémů), že sovětské represe míří velmi často nejen do řad vlastního obyvatelstva, ale i do nejvyšších politických, administrativních, kulturních atd. elit (tzv. „velký teror“), což jinde nemá obdoby. Sovětský systém dále prodělal –na rozdíl od fašismu-v průběhu dvacátého století významnou evoluci, a to mj. ve směru omezení násilí při výkonu politiky. To lze samozřejmě vysvětlit délkou trvání, která byla v případě SSSR několikanásobně větší než

Pavlenko a Milov (vysvětlení institutu občiny, kolektivního vlastnictví, nevolnictví a silného státu), dále Solovjev (násilnost a hrubost ruského lidu jako odraz surového klimatu), Ključovskij a Berd'ajev (vliv širokých prostorů na rozlehlost ruské duše) či Černov (sociální a politické revoluce jako produkt prudce se střídajícího počasí). Srv. MIRONOV 1999a: 56-59.

⁹⁵ Srv. PANARIN 2000a. Podrobněji k tomuto tématu v následující kapitole.

u hitlerovského fašismu. Nesvědčí ale právě fakt, že sovětskému systému bylo souzeno žít déle o zásadním rozdílu mezi oběma systémy, táže se Reiman? Militantně agresivní fašismus skončil poměrně brzy válečnou porážkou, sovětský systém zrušil sám sebe poté, co k tomu evolučně dospěl.⁹⁶

II.4 Podstata sovětské demokracie. Komunikace mezi společnostmi a mocí, zpětná vazba. Decentralizace a růst plurality nemusí nutně znamenat demokratizaci.

Mnozí západní a rovněž postsovětsí analytici sovětské historie se shodují v tom, že Sovětský Svaz byl vším jiným, jen ne socialismem (před čímž však část kritiků SSSR varuje, neboť to prý může svádět k pokusům o realizaci „opravdového“ socialismu kdykoliv jindy v budoucnu).⁹⁷ Nesoulad reality s oficiální doktrínou marxismu kritizovaly práce vznikající záhy po ustavení SSSR (viz druhý oddíl této kapitoly), v šedesátých letech se pak „rekonstrukce percepce reality“ stala jedním ze způsobů, jakým liberálně orientovaná sovětská inteligence konfrontovala režim. Zpochybňovány začaly být postuláty o homogenitě sovětské společnosti, vedoucí roli dělnické třídy (o diktatuře proletariátu nemluvě), výlučně ideové motivaci v pracovním procesu, efektu ideologie, ale i štvavé obrazy Západu. Historik sovětské inteligence Šlapentoch konstatuje, že poměrně exaktní uchopení těchto otázek rychle se rozvíjející sociologií nemohlo být režimem odmítnuto tak snadno jako počiny krásné literatury, která sice v nabourávání nesprávného obrazu reality nikterak nezaostávala, nemohla se však účinně bránit nařčení z případné autorovy fantasmagorie a obecně „literární fikce“.⁹⁸ Pozitivní určení povahy sovětské společnosti nebylo ovšem jednoznačné, i o dvě dekády později nabídla diskuze perestrojky celou řadu nesourodých ba protikladných přívlastků pro vystižení společensko-politické podstaty Sovětského Svazu. Autoři, kteří stále věřili, že jejím fundamentem přeci jen socialismus byl, hovořili o socialismu kasárenském, feudálním, státním, byrokratickém, státně byrokratickém, společnosti založené na asijském výrobním způsobu apod.⁹⁹ Někteří sociologové však dospěli -spolu s Jurijem Andropovem (Gorbačovovým předchůdcem, jedním z prvních ekonomických reformátorů SSSR)- k upřímnému přiznání, že neznají společnost, ve které žijí.¹⁰⁰

⁹⁶ REIMAN 2000: 19-24,49-57,89,109.

⁹⁷ Příkladem budiž Martin Malia, který tvrdí, že socialismus se v Sovětském Svazu konal. Podle něj šlo o pilotní projekt postavený jako negace kapitalizmu. Do té doby byla socialistická idea pojednávána vždy jen v teoretické rovině. Malia tím nepřímou kritizuje (neo)marxistické kritiky stalinizmu, kteří myšlenku socialismu omlouvají tím, že zkrátka v SSSR se o ni nejednalo. Podle Malii tyto představitelé „nové levice“ srovnávají nepovedenou realizaci bolševického projektu s ničím jiným než opět pouhým ideovým projektem, jehož realizace může mít taktéž mnoho nezamýšlených důsledků. Srv MALIA 1985: 157. To, že sovětský systém byl socialismem tvrdí ovšem i autoři zastávající opačné hodnocení, tedy obhájci SSSR. B. Slavin např. vysvětluje zásadní nepochopení v záměně (ideálně typického) komunizmu s reálným socialismem. Sovětský Svaz byl přechodnou společností, vyvíjel se ve specifických podmínkách, kterými autor vysvětluje absenci svobod, silný stát či represe. Zároveň odmítá závěr o buržoazním charakteru SSSR jen proto, že v něm absentovaly kvality komunizmu. Myslím, že odchylek od komunizmu bylo však v socialismu příliš mnoho na to, abychom přijali Slavinovo vysvětlení o „přechodném“ charakteru resp. „cestě“ ke komunizmu. Srv. SLAVIN 2004.

⁹⁸ ŠLAPENTOKH 1990: 121-122.

⁹⁹ Tamtéž 232.

¹⁰⁰ Brežněvův nástupce na postu generálního sekretáře strany tuto myšlenku rozvedl v červnu 1983 na zasedání ÚV strany: „Máme-li být upřímní, tak musíme konstatovat, že zatím v potřebné míře neznáme společnost, ve které žijeme a pracujeme; ještě jsme neodhalili její zákonitosti, zvláště hospodářské. Proto jsme nuceni postupovat takřka empiricky, zcela neracionální cestou pokusů a omylů.“ Viz. např.: <http://www.coldwar.ru/andropov/andropov3.php> - navštíveno 11.9. 2011 v 17.00.

Diskuze o povaze sovětské společnosti probíhala a probíhá samozřejmě i na Západě, např. český autor Jiří Texler navrhl koncept despotického socialismu, jímž rozumí systém plánovací ekonomiky a státu řízeného centrálně jednou politickou stranou, který se vyvíjí pod vlivem marxizmu a eurazijského despotizmu. Ten (tj. eurazijský despotizmus) má být kombinací ruského sklonu k teritoriální expanzi, carského absolutizmu (samoděržaví) a pravoslavného občinového kulturního charakteru.¹⁰¹

Pro svou jednoduchost a názornost je, jak jsme již na několika místech této práce naznačili, stále oblíbená teorie totalitarizmu s její představou monolitního systému založeného na centralizované vertikále moci, jednosměrné příkazní komunikaci a akceptaci ze strany homogenní pasivní masy. Jako homogenní zde vystupuje rovněž mocenská elita připomínající semknutý jednohlasý šik. Vztah mezi elitou a masou probíhá v souladu s behavioristickým schématem „stimul – reakce“. Kara Murza s aplikací teorie totalitarizmu na sovětskou společnost zásadně nesouhlasí, a to nejen jako obhájce systému, který považuje za morálně správný, nýbrž i s ohledem na problematickou vědeckou hodnotu dané teorie. Do rozporu s ní přichází svým odvážným tvrzením, že SSSR byl svéráznou formou demokratické společnosti. Uveďme s předstihem, že Kara Murza užívá přívlastku demokratický i pro ty jevy, které jsou na hony vzdáleny principu občanské participace. Aby je autor ve svém schématu uhájil, podtrhuje *nezápadní* charakter sovětské demokracie. V čem tedy spočívá Kara Murzova sovětská demokracie?

Víme již, že autor chápe Sovětský Svaz jako společnost tradiční, jíž připisuje nejenom všechny znaky „všelé pospolitosti“ známé z klasických sociologických dichotomií popisujících nástup modernity, nýbrž i prvky demokratické samosprávy kolektivů (odkaz obcí). Tato tradiční demokracie SSSR se ovšem utvářela ve velmi specifickém kontextu: jím má na mysli modernizaci obrovské rolnické země, která se urychlenou industrializací chystala na vyčerpávající světovou válku, a to v situaci celkového protiruského naladění sousedů na západních, severních i východních hranicích. Svou stopu zanechala na sovětské variantě „vlády lidu“ vedle tradice rolnické občinové samosprávy i celková představa ruského člověka o správném a spravedlivém životě. Právě tyto faktory, domnívá se Kara Murza, formovaly demokracii odlišnou od té, kterou známe z liberálně buržoazních společností západní Evropy.¹⁰² Tak např. vysmívané rituály jednomyslného hlasování na sjezdech KSSS nebyly podle něj znesvěcením hlasovacího principu, nýbrž prostě jiným pojetím přijímání rozhodnutí v (tradiční) sovětské společnosti. Řešení závažných otázek zde bylo projednáváno s dostatečným předstihem ještě před samotným hlasováním, které pak mělo sloužit opravdu jen jako rituální potvrzení jednoty společenství, ať už šlo o podnik, místní samosprávu či celý národ.¹⁰³ Tento názor ostatně sdílí i Šubin, který popisuje komplexní charakter dojednávání takových rozhodnutí, jichž se účastnilo velké množství lobbistických skupin, které činily konečné rozhodnutí často nepředvídatelným.¹⁰⁴ Šubin však, na rozdíl od Kara Murzy, neprezentuje uvedený mechanismus jako projev demokracie, nýbrž jako důkaz zpochybnutí zjednodušené vnímání společenského rozhodování podle teorie totalitarizmu. Účast velkého množství vlivových skupin rozbíjí mýtus o jednotné linii všemocné komunistické strany, není však zárukou spravedlivé účasti všech sociálních skupin na rozhodování. Spravedlivá není pozdně sovětská korupce, klientelismus, klanovost, lokalismus a obecně ani monopolní disponování veřejným (tj. v podstatě

¹⁰¹ TEXLER 1996: 22.

¹⁰² KARA MURZA 2001a: 408-9.

¹⁰³ Tamtéž 342-6.

¹⁰⁴ ŠUBIN 2008: 135.

veškerým) majetkem ze strany nomenklatury, které je –na rozdíl od kapitalistů na Západě- posíleno i výraznou mocí politickou. Jak uvidíme ve čtvrté kapitole, proces přijímání rozhodnutí byl v SSSR komplexním problémem, velkou roli hrál lobbismus regionálních, odvětvových a jiných skupin („městničestvo“ a „vědomstvěnnost“).¹⁰⁵ Jelikož tyto skupiny neodrážely zájmy všech složek obyvatelstva, ba naopak zneužívaly mocenských zdrojů, stěží lze mluvit o demokracii.

Mluví-li o demokracii, zmiňuje Kara Murza systém sovětů jako prostředek efektivního prosazování kolektivních zájmů. Autor připomíná, že bolševici sověty nevynalezli, pouze je identifikovali a pro své účely využily. Bolševické sověty byly podle něj odrazem tradičních občinových principů sebeorganizace realizovaných v nových podmínkách. Formovaly se na nejrůznějších úrovních, a tak vedle sovětů městských existovaly i např. sověty jednotlivých hospodářských podniků. Samozřejmě je nasnadě otázka, jak dlouho si dané rozhodovací jednotky podržely svůj živelný občanský ráz, a kdy došlo k jejich byrokratizaci a zákonité redukci na formální organizace neschopné zprostředkovávat vliv jedinců a kolektivů na okolní realitu. Je pravděpodobné, že praktický efekt práce sovětů se měnil v čase, a byl různým na různých úrovních (více prvků participace si pravděpodobně podržely sověty nižší úrovně).

Hovoříme-li o demokracii, měli bychom se dotknout i fenoménu komunikace mezi různými složkami společnosti. Jak známe z prací americké sovětoložky Sheilly Fitzpatrick, v předválečném SSSR komunikovali občané SSSR s představiteli moci především dopisy. Pro režim měla korespondence významný informační efekt. Zasílané stížnosti, udání, návrhy a prosby využívali jeho představitelé k mapování situace ve společnosti či vzdálených regionech. Nikoliv výhradně z humanistických pohnutek si neustále ověřovali reakci obyvatelstva na ta či ona politická opatření. Jiným kanálem získávání zpětné vazby bylo nasazení agentů-informátorů na veřejných místech. Bylo by jistě přehnané označovat raný Sovětský Svaz za „učící se systém“ - složitost modernizačního projektu zpětnou vazbu prostě vyžadovala. Přesto je poučné připomenout, že systém -nehledě na abstraktní teoretické principy, na nichž byl vystavěn a jichž se víceméně držel- věnoval velkou pozornost veřejnému mínění.¹⁰⁶ Kvalita komunikace byla bezesporu horší než ve společnostech, které označujeme jako občanské, a jejím cílem bylo spíše znát (moc) než dát participovat (občané). Jisté však je, že mocenská elita nejednala zcela bez ohledu na potenciální reakce obyvatelstva. Nedávno zesnulý moskevský sociolog Batygin v tomto ohledu považuje pravidelný a systematický sběr sociální informace praktikovaný v počátcích sovětského systému za svého druhu anticipaci později institucionalizované sociologie. Švejkovské časy připomínající agenti postávající ve frontách, pozorně naslouchající v saunách či v prostředcích veřejné dopravy stejně jako dopisová korespondence představovaly hlavní kanály sovětského informačního managementu.

Již zmiňovaná Sheila Fitzpatrick jde nad rámec konstatování jednostranné povahy této komunikace. Ve své analýze sociální každodennosti stalinizmu se snaží doložit, že dopisy, ve kterých jejich pisatelé udávali, stěžovali si, navrhovali řešení, prosili či děkovali, byly nejenom pozorně čteny, nýbrž i vyřizovány a někdy i zodpovídány. Státní orgány podle ní věnovaly zprávám značnou pozornost, zmocňovaly místně příslušné představitele státní nebo stranické moci k vyjasnění situace či její nápravě. Moci užitečné a mocí čtené byly i dopisy obecnější povahy, ve kterých jejich pisatelé hodnotili to či ono opatření státu/strany. V určitém období se z takových dopisů pořizovaly svodky o panujících náladách obyvatelstva. Jako příklad postihující jeho (tzn. obyvatelstva) účast

¹⁰⁵ Např. ŠUBIN 2005: 13.

¹⁰⁶ Srv. BATYGIN 1998: 32. KARA MURZA 2001b: 58.

na politických rozhodnutích popisuje autorka korespondenční diskuzi k projektu ústavy přijaté následně v roce 1937.¹⁰⁷ Nasnadě je námitka, že možnost vyjádření názoru pouze předpokládá ale nezaručuje, že tento názor bude i vyslyšen a uplatněn. Na druhé straně představa, že dopisy s názory a návrhy neponechaly na jejich čtenářích vůbec žádný dopad, je také málo pravděpodobná. Pojetí dopisové komunikace jako prvku demokratické účasti obyvatelstva na společenském dění může být rovněž napadeno poukazem na to, že si s její pomocí režim pouze ověřoval, nakolik se reakce obyvatelstva podařilo zmanipulovat propagandou, tedy nakolik se mu dařilo veřejné mínění cíleně programovat.

Hovoříme-li o vztahu mezi obyvatelstvem a mocí, nemůžeme opomenout otázku represí. Podrobněji se jí budeme věnovat v následujícím oddíle této kapitoly, zde pouze s předstihem zmiňme, že Kara Murza poměrně silně akcentuje roli nižších úrovní řízení či dokonce obyvatelstva jako takového na rozvoji dynamiky represí. V tomto kontextu autor nabízí postřeh, podle kterého režim umně využíval znalosti charakteru tradičního rolnického národa, který údajně obsahoval výrazný odpor ke všemu elitářskému. V rámci honu na škůdce sovětského hospodářství bývali tak skandálně odhalováni „uzurpátoři moci“ či „byrokratizmem postižení úředníci“. Za pomoci místních novinářů byli vykreslováni jako hrstka zkažených (bohatých, vzdělaných, kult osobnosti vytvářejících, hlasu lidu nedbajících atd.) jedinců, jež se spikla proti zbytku lidu. Na příslušném místě této kapitoly uvidíme, že efekt rozpoutaných represí (zejména těch pozdějších, namířených proti společenským elitám) našel v obyvatelstvu skutečně velkou odezvu, což mnohdy probouzelo iniciativu místních orgánů moci, kolektivů i jednotlivců. Odhalování nepřátel lidu nabývalo takových rozměrů, že nezřídka vyvolaly intervenci ze strany centrální moci, které přespřílišný entuziazmus mas reálně vylekal. Kara Murza podává v otázce represí velice podobný popis událostí jako výše vzpomenutá Fitzpatrik, pouze je interpretuje jako součást specifické demokracie rolnického typu, která si vždy libovala v utvrzování jednoty na úkor nepřátelského okolí, a která tíhla k teoriím spiknutí a hledání obětních beránků.¹⁰⁸ Tato interpretace je stěží udržitelná v kontextu teorií masové společnosti (a v kontextu vzpomínek autorů těchto teorií na smutné dopady fašismu) – na rozdíl od Kara Murzy víme, že ne každé tvoření mas lze označit za projev jejich demokratické participace. Ignorovat nelze efekt manipulace s masami ani uměle vytvořený kontext podmínek, v němž jsou jedinci či skupiny jedinců nuceni činit své volby. Kara Murza je přesvědčen, že represemi sovětská moc pouze uvolnila konflikty, nezhojené rány, nenávist a jiné nálady, jež se v masovém vědomí naakumulovaly v průběhu předcházejících modernizací (včetně té, kterou velmi dávno provedl Petr Veliký), revolučních událostí, světové a občanské války, a jež by tak či jinak vypluly později na povrch. Došlo by však k událostem takového rozsahu, pokud by je představitelé moci nerozpoutali a neinstitucionalizovali? Výše uvedený popis represí je jen jedním z mnoha důležitých akcentů represí, který by však neměl sloužit primárně ke zbavení odpovědnosti politických a administrativních elit za jejich rozpoutání. Úloha tohoto popisu musí spočívat jen a pouze v tom, že nabourává triviální pojetí sovětských fenoménů.

Přejdeme nyní k otázce sociální mobility, která je také významným indikátorem svobody společnosti. Jak známo, sociální vzestup dosahoval v počátečních fázích SSSR (a dále za Stalina) masových rozměrů, čemuž rozumíme jako systematické snaze režimu

¹⁰⁷ FITZPATRICK 2001a: 198-9, 201-213., 215. FITZPATRICK 2001b: 290-1.

¹⁰⁸ KARA MURZA 2001a: 419-421.

upevnit své pozice ve státní správě a hospodářství. Masové „vzdvížení“ nabylo na intenzitě i rozsahu za Stalina v rámci bezprecedentní obměny kádřů, a to politických, hospodářských ale i kulturních a vědeckých. O projev demokratizace se do určité míry jednalo, nikoliv však o realizaci principů meritokracie – prosazování nejlepších podle výkonu. Režimu se jednalo o obsazení klíčových vedoucích pozic loajálními a spolehlivými kádry, proto je opět irelevantní hovořit o demokracii.

Nadto se sociální mobilita projevila jako časově omezená událost. Vývoj dalších let svědčil spíše uzavírání sociální struktury, na kterém paradoxně málo měnil i bezplatný vzdělávací systém. Ač se režim poválečného i pozdního SSSR pokoušel minimalizovat tendence k reprodukci sociální struktury, a to např. systémy nejrozličnějších kvót pro diskriminované složky populace s cílem umožnit jim přístup k vyššímu vzdělání, síly směřující k její konzervaci (kulturní kapitál vzdělaných elit a praktiky jeho reprodukce, které byly administrativní kontrole režimu v podstatě nedostupné, neboť se odehrávaly uvnitř rodin) získaly převahu a vedly k reprodukci elit z vlastních řad.¹⁰⁹

Kara Murza v mnoha svých pracích připomíná sovětskou školu, která podle něj nesla rozhodující civilizační misi při kulturním formování představitelů jednotného – sovětského- národa.¹¹⁰ Ano, tato škola se bezesporu zasloužila o bezprecedentní růst gramotnosti v zaostalé rolnické zemi. Jistě šlo o instituci, která své svěřence vybavila určitým souborem znalostí, společným typem myšlení a návyků. V počátečních fázích sovětské modernizace vyprodukovala –přesně ve smyslu Ernsta Gellnera- nositele univerzální kultury a gramotnosti tolik nezbytné pro uskutečňování masových urbanizačních, industrializačních a jiných projektů, které jsou vždy podmíněny dostupností velkého množství zaměnitelných, navzájem si rozumějících vykonavatelů.¹¹¹ Nicméně pro vzestup na sociálním žebříčku (pokud pomineme specifický mechanismus rekrutace kádřů pro politickou elitu) hrálo s postupem času stále větší roli právě vyšší vzdělání, které bylo ale čím dál méně dostupné dětem, jejichž rodiče samy vysokoškolský diplom nevlastnily.¹¹²

Diskuzí o demokratičnosti je i diskuze o míře centralizmu moci. Teorie totalitarizmu předpokládá neobyčejně silnou mocenskou vertikálu koncentrovanou v jednom bodě a schopnou ovládat a kontrolovat všechny sektory společnosti. Jak už jsme řekli výše, fenomény „vědomstvennosti“ a „městničestva“ a obecně lobizmus a klanovost rozvíjející se zejména v pozdním Sovětském Svazu tuto představu přesvědčivě zpochybňují. Efektivita centrálního řízení byla limitována mj. i geografickým a demografickým rozměrem Sovětského Svazu. Kontrolovatelnost jednotlivých regionů byla značně omezena úrovní komunikační infrastruktury (doprava a spoje), a to až do nejposlednějších let života země. Centrální moc podle Kara Murzy nedisponovala mechanismy kontroly a zdrženlivosti, aby zabránila uzurpaci moci a formování vlivových skupin kolem místních „feudálů“. Tyto procesy logicky zesílily poté, co režim definitivně upustil od represí, ve kterých, jak už jsme naznačili, autor spatřuje svéráznou formu demokratické kontroly elit masami.

V souvislosti s distribucí moci ve společnosti je třeba zmínit i tzv. patron-klientské sítě. Podle Sheilly Fitzpatrick se tyto vazby dobře rozvíjejí v systému, kde o zařazení v sociální struktuře rozhoduje spíše participace na spotřebě (a možnosti podílet se na distribuci statků) než postavení ve výrobě. A takovou společností Sovětský Svaz byl –

¹⁰⁹ BĚLONOŽNÍK 2007.

¹¹⁰ KARA MURZA 2001b: 135-143

¹¹¹ Unifikaci národního jazyka a kultury vnímá Ernst Gellner jako předpoklad modernizace společnosti, čímž do značné míry relativizuje „přirozenost“ národní identity. GELLNER 1993.

¹¹² BĚLONOŽNÍK 2007.

spotřební statky zde byly v rukou omezeného počtu lidí, kteří je sice nemohli plně přivlastnit, mohli však jejich pomocí (tedy schopností distribuovat je) posilovat sítě zavázaných klientů.¹¹³

V případě patron-klientských sítí, klanů či lobystických skupin se jedná o další ilustrace toho, že fungování sovětské společnosti neprobíhalo podle zjednodušeného schématu teorie totalitarizmu. Kara Murza se ovšem mýlí, když je předkládá jako důkaz demokratičnosti. Uvedené skupiny ve větší či menší míře ovlivňovaly výsledky mnohdy komplexních rozhodovacích procesů, jako takové však vyjadřovaly zájmy omezených skupin obyvatelstva a jejich jednání a motivace zůstávaly zbytku společnosti utajeny.

II.5 Represivní modernizace. Ekonomický, politický, národní a národnostní rozměr. Defekty diskuze o represích

Otázka represí patří bezesporu k jednomu z nejfrekventovanějších témat historie SSSR. V Rusku odstartoval příslušnou diskuzi proslulý Chruščovův projev na dvacátém sjezdu KSSS v roce 1956¹¹⁴, naplno se ale rozvinula teprve v posledních letech existence SSSR, kdy se stala jakýmsi prubířským kamenem proklamované „glasnosti“. Diskuze o represích byla tehdy diskuzí o rozlišení dvou tradic sovětského socializmu - zkaženého stalinského v opozici ke „správnému leninskému“. Mýtus o ryzím marxistovi Leninovi byl ovšem v devadesátých letech pod tíhou nových zjištění rozbit, a tak snad i proto se fenomén represí stává nástrojem kritiky sovětského socializmu jako takového. Argumentace některých představitelů liberální inteligence ústí tak často ve ztotožnění represí (stalinizmu) se sovětským systémem. Existence popř. návrat k SSSR je chápán jako návrat k praxi represí, jež je tomuto režimu imanentní. Na druhé straně, zejména od poloviny devadesátých let se v Rusku rozvíjí reakční žánr neostalinizmu spočívající v popření násilností, odmítnutí Stalinovy viny za jejich rozpoutání, popř. uznání čistek jako efektivního a ospravedlnitelného nástroje sovětské modernizace, který umožnil rozvoj SSSR až na úroveň uznávané průmyslové a vojenské (resp. kosmické) velmoci.¹¹⁵ Nemenší zájem o represe pozorujeme v západním bádání, o čemž svědčí např. vydání kolektivní Černé knihy komunizmu¹¹⁶. Přinejmenším za Českou republiku je možné říci, že rozsah zájmu i sporné reakce v kruzích odborné i širší veřejnosti svědčí o silném politickém potenciálu.

Ruská diskuze o represích je podle Kara Murzy negativně poznamenána emocemi, jež brání nejen analýze represí, ale i kritickému pohledu na sovětskou společnost jako takovou. Za defekty této diskuze však, myslím, nestojí pouze –leckdy afektované– výlevy protisovětsky naladěných autorů (u některých jde o upřímnost prožitku, u jiných jednoduše o efektní řečnickou nadsázku) či naopak rehabilitace Stalina. Problematickým se mi jeví nedostatečně diferencovaný přístup k tomuto fenoménu, jehož jednotlivé fáze měly různý průběh i příčiny. Nedorozumění tak mohou vznikat v důsledku používání pojmu represe různými autory pro označení různých jevů. Druhou výhradou je skutečnost, že práce ospravedlňující represe (ať si toto ospravedlnění za cíl kladou) popisují jejich vedlejší efekty, jež zaměňují za vysvětlení příčin. Represe jsou tak např. relativizovány poukazem na pozitivní hospodářský efekt, ke kterému údajně přispívaly. Aktivní účast národa v represích či jejich nezamýšlené důsledky mají pro změnu snížit

¹¹³ FITZPATRICK 2001a: 134-140.

¹¹⁴ Připomeňme, že Chruščov nebyl první ani jediný, kdo po Stalinově smrti vyzval k nutnosti reflektovat represe, přestože je mu to kvůli jeho proslulému projevu mylně připisováno. Srv. ADŽUBEJ, POPOV 2008.

¹¹⁵ Např. Ju. Muchin, Ju. Žukov I. Pychalov a další.

¹¹⁶ Pod redakcí S. Courtoise, české vydání v r. 2005.

odpovědnost vládnoucí elity za jejich rozpoutání/výkon. Krajní formou tohoto zpětného vysvětlování historického fenoménu (příčiny jsou odvozovány z důsledků) je tvrzení, že uskutečnění represí bylo nutnou objektivní podmínkou pro uskutečnění sovětské modernizace. Třebaže Kara Murzu nelze označit za neostalinistu, trpí jeho argumentace oběma výše popsanými defekty, tedy ex post interpretací vedoucí ke ztotožnění výsledku s příčinou a relativizací odpovědnosti režimu poukazem na národní charakter represí. Nesouhlasím rovněž s autorovým apelem k objektivní, emocí zbavené analýze tohoto fenoménu. Emoce – třeba ty, které vyvolává pohled na dobové fotografie dokumentující hladomor – jsou a musí být neodmyslitelnou součástí diskuze a přemýšlení o represích. Manipulace emocemi může ztížit nebo znemožnit správné pochopení složitosti příčin, průběhu a důsledků represí, jejich „zvěcnění“ však rovněž.

Konkrétně autor nabízí následující popis: represe sice byly rozpoutány vůdci komunistického režimu, nicméně bez masové podpory obyvatelstva by jejich rozsah a intenzita nedosáhly úrovně, které dosáhly.¹¹⁷ Kara Murzovi zde však nejde jen o pasivní přijetí stalinizmu obyvatelstvem, o něco, co bychom s Reimanem označili jako „mechanismus souhlasu“¹¹⁸, nýbrž o jeho dostatečně aktivní účast spočívající např. v udávání „škůdců národa“. Oblíbenost represí objasňuje Kara Murza efektem masového psychologického uspokojení (boj s vnitřním nepřítelem, efekt obětího beránka), který rolnickému obyvatelstvu poskytovaly. Nežádka prý docházelo k případům, kdy státní orgány byly nuceny odsoudit osoby zjevně nespáchavší čin, který jim byl přisuzován, jenom proto, aby jejich ospravedlnění nevedlo v dané oblasti k masovým nepokojům namířeným proti místním představitelům státní moci.¹¹⁹ Přízemními motivy účasti obyvatel v daném procesu mohly být sousedská závist, vyřizování osobních účtů, boj o moc mezi klany apod.¹²⁰ Představitelé některých místních úřadů se podle Kara Murzy zadaného úkolu (tj. vyjevit režimu nepřátelské elementy) zhostily se značným entuziasmem, který musel být centrálními orgány moci nejednou brzděn. Odhodlanost „stachanovců“ na poli represí prokazujících své revoluční nadšení zvýšenými „normami“ odhalených kulaků, škůdců a sabotérů sovětského průmyslu mohl totiž vzbuzovat určité obavy, včetně obav o vlastní existenci.¹²¹

Autor, řekli jsme již, zdůrazňuje národní rozměr represí, tedy souhlas a aktivní účast obyvatelstva v nich, aby jím ospravedlnil sovětský režim resp. snížil míru odpovědnosti za jejich rozpoutání. V předcházejícím oddíle jsme uvedli, že zachází až tak daleko, že o represích mluví jako o specifickém projevu „rolnické (občinné) demokracie.“¹²² Takové morální ospravedlnění je nadmíru pochybné, vždyť bez ohledu na roli, jakou v celém procesu obyvatelstvo skutečně hrálo je jisté, že, bez úmyslu a aktivní politiky režimu by k represím nedošlo. Nic na věci nemění ani fakt, že výkon represí občas získával svou vlastní, režimem nezamýšlenou dynamiku.

Kromě toho neposkytuje popis národního rozměru represí vysvětlení jejich příčin a motivů. Kara Murzovi brání v jejich identifikaci mj. i skutečnost, že tento fenomén uchopuje, aniž by diferencoval mezi jeho jednotlivými fázemi. Jak známo, násilné vypořádání s protivníky režimu nezavedl až Stalin. Za Lenina však „boj s třídním nepřítelem“ nenesl systematický a masový charakter. Leninovo stíhání protivníků nemělo primárně třídní motiv, jednalo se především o politický boj v kontextu občanské války.

¹¹⁷ KARA MURZA 2001a: 394, 400.

¹¹⁸ REIMAN 2000: 71.

¹¹⁹ KARA MURZA 2001a: 421.

¹²⁰ KARA MURZA 2001b: 457.

¹²¹ FITZPATRICK 2001a: 250.

¹²² KARA MURZA 2001a: 421.

Cílem bylo udržení nedávno ustavené a stále ještě nedostatečně stabilizované bolševické moci (zejména tváří v tvář tzv. „bílému hnutí“ podporovanému zahraničím). Násilná expropriace zemědělské produkce na vesnicích měla za Lenina pro změnu ryze ekonomický charakter: k dobrovolným dodávkám potravin na trh nebyli totiž rolníci v situaci vysoké inflace a absence výrobků masové spotřeby (které by za prodané potraviny získali) nijak motivováni. Tuto souvislost konstatují např. ruští autoři Popov a Adžubej, podle kterých byl propad ve výrobě (mj. právě i spotřebního zboží) a celkové ochromení průmyslu vyvoláno neefektivním a nekompetentním řízením podniků po zavedení tzv. „dělnické kontroly“. V konečném důsledku spustil podle nich tento institut do pohybu složitý proces, jehož vyústěním se stala občanská válka (jako reakce rolníků na expropriaci).¹²³

Stalinskou politiku ve vztahu k rolníkům lze rovněž jen stěží chápat jako projev třídního boje, přestože takové vysvětlení bylo pro ospravedlnění předkládáno. Stalinova rétorická inovace spočívala v tom, že Marxův rozpor mezi kapitálem a proletariátem v industriální společnosti byl zcela mechanicky přenesen na vesnici. Kritériem konfliktu se namísto rozdílného vztahu k výrobním prostředkům stal prostý kvantitativní rozdíl v majetkové situaci jednotlivých skupin rolníků. Odstupňována byla podle tohoto klíče trojice tříd, a sice „bědňáci“, „seredňáci“ a „kulaci“. Není třeba dodávat, že v praxi mělo přiřazení rolníků do jednotlivých kategorií čistě voluntaristický ráz, jehož zneužívala jak moc tak prostí obyvatelé jednotlivých vesnic. Jestliže násilné odebrání zemědělské produkce v podmínkách válečného komunizmu bylo motivováno především kritickou situací v zásobování země potravinami, cílem stalinské kolektivizace (jakožto efektivního prostředku státní kontroly zemědělské produkce) byla akumulace kapitálu nezbytného pro provedení industrializace.

Zcela jinak bývají vysvětlovány masové čistky v politické, ekonomické a kulturní elitě v letech 1936-8 označované jako Velký Teror. Historici SSSR (sovětologové) se shodují v tom, že represe, které postihují samotnou vládnoucí politickou stranu (včetně jejích nejvyšších pater) nemají v dějinách jiných zemí obdoby. Do vlastních řad podle nich nemíří Leninovy čistky (pomineme-li potlačování vnitrostranické opozice), fašistické represe ani násilnosti žádného z režimů ustavených v rámci velkých evropských revolucí. Stěží se pro vysvětlení dané situace hodí známé rčení o „revoluci požírající své děti“, neboť Velký Teror vybírá své oběti náhodně z řad *aktuálně* vládnoucí elity, přičemž vesměs všichni její členové mají stejnou šanci stát se katem, obětí či postupně obojím.¹²⁴ Připomeňme, že obviněným byl nejčastěji podsouván úmysl spiknutí proti vůdci, škůdcovství a sabotáž (nabízející obyvatelstvu vysvětlení přetrvávající bídy a neúspěchů) či špionáž proti SSSR a vlastizrada (jež lze vnímat jako jedno z prvních použití vlasteneckého motivu ve Stalinově politice).

Alexandr Zinověv, sovětský disident a později –západem zklamaný a „napravený“– obhájce „komunistického experimentu“ tvrdí, že se v případě stalinských represí jednalo o fenomén masové sociální změny, která byla realizována v kontextu modernizace země a která byla potřebami a cíly této modernizace do značné míry předurčena. Neustálá obměna kádrů na vedoucích postech bránila podle autora ustavení zájmových uskupení (klik a klanů), jejichž partikulární zájmy mohly ohrozit ambiciózní projekt budování moderního průmyslového státu. Geograficky i demograficky rozsáhlá země a její nedostatečná komunikační infrastruktura usnadňovaly na jedné straně tvoření zájmových skupin, současně byly překážkou efektivní kontroly regionů ze strany centra.¹²⁵ Teror byl

¹²³ ADŽUBEJ, POPOV 2008: 47-48.

¹²⁴ REIMAN 2000: 86.

¹²⁵ ZINOVĚV 1995: 62.

v takové situaci svéráznou formou sociální/státní kontroly, jejíž absence mohla zásadně ohrozit úspěšnost sovětské modernizace. Takové pozorování, zopakujme, je zpětným (byť třeba do určité míry správným) popisem Velkého Teroru nikoliv vysvětlením příčin a motivací jeho rozpoutání.

Podobnou logiku aplikuje současný ruský historik Alexandr Šubin při vysvětlování represí v řadách řídicích politických a hospodářských elit v pozdním SSSR. Postihy zkorumpovaných klanů v Rusku a jiných svazových republikách (nesrovnatelné s těmi stalinskými co do rozsahu, míry oprávněnosti a charakteru trestu) dává tento autor do souvislosti s modernizačními snahami Andropova a Gorbačova. Koncepce „urychlení“ a plán celkového zvýšení produktivity byly oběma politiky vnímány jako cesta k pozvednutí sovětského hospodářství, které v 70. - 80. letech vykazovalo známky zaostávání a krize. Odvětvové lobistické skupiny a vzájemné vazby mezi představiteli regionálních hospodářských a politických elit zformované za brežněvovské stagnace bránily intenzivnímu rozvoji ekonomiky. Represe a kampaně zaměřené na boj s korupcí měly potrestat provinivší se kádry (a umožnit jejich záměnu), současně však měly nést výrazný demonstrativní efekt, o čemž svědčí nekorektní průběh vyšetřování některých kauz, v nichž sovětská prokuratura cíleně navyšovala jak okruh obviněných, tak rozsah spáchaných přečinů. Domnívám se, že Šubinovo „modernizační“ vysvětlení represí pozdního SSSR je věrohodnější než to Zinověvovo ve vztahu k Velkému Teroru. V obou případech postihy řídicích elit mohou být zpětně vnímány jako mechanismus bránící „feudalizaci“ ekonomiky a politiky (je ovšem otázkou, nakolik příliš častá výměna vedoucích kádrů rozvoji modernizace skutečně svědčí). V případě stalinských čistek let 1936-8 nestál ovšem, myslím, úspěch modernizace na prvním místě. Primárním faktorem resp. spouštěčem zde byly pohnutky politické, jak to ukazuje např. Malia.

Podle tohoto autora bylo v uvedených letech (1936-8) politickým elitám země již jasné, že socialismus, tak jak byl původně zamýšlen, je definitivně vybudován (nikoliv v procesu budování), a že funguje špatně. Stalin nechtěl a nemohl takto situaci veřejně přiznat, rozhodl se proto, že celý systém opřede velkou lží. Řada představitelů strany a elity obecně si nicméně pamatovala hrůzy a násilí, ke kterým při formování SSSR docházelo, část z nich se navíc účastnila relativně demokratické diskuze ve dvacátých letech, tolik nepodobné politickému stylu let třicátých. Stalin podle Malii, bez ohledu na své paranoidní osobnostní sklony, vcelku správně vyhodnotil nejistotu své situace. Počty členů strany v rámci užšího i širšího vedení země, kteří byli s jeho politickým stylem nespokojeni, opravdu narůstaly.¹²⁶ Východiskem, ke kterému Stalin dospěl, byla zásadní obměna kádrů v politických a hospodářských špičkách.¹²⁷ Jen ona mohla zajistit fungování systému velké lži. Malia dále vysvětluje faktory, jejichž kombinace uskutečnění Velkého Teroru vůbec umožnila. Jedním z nich je samozřejmě sázka na loajalitu mladých „vyzdviženců“. Stalin měl k dispozici nejen uvolněné řídicí pozice pro mladé komunisty, ale i na půl milionu stranických průkazů, které rozdával a jimiž zásadním způsobem vylepšil ve svůj prospěch rozložení sil v členské základně strany. Úspěchu Stalina nahrávala i síla ideologie: někteří postižení komunisté jednoduše věřili v provinění, která jim byla přisuzována (strana a vůdce se přeci nemýlí) a se situací se lehce smířovali. Represe v řadách elit se nakonec setkávaly i s podporou masového obyvatelstva, které v nich nacházelo vysvětlení jejich tíživé životní situace („za ekonomickými problémy země stojí škůdci lidu a jimi osnovaná spiknutí“). Rolníci v nich

¹²⁶ S tím souhlasí i Šubin - ne všechny kauzy byly podle něj čistě vykonstruované. ŠUBIN 2009: 260.

¹²⁷ MALIA 1985: 259-262, 274.

navíc spatřovali určité zadostiučinění za příkoří, které jim táž elita činila několik let předtím v průběhu kolektivizace.¹²⁸

Pro doplnění obrazu sovětských represí musíme zmínit i ty poválečné (kampaně proti lékařům, spiknutí kosmopolitů atd.), jejichž cílem bylo podle Malii zhoršení vztahu veřejnosti k Západu, který se v jejích očích částečně rehabilitoval během druhé světové války. Vojenské spojenectví SSSR a Západu a pobývání velkého počtu sovětských vojáků v západních zemích (jako osvoboditelé i jako zajatci) mírnilo totiž dřívější rozpor mezi oběma systémy a ohrožovalo ideologií pěstovaný obraz o sovětském socialismu jako ráji na zemi na jedné straně a kapitalizmem zbídačené západní společnosti na straně druhé. Získanou prestiž Západu bylo nutné pochroumat.¹²⁹

Na této demonstraci tedy vidíme, že jednotlivé fáze represí měly různou povahu, cílovou skupinu a příčiny, nedostatek diferenciací proto může být zdrojem nedorozumění. Ta vzniknou ale i v případě, že budeme zaměřovat průběh a výsledek jevu za jeho příčiny, tedy vysvětlovat události od konce. Kara Murza, jak jsme již uvedli, hřeší oběma těmito pochybeními. Pojmem represe má někdy na mysli jednoduše násilný charakter raně socialistického systému (včetně militarizovaného systému výroby apod.), jindy jím míní Velký Teror. Svým pojetím „národního“ (aktivní role obyvatelstva v represích) a „modernizačního“ (represe jako podmínka modernizace) rozměru represí se dopouští druhé jmenované chyby.

Jen malou hodnotu má Kara Murzovo „demografické“ ospravedlnění represí. Spočívá v tom, že za počtem obětí násilností proběhnuvších v počátečních fázích rozvoje sovětské společnosti nachází daleko větší počet „zachráněných“ v pozdějších etapách SSSR, tj. těch, kdo se mohli narodit a prožít svůj život již v podmínkách politické a ekonomické stability. Represe raného bolševického režimu zbrzdila v tomto pojetí řetězec násilí a chaosu, upevnila v zemi státnost a vytvořila podmínky pro následující hospodářský rozvoj.¹³⁰ Problematičnost tohoto přístupu spočívá jednak v nejistotě ohledně vztahu mezi represemi a politicko-hospodářskou stabilitou, kterou jakoby pomohly ustavit (i pokud stabilizační roli represí uznáme, zůstává otázka, zda nebylo možné ke stabilitě dospět schůdnějšími cestami). Druhou závažnou výtkou je komplexní působení faktorů na demografický rozvoj, které autorova extrapolace nezohledňuje. Zmiňme zde, že podobný přístup k demografickým odhadům je charakteristický i pro práce silně antistalinistického tábora: oběti represí (a obecně chybné bolševické politiky) jsou v některých krajních případech navyšovány i počtem osob, které se v důsledku masových represí nenarodily (tj. nerealizovaná reprodukce osob podrobených represím).¹³¹

Při rozmyšlení o represích nesetrvává Kara Murza pouze u fenoménu jako takového, nýbrž analyzuje diskuzi, jež se k němu váže, a to v nejširším kontextu. V tomto ohledu – opět s cílem zlehčit závažnost situace – si autor jednak vypomáhá kulturologickou kritikou ahistorizmu. Represe jakoby omlouvá poukazem na násilnosti, ke kterým docházelo v Evropě v průběhu moderních revolucí, při prosazování kapitalistického systému ale i dříve (připomeňme, že takový přístup není nový, již Lenin zlehčoval bolševický teror odkazy na americkou občanskou válku či anglickou a francouzskou revoluci ve smyslu „když mohli oni, proč bychom nemohli my“, „oni mohli, a nám je totéž vytýkáno“

¹²⁸ Tamtéž.

¹²⁹ Tamtéž: 263.

¹³⁰ KARA MURZA 2001a: 429, 437.

¹³¹ Šubin např. kritizuje nekorektní navyšování počtu obětí hladomoru třicátých let představiteli nacionalistického křídla ukrajinské historiografie o generace, které se v důsledku hladomoru nenarodily. Srv. ŠUBIN 2009: 276-7.

apod.¹³²).

Kara Murza vyjmenovává takové příklady evropské historie proto, aby dosáhl efektu kontrastu, kdy se stalinské represe budou jevit méně závažnou událostí než krvavější epizody dějin Západu. Dopouští se tím neadekvátního srovnání, které sám vyčítá inteligenci gorbačovské a jelcinské epochy. Jistě, evropští myslitelé kritizující dnes sovětské Rusko z demokratických pozic si hříchy svých otců nijak zvlášť nepřipomínají. Nicméně stěží je korektní a historicky správné srovnávat události odehrávající se ve dvou časově i civilizačně vzdálených bodech, byť jde v obou případech o kvalitativně podobný vedlejší projev modernizace tradiční společnosti.

Další autorova myšlenka stojí ovšem za povšimnutí. Kara Murza uvádí, že někteří publicisté a představitelé liberální inteligence v pozdním SSSR a raném postsovětském Rusku adresovali svým praotcům obvinění v tom, že tito, pokud se přímo represí sami nedopouštěli, jim nebyli schopni zabránit.¹³³ Ahistoričnost takové výtky je nasnadě. Uvažované události byly ve své době pokládány za legitimní, a pokud je přesto část populace identifikovala jako projev neospravedlnitelného násilí, je nesmyslné této části populace vyčítat, že v dané společnosti žila, že ji budovala a přispívala k jejímu rozvoji třeba tím, že prošla vzdělávacím systémem a pracovala v jejích institucích.¹³⁴ Životní pokrytectví obratně manévrujícího „člověka sovětského“ z dob Brežněvovy normalizace je samozřejmě odlišnou kapitolou.

Zčásti správná je dále autorova výhrada proti ztotožňování represí se sovětským systémem jako takovým. Lze s ním souhlasit v tom, že teror a represe charakterizují pouze menší část sovětských dějin, a není proto spravedlivé jakoukoliv diskuzi o SSSR redukovat právě na problém represí, jak se nezřídka v Rusku v devadesátých letech děje. SSSR procházel vnitřní evolucí, rozsah a charakter represí se s postupem času výrazně měnily. Na druhou stranu, potenciál, který v sobě toto téma stále nese, svědčí o síle, kterou jako historický fenomén i lidský prožitek představovalo. Proto časově omezená platnost represí nesmí být důvodem k jejich bagatelizaci jako něčeho, co se odehrálo dávno v minulosti a nevyžaduje další reflexi.

Represe, řekli jsme již několikrát, představují diferencovaný fenomén. Přesto je některými současnými ruskými autory, Kara Murzu nevyjímaje, používán i jako synonymum pro vyjádření obecně násilného či jednoduše militantního charakteru raného Sovětského Svazu (přezdívaného jako „zákopový“ či „kasárenský“ socialismus). Podobně jako represe v užším smyslu je i tato –demokratickou veřejností kritizovaná– stránka sovětské skutečnosti vykládána mnoha soudobými ruskými historiky v souvislosti s modernizací tradiční společnosti, rovněž ale v souvislosti s přípravou země na druhou světovou válku. Celkově násilný charakter režimu (včetně např. tvrdých opatření v oblasti pracovní disciplíny) tak Kara Murza chápe mj. v kontextu bezprecedentní masové urbanizace, kdy bylo potřeba disciplinovat a od kriminality „odrazovat“ miliony lidí, které procházely zásadní změnou životního způsobu. Potomek ruského rolníka jen pomalu přivykal novému pracovnímu tempu tolik odlišnému od toho, které jeho otcí diktovala příroda. Živelná urbanizace taktéž plodila určitá rizika v podobě patologických jevů, které mohly negativně ovlivnit pracovní disciplínu v podnicích, a tím jejich produktivitu. Tresty za porušení pracovní morálky, ať už šlo o absence, nezáměrné

¹³² LENIN: 58-9.

¹³³ Dovolím si zde učinit malou paralelu s českým protikomunistickým myšlením hysterického ražení, jehož někteří protagonisté se s podezřením dívají pomalu i na absolventy socialistických VŠ jako na režimní kolaboranty, kterým byla kariéra důležitější nad lidská práva a boj s totalitarizmem.

¹³⁴ KARA MURZA 2001a: 423.

poškození stroje či pouhou nedochvilnost byly z dnešního pohledu neúměrně tvrdé.¹³⁵ Dalším oblíbeným interpretačním kontextem je industrializace s logickým řetězcem „*násilná kolektivizace – urychlená industrializace – vítězství ve druhé světové válce*“, který lze dešifrovat zhruba takto: bez násilně provedené koncentrace kapitálu v podobě zemědělské produkce by nebylo dost zdrojů pro (neobyčejně rychlý) rozvoj průmyslu, bez nějž by SSSR těžko obstál ve válce s hitlerovským fašizmem.¹³⁶ Kara Murza rozvíjí dané téma poměrně často, v neposlední řadě i v polemice s tvrzením, že pokud by bolševická ekonomika včetně nesmyslné stalinské kolektivizace a industrializace nenahradily rozumný kapitalistický rozvoj dorevolučního Ruska, ekonomické ukazatele země by rostly vyšším tempem, a to přitom bez prolívání krve.¹³⁷ Autor se odvolává na autoritu některých západních historiků prokazujících, že bez státních zásahů takového rozměru, jakými kolektivizace a industrializace byly, by se Rusko nezávislou průmyslovou zemí nestalo.¹³⁸

Podívejme se nyní, jak problematičnost rané sovětské industrializace shrnuje jiný současný ruský historik Alexandr Šubin. Zásadní problém rozvoje průmyslu v SSSR spatřuje v absenci kapitálu, již se SSSR lišil od jiných rozvinutých západních zemí, které jednak s industrializací započaly mnohem dříve, a navíc v ní investovaly zdroje vydobyté z kolonií. Stávající ruské průmyslové podniky byly z velké části vlastněny zahraničním kapitálem, stejně jako banky, jejichž zahraniční akcionáři nebyli z pochopitelných důvodů zainteresováni na výraznější průmyslové samostatnosti země. Vnitřní kolonií, ze které Sovětský Svaz prostředky na industrializaci odčerpával, se tak stal venkov, především ukrajinský, ruský, běloruský a kazašský. Prioritou bylo vybudování infrastruktury primárního, tj. výrobního průmyslu nezbytného pro získání výrobní soběstačnosti v situaci nepříznivých politických vztahů země s jejími sousedy. Hospodářská krize, do jejíhož propuknutí se Stalin svou urychlenou industrializací nešťastně strefil, však znehodnotila zisk, který SSSR z expropriované zemědělské produkce na mezinárodních trzích realizoval. Budování velkých projektů sovětské modernizace se však nedalo zastavit. Nešlo jen o ztráty v podobě nezavršených investic. Závažným problémem byla i vzájemná provázanost těchto projektů, které utvářely začarovaný kruh: bez vybudování železárny nebylo možné vyprodukovat dostatečné množství traktorů, které by zajistily vyšší výnosy pšenice, jejíž prodej měl poskytnout prostředky na zbudování elektrárny atd.¹³⁹

Daný Šubinův řetězec můžeme konfrontovat s tím, co o problematice akumulace kapitálu a průmyslového rozvoje obecně píše liberál Malia. Jako stoupenec Bucharinova ekonomického modelu je přesvědčen o správnosti vyváženého a paralelního rozvoje lehkého a těžkého průmyslu. Výroba zboží masové spotřeby by podle tohoto modelu stimulovala zemědělskou produkci (v situaci absence spotřebního zboží nebyli totiž rolníci motivováni k nadprodukci plodin a jejich dodávání na trh). To by řešilo problém zásobování země a umožňovalo část nadprodukce realizovat na mezinárodních trzích. Vysokou kapitálovou náročnost současného rozvoje lehkého i těžkého průmyslu chtěl Bucharin (a s ním i Malia) překonat s pomocí půjček od západních zemí.¹⁴⁰ Námitkou

¹³⁵ KARA MURZA 2001a: 413. FITZPATRICK 2001a: 230.

¹³⁶ KARA MURZA 2001a: 408-409.

¹³⁷ Např. podle Malii byla za sovětskou industrializaci byla zaplácena příliš krutá cena, a stejné ne-li lepší výsledky mohl zajistit neuskutečněný plán rozvoje předrevolučního ministra financí a předsedy vlády Vitteho. Srv. MALIA 1985: 272. Kara Murza své tvrzení o nutnosti zvolených temp rozvoje opírá o analýzy amerických historiků R. Davise, G. Huntera a dalších. KARA MURZA 2001b: 343-4.

¹³⁸ KARA MURZA 2001a: 384.

¹³⁹ ŠUBIN 2009: 200-1.

¹⁴⁰ MALIA 1985: 219.

proti této –NEPem inspirované– koncepci je samozřejmě připomenutí nepříznivého mezinárodně-politického postavení SSSR ve třicátých letech a dále nepodložená víra ve výlučně pozitivní efekty účasti v otevřené mezinárodní ekonomice a v to, že obchodní partneři Sovětského Svazu by jednali čistě jen s ohledem na vzájemné ekonomické zájmy.

Posledním aspektem represí, který zde zmíníme, a ke kterému se Kara Murza a další ruští autoři vyjadřují, je jejich národnostní rozměr. Jde zejména o otázku přesídlení kavkazských národů, krymských Tatarů a jiných etnik podezíraných z kolaborace s fašisty během druhé světové války. Kara Murza přesídlení pochopitelně obhajuje jako strategický a relativně humánní krok¹⁴¹, a obecně vztahy Ruska k ostatním národům charakterizuje jako vyvážené. Národnostními otázkami se zde nechceme hlouběji zabývat, přesto uveďme, že autor kupodivu není zastáncem ani jedné z následujících krajních pozic: SSSR podle něj nebyl na jedné straně „vězením národů“, současně však nesouhlasí s tím, že by Rusko přespříliš doplácelo na rozvoj neslovanských sovětských národů, jak dnes tvrdí mnoho skalních patriotů vnímajících –„bolševickými internacionalisty“ ovládaný– SSSR jako břemeno na ruských bedrech. Jedním z témat čteně diskutovaných a značně politizovaných je rovněž hladomor v letech 1932-33, který postihl zejména úrodné oblasti Ukrajiny a který se od předchozích hladomorů z let dvacátých lišil neobyčejným rozsahem a následky a zčásti i politicko-administrativním pozadím (paradoxně se odehrával v situaci relativně fungující byrokracie či snad právě díky ní). Zastavme se u této otázky, třebaže o represe v pravém slova smyslu nejde. Mnoho ukrajinských publicistů vykládá dnes hladomor motivem pomsty Stalina proti tradičně svobodomyšlnému, nezávislému a vzpurnému ukrajinskému národu. Šubin toto tvrzení odmítá poukazem na statistiky, podle kterých byla míra postižení těch kterých regionů SSSR závislá na jejich zemědělské produktivitě, bez ohledu na státní určení či účast místní populace v povstáních proti bolševické moci. K nejpostiženějším patřily nejvýnosnější černozemní oblasti, které tvoří velkou část Ukrajiny. Obdobně špatně dopadly prý ruské jižní Povolží a úrodné oblasti Kazachstánu. Podle Šubina je tak klíč k distribuci tragédie hladomoru geografický, nikoliv politický či národnostní.¹⁴² Zastánci teorie pomsty tento argument znají, upozorňují však, že odběr povinných odvodů zemědělské produkce na Ukrajině stejně jako administrativní pozadí řešení vzniklé tíživé situace ve vztahu k rolníkům zde byly tvrdší než v ruských oblastech (např. nasazení vojska proti rolníkům prchajícím z vyhladovělých vesnicí do měst). V podobných geografických a klimatických podmínkách postupoval podle nich režim různě.¹⁴³

Mnoho západních autorů od národnostního rozměru odhlíží a hladomoru se snaží porozumět jako selhání bolševické vlády a krachu vytčených cílů (nerealistické plány expropriací a exportu) či jako nechtěným konsekvencím jejich průběžného rozhodování (distribuce obilí a potravin mezi jednotlivé regiony či skupiny obyvatel, alokace osevného zrna apod.). Badatelé Davies a Wheatcroft rozšiřují tuto hypotézu i o faktory, které nepodléhaly bezprostřednímu vlivu bolševiků. Výhradně přírodním faktorem byla dlouhodobá sucha. Faktorem umělým pak důsledky předchozího intenzivního zemědělství vedoucího k biologickému vyčerpání půdy po opakovaném pěstování těžce plodiny. Hektarová úrodnost byla snížena i opožděným prováděním jednotlivých zásahů

¹⁴¹ KARA MURZA 2001a: 500.

¹⁴² ŠUBIN 2009: 82-4, 276-7.

¹⁴³ DĚRUŽINSKIJ 2009:398-402. Autor se dále provokativně –a vcelku opodstatněně– ptá, proč Rusové „potrefeně“ reagují na pokusy ukrajinské nacionalisticky orientované reprezentace traktovat hladomor jako genocidu ukrajinského národa. Tím se nechtěně přiznávají k tomu, že SSSR byl ruským projektem a že dnešní Rusko je jakožto potomek SSSR odpovědný za přešlapy svého rodiče. Tamtéž: 403.

(osev, orání, sklizeň) způsobeným nedostatečnou kapacitou traktorů, kterých bylo málo na to, aby nahradily deficit skotu a koní hromadně vybitých rolníky v situaci katastrofického nedostatku (krmného) obilí. Tradiční kritika administrativní neschopnosti bolševiků vypořádat se s neúrodou se opírá o předpoklad existence solidní státní rezervy obilí, již k překonání krize nebylo efektivně využito. Davies a Wheatcroft však upozorňují, že oficiálně zveřejňované statistiky obilných zásob, na které tato kritika poukazuje, byly do značné míry nadhodnocené. Autoři podle svých slov nemají v úmyslu snižovat odpovědnost bolševické moci za hladomor, jež spočívala zejména v nerealistickém plánu záboru obilí u rolníků (který obecně snižoval jejich motivaci hospodařit intenzivně, zapříčinil hladomor a částečným odebráním osevného zrna ohrozil reprodukci obilí) a tvrdosti, s jakou jej bylo dosahováno. S tradičními interpretacemi nicméně polemizují v otázce rigidity a neústupnosti bolševické politiky. V tomto ohledu poukazují zejména na relativní flexibilitu při plnění plánu expropriací a aktivní přístup při řešení situace nejpostiženějších regionů. Centrální a regionální moc si podle nich byly míry tragédie vědomy a několikrát prý plán odvodů přehodnotily. Jiným příkladem flexibility byla podle autorů alokace obilí pro nejhůře zasažené oblasti a skupiny obyvatelstva.¹⁴⁴

II.6 Kdo byl vítězem ve druhé světové válce: národ nebo stát/strana?

Výše jsme již uvedli některé staronové názory, které se v devadesátých letech v Rusku v diskuzi o druhé světové válce objevují. Obvinění Stalina z rozpoutání druhé světové války; kritika SSSR za neefektivní vedení bojů a to ať už na frontě nebo v týle; lítost nad tím, že se SSSR/Rusko do ryze západní války nechalo vtáhnout a že odvedlo pro Západ „špinavou“ práci. Výjimečnými (byť přítomnými) jsou stesky nad tím, že se Západu nikdy v dějinách nepodařilo Rusko zcela porazit, což prý zemi odsoudilo k věčnému zaostávání (v duchu vulgárního „kdybychom se Němcům raději vzdali, mohli jsme dnes popíjet bavorské pivo“).¹⁴⁵ Opačným extrémem jsou tendence rehabilitovat „generalisima Stalina“ jako geniálního vojevůdce, který rozhodující měrou přispěl k vítězství rudé armády nad fašizmem. Nezůstává jen u úvah na stránkách knih a časopisů, a tak můžeme být na konci první dekády třetího tisíciletí svědky otevírání expozice v moskevském muzeu věnované vůdci, a plánů, podle kterých má bodrý Gruzín s knírem shlížet při oslavách 65 let od ukončení války z obřích billboardů na dění na moskevských ulicích. Stalin je v tomto kontextu vyzdvihován jako úspěšný válečný stratég, je však nasnadě, že téma války má posloužit k rehabilitaci stalinizmu jako takového - stalinismus je stále větším počtem obyvatelstva (včetně mladých lidí) vnímán jako synonymum stabilní společnosti a silné velmoci. Rehabilitace Stalina skrze druhou světovou válku se též často pojí s již zmiňovanou otázkou „modernizačně prozíravých“ represí a teroru, které umožnily urychlenou industrializaci, bez níž by se SSSR fašizmu stěží ubránil, natož nad ním zvítězil.

Proruský patriotický přístup spočívá pro změnu v přisouzení válečného vítězství výlučně národu, resp. národům, a sice slovanským, s Ruskem v čele. Role strany a státu je v tomto případě zredukována na minimum či je vnímána negativně. Kara Murza, vystupující jindy jako „narodnik“, nepochybuje v tomto případě o hlavní zásluze komunistů a státního aparátu. Bez ambicí na hlubší zhodnocení jeho závěrů uvedme prostý popis toho, jakou roli komunistickému režimu ve válce přisuzuje: druhá světová válka byla podle něj testem životaschopnosti systému, přičemž testem, který přišel relativně krátce po jeho ustavení. SSSR jím prý prošel úspěšně. Prokázal sílu, efektivitu a

¹⁴⁴ WHEATCROFT 2002.

¹⁴⁵ KARA MURZA 2001a: 504-507.

pružnost státního aparátu např. při realizaci projektu přemístění velkých průmyslových podniků a přesídlení obyvatelstva ze západních oblastí Svazu na Východ. Plně se osvědčil systém plánování (fenomenální růst ukazatelů válečného průmyslu) a distribuce, a to i v situaci deficitu (zásobování celého území potravinami). Sovětská škola zajistila zase v krátkém časovém úseku dosažení všeobecné gramotnosti obyvatelstva a uvolnila tak obrovský lidský a intelektuální potenciál pro mohutný rozvoj administrativy a vědy. Kvalitu zdravotnického systému dokládá podle autora např. vysoký podíl vojáků, kteří se po vyléčení zranění vraceli zpět na bitevní pole. V tomto světle podle Kara Murzy vyhrál válku opravdu sovětský stát a komunistická strana.¹⁴⁶ Současně se prý sovětská společnost, zmítaná na počátku antagonizmy a konflikty revoluce a občanské války, dokázala konsolidovat, a do prvních bojů druhé světové války vstupovala již jako jednotný sovětský národ.¹⁴⁷

II.7 Otázka znárodnění a otázka restitucí

Jedním z klasických mýtů epochy přestavby je podle Kara Murzy závěr o nelegitimitě sovětského národního popř. státního vlastnictví. Znárodnění je chápáno jako trestný čin, jehož logickou nápravou má být restituce popř. privatizace veškerého státního majetku. Statistické údaje, kterými autor toto tvrzení vyvrací, ukazují, že převážná většina průmyslových podniků Sovětského Svazu (až 90%) vznikla teprve po bolševické revoluci, a byla tedy národním resp. státním vlastnictvím v pravém slova smyslu.¹⁴⁸ To autorovi dovoluje přejít do protiútoků tvrzením, že z hlediska absolutních rozměrů je mnohem větším přečinem na vlastnickém právu Gajdarova a Čubajsova privatizace.¹⁴⁹

Abstrahujeme-li od kvantitativního rozměru znárodnění, dostáváme se k hodnocení jeho průběhu, který byl podle autora více méně poklidný, prostý výraznějších násilností vůči vlastníkům. Podniky, jak známo, byly po nějakou dobu ponechány pod vedením tzv. „buržoazních specialistů“, kterým Lenin důvěroval více než živelným dělnickým výborům. Upřednostnil tím zajištění kontinuity průmyslové výroby před věrností marxistické ortodoxii.¹⁵⁰ Teprve poté, co si sovětský režim vychoval své vlastní technické kádry, začal podniky znárodněné de iure řídit i fakticky.

Znárodnění bank proběhlo na rozdíl od průmyslu ve velmi krátké lhůtě, a to z důvodů národně bezpečnostních. Většinové podíly akcií ruských finančních ústavů byly v rukou zahraničních bank. Ani zde se tedy nejednalo o primární záležitost třídního boje. V situaci občanské války, v níž se Západ postavil na stranu protibolševického tábora, se podle autora daný krok potvrdil jako sebezáchovný.¹⁵¹

II.8 Efektivita sovětského hospodářství a ekonomické soutěžení SSSR se Západem

Předně je třeba zdůraznit Kara Murzův nesouhlas s tezí, že střetnutí, v němž byl Sovětský Svaz poražen Západem, mělo výhradně ekonomickou povahu. Jak už řečeno výše, zásadní příčinu pádu SSSR spatřuje autor v psychologické manipulaci společenským vědomím obyvatel SSSR i Západu, jež byla organizovaná a kultivovaná jak Západem, tak vzdělanostními a kulturními elitami pozdního SSSR. Autor v zásadě popírá – a tím, myslím, podkopává svou věrohodnost-, že by pozdní sovětská ekonomika byla vůbec v krizi.

¹⁴⁶ KARA MURZA 2001b: 426.

¹⁴⁷ KARA MURZA 2001a: 494.

¹⁴⁸ KARA-MURZA 2001b: 602, KARA-MURZA 2001a: 65.

¹⁴⁹ KARA MURZA 2001b: 599.

¹⁵⁰ KARA-MURZA 2001a: 230-1.

¹⁵¹ KARA MURZA 2001a: 165.

Autorova polemika s kritikami sovětského hospodářství coby neefektivního, neflexibilního a nevyváženého je do velké míry sociologickou kritikou ekonomie, a jako taková je zajímavá. Níže uvádíme některé z jeho argumentů:

- Sovětskému průmyslu a zemědělství bývají vytýkány vyšší výrobní náklady na jednotku produkce ve srovnání s průměrným západním podnikem. Kara Murzova argumentace spočívá v odmítnutí srovnávat nesrovnatelné. Infrastruktura sovětského průmyslu (včetně stavu a hustoty dopravního systému, klimatických podmínek a úrovně technologií) byla faktorem, který dosažení vyšší efektivity značně limitoval. Pokud by západní podnik fungoval v podobných podmínkách jako ten sovětský, jeho výkonnost by byla odpovídající měrou nižší. Korektní není vyčítat sovětskému průmyslu technologickou zaostalost. Vždyť industrializace zde ve srovnání se Západem započala se značným zpožděním. Úspěchy vědeckotechnického pokroku a jeho praktické realizace v SSSR se v perspektivě daného časového omezení jeví naopak jako famózní výkon, domnívá se.¹⁵² Tezí o vyšší přirozené nákladnosti ruského hospodářství není Kara Murza originální. Podrobně je rozpracována v rozsáhlé analýze ekonoma Parševa z devadesátých let. Zásadním závěrem tohoto autora je tvrzení, že právě v důsledku zvýšené nákladnosti do postsovětského Ruska netekly a v budoucnu ani nepotečou výraznější zahraniční investice, tak jak si to laická i odborná veřejnost na začátku devadesátých let představovala. Nejde, tak jak je přesvědčena většina patriotických autorů, o ekonomickou sabotáž Ruska ze strany Západu; investorům se zde podnikání jednoduše nevyplatí. Přirozená vyšší nákladnost současně znamená neschopnost konkurovat svými produkty na světových trzích a s tím související požadavek protekcionismu.¹⁵³

- Analogicky (tedy specifikem klimatu a infrastruktury) argumentuje Kara Murza v diskuzi o efektivitě kolchozů.¹⁵⁴ Spojení menší (přirozené) úrodnosti a vysokých dopravních a skladovacích nákladů (palivo a opotřebení přepravních vozidel vzhledem ke vzdálenostem mezi místem zemědělské produkce, zpracováním a spotřebou; ztráty při dopravě vinou nekvalitních silnic a délky přepravy, nedostatečná skladová infrastruktura) mohlo podle autora skutečně vést k vyšším nákladům na jednotku produkce ve srovnání se západním farmářem. Jako v případě průmyslové výroby i zde autor pochybuje o tom, že by západoevropský či americký zemědělec byl schopen dosahovat téže efektivity v podmínkách SSSR. Konstatování znevýhodňujících podmínek hospodaření v Rusku vede Kara Murzu k logickému požadavku protekcionismu. Jeho absence povede podle něj k odtoku zdrojů z postsovětského Ruska, nikoliv k přílivu investic.¹⁵⁵

- Produktivitu resp. efektivitu sovětského kolchozu lze však měřit i alternativními ukazateli. Energetická náročnost realizace jednotky produkce v sovětském kolchozu byla např. značně nižší než u americké farmy.¹⁵⁶ Sociální efektivitou obhájí autor podíl osob zaměstnaných v sovětském zemědělství, který byl skutečně vysoký ve srovnání s modernizovanými zeměmi. Ze sociálního hlediska šlo ovšem o uspokojivé řešení demografických problémů venkova, které prospívalo rozvoji jeho infrastruktury, a umožnilo pozvolnější urbanizaci města.¹⁵⁷

- Pozornost, jakou režim věnoval budování těžkého průmyslu na úkor průmyslu spotřebního byla rovněž častým terčem kritiky vůči Sovětskému Svazu a tomu, jak se

¹⁵² kritika sovětského průmyslu

¹⁵³ "To, co je pro západní země 'efektivní', znamená pro nás smrt hladem a chladem. Naše 'efektivita' nesmí být založena na svobodném přesunu kapitálu po celém světě s cílem najít nejvýhodnější poměr 'příjmy/výdaje'", tvrdí Paršev. PARŠEV 2010: 99.

¹⁵⁴ KARA-MURZA 2001a: 382.

¹⁵⁵ KARA-MURZA 2001b: 470.

¹⁵⁶ Tamtéž: 354-5.

¹⁵⁷ Tamtéž 356-7.

choval ke svým obyvatelům (ohromné investice do válečného průmyslu kontrastující s poloprázdnými regály obchodů vybavenými nanejvýš nekvalitním či nevzhledným domácím produktem). Populárním bylo srovnávání absolutní i relativní (na hlavu) produkce železa v SSSR a USA. Pozadím této kritiky byl požadavek přeměrování zdrojů proudících do těžkého průmyslu na rozvoj průmyslu spotřebního. Kara Murza opět odmítá takové srovnání jako nesprávné: SSSR upřednostňoval až do posledních let své existence těžký průmysl nejen v kontextu zbrojení nýbrž i s cílem rozvoje základní infrastruktury (silnice, mosty, továrny, bydlení atd.), jejíž hustota byla prý pro potřeby optimálního růstu sovětského hospodářství stále nedostatečná. V USA byla v té době již hotová, a to prostě proto, že se s její výstavbou započalo dříve než v SSSR. Vedle toho nelze srovnávat dva kvalitativně odlišné typy ekonomik, z nichž jedna operuje na otevřeném mezinárodním trhu (USA importující železo z jiných zemí) a druhá (SSSR) je víceméně soběstačná.

- Klíčovou a nejspornější autorovou tezí je již zmíněný předpoklad, že ekonomika SSSR nebyla v osmdesátých letech na pokraji krachu, jak líčili protagonisté perestrojky. Růst byl podle Kara Murzy sice pomalý, nicméně žádný z ukazatelů nesvědčil o kolapsu.¹⁵⁸ Hysterie kolem údajně se hroutícího sovětského hospodářství byla tak opět součástí psychologického boje, jehož cílem byla diskreditace všeho sovětského a upřednostnění revolučního řešení před reformováním.

Podrobná kritika Kara Murzovy argumentace by vyžadovala hlubší ekonomický vhled, kterým nedisponuji, přesto se nabízí několik poznámek. Např. autorovo zdůvodnění upřednostňovaného těžkého průmyslu se zdá být věrohodné. Druhou stránkou věci je však zbrojařství, jehož rozvoj byl přinejmenším za Brežněva neadekvátní politicko-vojenským potřebám země. Jiná výhrada spočívá v tom, že Kara Murza prezentuje statistiky výroby tam, kde je na místě uvést statistiky spotřeby. Když např. dokazuje dobrou výkonnost zemědělství, užívá statistiky výpěstku, které však nevypovídají nic o množství potravin, které se skutečně k zákazníkovi dostaly. Nespecifikují podíl zemědělské produkce, kterou se nepodařilo kvalitně sklidit, uskladnit, dopravit, zpracovat a dodat do obchodů. Vzpomínky občanů pozdního SSSR na prázdné police obchodů a dlouhé fronty na základní potraviny jako chleba, mléko a maso jsou příliš reálné na to, aby je bylo možné označit za součást „mýtu o deficitu“. Sovětské hospodářství v krizi opravdu bylo, svědčí o tom stagnace průmyslové produkce v 80. letech a snahy Andropova a Gorbačova překonat ji metodou „urychlení“. Jak ukážeme ve čtvrté kapitole, tato mobilizace nemohla přinést trvalejší efekt – klasický industriální model sovětského hospodářství již nebyl sto uspokojovat potřeby čím dál víc náročné společnosti, pouhé zvyšování ukazatelů (urychlování, pracovní disciplína, šetření apod.) nevedlo ke kýženým výsledkům, přitom přechodu na kvalitativně nový stupeň výroby bránila politika.

II.9 Pozdně sovětská inteligence a její role v perestrojce. Defekty protisovětské diskuze

Přestože autor v názvu jedné ze svých knih termínu „inteligence“ explicitně užívá¹⁵⁹, jen málo se věnuje analýze této vrstvy jako sociální, profesionální či sociálně etické kategorie. Tím méně pak takovou analýzu provádí specificky u inteligence pozdně sovětské. Svým obecně kritickým postojem k inteligenci jakoby Kara Murza opakoval v ruské historii mnohokrát vyřčené –do jisté míry iracionální- pohrdání touto vrstvou za její: distancovanost od potřeb a zájmů národa (kterou má inteligence demonstrovat svým nekritickým obdivem k Západu, ať tomu liberálnímu či marxistickému); idealismus

¹⁵⁸ KARA-MURZA 2001b: 588.

¹⁵⁹ KARA MURZA 1995.

(odtrženost od reality); parazitování na fyzické práci; ideovou nestálost a přizpůsobivost měnícím se mocenským pořádkům. Je třeba zdůraznit, že nedůvěra mas k inteligenci byla v Rusku součástí širší nedůvěry k jakýmkoliv privilegovaným vrstvám společnosti, která měla více kulturní než ekonomický základ (a s tím souvisí i výrazně kulturní dimenze bolševického „třídního boje“, který se v Rusku neodvíjel výhradně od vztahu jednotlivých tříd k výrobním prostředkům či od majetkových diferencí). Postavení ruské inteligence je tradičně ambivalentní, vedle kritiky se tato vrstva vždy těšila i určité autoritě a prestiži vyvolenosti a poslání. Náš Jan Sedláček odvozuje tuto prestiž ze specifika sociální struktury společností charakterizovaných pozdním nástupem kapitalismu. Inteligenci zde podle něho nacházíme jako nepočetnou skupinu osob, již se dostalo vyššího vzdělání, a která svou úlohu spatřuje v osvícení, spasení a osvobození národa, jehož jménem vystupuje. Nositelem emancipačních projektů se zde vrstva vzdělců stává proto, že tu chybějí vrstvy jiné, které by to učinily za ni, tak jako např. buržoazie v západních moderních revolucích.¹⁶⁰ Takové společenské zapojení inteligence pak vyvolává v této vrstvě pocit vyvolenosti a poslání, který je v případě ruské inteligence patrně bezprecedentní. Normativní pojetí inteligence (tedy její chápání jako nositele idejí spíše než profesionálně-kognitivních kvalit) není, jak by se mohlo na první pohled zdát, výlučně omezeno na Rusko, setkáváme se s ním i na Západě. Rozměry mesianizmu jsou však nesrovnatelné a svěřená společenská role je v obou případech legitimována rozdílně. Zatímco na Západě je normativní funkce intelektuálů (definování principů a cílů společenského rozvoje) bezprostředně podmíněna schopností kritické analýzy sociální reality (Bell, Mannheim, Merton, Aron), ruské inteligenci se morální autority dostává jaksi automaticky, bez potřeby jakkoliv ospravedlnit mandát, který jí společnost svěřila.¹⁶¹

V průběhu trvání Sovětského Svazu doznala inteligence značných proměn (kvantitativní nárůst a s ním spojená diferenciace skupiny, proměněná pozice v systému společenské produkce i změna ekonomiky samotné, vztah k režimu apod.). Patos mesianizmu však, myslím, přetrvával, přinejmenším v případě některých příslušníků tvůrčí inteligence. Příkladem budiž hnutí šedesátníků v sociologii a naděje, které široká veřejnost v tuto znovuoobjevenou vědu vkládala.¹⁶²

Zastavme se u otázky sovětské inteligence podrobněji. Historizující sociolog Šlapentoch si všimá výrazné ambivalence, jež postavení sovětské inteligence¹⁶³ i její hodnocení provází. Tato ambivalence se projevuje např. ve vztahu inteligence k moci na jedné straně a k masám na straně druhé. Na vládnoucí skupině je inteligence existenčně závislá, socialistický stát je totiž na rozdíl od situace v kapitalistických ekonomikách jejím monopolním zaměstnavatelem. To vytváří předpoklady pro loajalitu inteligence, její ochotu kolaborovat, a to navzdory pokrokovosti a radikalizmu, jež jsou jinak této skupině vlastní.¹⁶⁴ Představitelé vládnoucí vrstvy pro změnu inteligenci bytostně potřebují pro účely modernizace země, jakkoliv se obávají její radikality ohrožující stávající politické rozložení sil. Tento složitý vztah moci a inteligence je podle Šlapentocha důvodem - poněkud paradoxního- pravidelného střídání represí a nadstandardního zacházení ve vztahu k inteligenci v socialistických zemích obecně a Sovětském Svazu zvláště.¹⁶⁵

¹⁶⁰ SEDLÁČEK 1969: 14-15, 33.

¹⁶¹ Srv. SHLAPENTOKH 1990: předmluva ke knize (nestránkováno).

¹⁶² Srv. např. tyto vzpomínkové a biograficky zaměřené historie sovětské sociologie: BATYGIN 1999; FIRSOV 2001.

¹⁶³ Hovoří-li Šlapentoch o inteligenci, pak má na mysli především tvůrčí vědeckou a uměleckou inteligenci. Mluví-li o inteligenci liberální, nemá nutně na mysli vyznavače liberalizmu, ale obecně ty, kdo prosazovali uvolnění a demokratizaci autoritativního sovětského režimu.

¹⁶⁴ SHLAPENTOKH 1990: předmluva ke knize (nestránkováno).

¹⁶⁵ Tamtéž: 28.

V šedesátých letech si modernizačně nalaďený Chruščovův aparát nechá od inteligence radit – sovětská inteligence tak vzdělává představitele vládnoucí elity, čímž zásadně překonává tradiční ruskou (zejména „národnickou“) inteligenci, jejíž ambicí bylo osvitit prostou lidovou masu.¹⁶⁶ Tuto interakci (liberálně orientované) inteligence s režimem v šedesátých letech nazývá Šlapentoch uzavřenou, edukační strategií inteligence v rámci jejího úsilí o dosažení změny. Uzavřenost zde spočívala v realizaci neveřejných setkání, během nichž nejrůznější odborníci sdělovali představitelům státního či stranického aparátu svá stanoviska a doporučení k otázkám hospodářských, politických a společenských reforem. Tato strategie stavěla na vstřícném postoji režimu k inteligenci (přesvědčení, že ji ke svému úspěšnému vládnutí potřebuje). Spočívala dále ve víře inteligence, že režim bude jejím doporučením nejenom naslouchat, ale uplatní je i v praxi. Oba tyto předpoklady zanikly se změnou politického klimatu v 70. letech (protiintelektuální konzervativní obrat Brežněva), kdy navíc poučená inteligence dospěla k poznání marnosti, že její doporučení nejsou beztak respektována a v praxi uplatněna. Reakcí na toto poznání byl přechod k otevřené konfrontaci režimu, o jehož přeučitelnosti (reformovatelnosti) si již nikdo nečinil žádné iluze. Nově stanoveným cílem inteligence bylo otevřeně poukázat na nešvary a problémy. Tomu odpovídala snaha o zajištění co možná největší publicity akcí včetně systematického tlaku na prolomení mediálního monopolu vládnoucího aparátu. Součástí strategie bylo i efektivní využívání kontaktů se Západem – v 70. letech již režimu poměrně značně záleželo na pozitivním obrazu Západu, dával si pozor na skandály a dbal západního veřejného mínění a hodnocení mezinárodních organizací. Liberální inteligence si tuto skutečnost uvědomovala a opatrně (aby nebyla označena za „agenta imperialismu“) jí začala ku svému prospěchu využívat. Strategii otevřené akce realizovala inteligence až do momentu, kdy se u moci objevil politik, který jí byl ochoten naslouchat, a dokonce se jejího aktivního příspěvku k řešení společenských problémů i dožadoval – Gorbačov.¹⁶⁷

I vztah sovětské inteligence k masám doprovázela podle Šlapentocha jistá nejednoznačnost. Část inteligence se tradičně pasovala do role mluvčího (utlačovaných) mas či aspoň vystupovala jako jejich spojenec v boji s (utlačující) mocí. Mezi oběma skupinami však tkvěla obrovská kulturní distance, pro kterou masy inteligenci buď nerozuměly nebo nevěřily, navíc inteligence se mnohdy nacházela podezřele blízko představitelům moci a nejednou i sdílela část jejich privilegií. Sovětská inteligence se svým vztahem k masám nicméně vzdalovala své předrevoluční předchůdkyni, která masy (národ) doslova sakralizovala jakožto nositele čistoty, nezkaženosti, moudrosti a později jako hybnou sílu dějin. Liberálně nalaďená sovětská inteligence si sice přála vnímat masy jako nositele demokratického rozhodování, reálně však byla k jejich uvědomění a akceschopnosti skeptická a spoléhala spíše na strukturální změny. Silnější vazbu na národ by šlo očekávat u rusofilské (patriotické) inteligence, a to mj. s ohledem na bezprostřední návaznost na předrevoluční národnickou filosofii. Rusofilové si však ve skutečnosti taktéž nečinili o sovětském lidu iluze, nevěřili v jeho „zdravý smysl“. Pokládali ho za zkažený a degenerovaný, jeho mentalitu nevratně pokřivenou sovětským systémem. Sovětský venkov je podle nich postižen ekologickým znečištěním krajiny, neblahým demografickým vývojem, rozklížením rodinných vazeb, zhroucením morálky a ztrátou tradiční autority či epidemickým alkoholizmem. Městská populace je pak podle rusofilů zasažena jedem západního konzumerizmu, individualizmu a odcizení.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Tamtéž: 167.

¹⁶⁷ Tamtéž: 166-7.

¹⁶⁸ Tamtéž: 210.

Výše popsaný nejednoznačný vztah inteligence k představitelům vládnoucí skupiny a k běžné populaci pak podle Šlapentocha přispívá k morální rozpolcenosti vědomí inteligence, jež autor redukuje na základní rozpor altruizmu a hédonizmu. K altruizmu jsou představitelé inteligence poháněni specifickou schopností analyzovat situaci, identifikovat problémy a snažit se o jejich nápravu; současně jsou, tak jako jiní lidé, orientováni hédonisticky, přičemž tento rys je u nich o to vyhraněnější, oč blíže vytouženým statkům (než členové jiných skupin) se nacházejí. Pro inteligenci specifickým a hořce zakoušeným je pak konflikt svědomí, se kterým se v takové intenzitě u jiných skupin nesetkáváme, tvrdí Šlapentoch.¹⁶⁹

Autor se dále domnívá, že míra ambivalence ve vztahu k moci a rozpornosti mravních hodnot je u jednotlivých skupin inteligence (ať podle oboru či politicko-filosofického vyznání) různá. Představitelé společenských věd byli tak podle něj konzervativnější a méně odvážní (a tedy častěji režimu poslušní) než vědci přírodní. A to jednak kvůli větší závislosti sociálních a humanitních věd na státu (humanitní učenci dosahovali hůře uznání od mezinárodní vědecké obce, srovnatelnost výsledků jejich vědecké práce byla proti univerzálním přírodním vědám omezená) ale i proto, že se zde lépe „ukryli“ netaentovaní kariéristé, jejichž vědecká neschopnost by byla v přírodních vědách snadněji a rychleji odhalena.¹⁷⁰

Z hlediska politického názoru vykazovali odlišný vztah k režimu liberálové a Šlapentochem (jak již víme) neoblíbení rusofilové - patrioti. Popularita hnutí rusofilů prudce vzrostla s porážkou reformního hnutí v šedesátých letech. Rusofilství bylo v zásadě protisovětské, režimem přesto –snad díky výraznému protizápadnímu a protiliberálnímu tónu a oslavě ruského nacionalizmu- tolerované. Proto podle Šlapentocha představovalo alternativu pro ty, kdo v průběhu brežněvské konzervativní protireformní reakce nechtěli riskovat kariéru, životní nepříjemnosti či vězení, přitom však nechtěli ztratit tvář a režimu se poddat. Angažovanost v rusofilním hnutí představovala možnost pokračovat v kritice režimu pohodlně, bez vážnějších omezení. Ideologie rusofilů nabízela navíc frustrovaným intelektuálům uspokojivé vysvětlení neúspěchu reforem spočívající v tvrzení, že „Rusko je zkrátka jiné“ a demokratické pořádky se v něm jen tak hned neprosadí. Mnoho představitelů neoleninizmu (požadavek restaurace leninských principů vnitrostranické demokracie a přizpůsobení marxizmu okolní realitě – 50. léta), liberálního socializmu (hnutí „šedesátníků“ požadující socializmus s lidskou tvář) či „technokratizmu“ (víra ve vědeckotechnický pokrok a modernizační konvergenci SSSR a Západu) opustilo proto prý své univerzalistické, na vědu a Západ orientované světónázory ve prospěch tohoto úzkého ruského partikularizmu a tradicionalizmu.¹⁷¹

Liberální inteligenci Šlapentoch ve svém výkladu jednoznačně straní, vykresluje ji jako hrdinu dvou dílčích bojů – se sovětským režimem do příchodu Gorbačova k moci, s rusofily pak během perestrojky. V šedesátých letech vynaložili liberálně orientovaní autoři velké úsilí o nápravu vnímání reality a zpochybnění falešných ideologických konstrukcí. Jak jsme napsali výše v tomto textu, přidanou hodnotou sociologie v šedesátých letech byla skutečnost, že „rekonstrukce percepce reality“ v jejím podání se opírala o exaktně získaná data. Její závěry o nesouladu mezi ideologií a „reálným“ socializmem nemohly být proto mocí relativizovány jako výplod autorovy fantazie, tak jak tomu bylo v případě beletrie či filmu. Druhým významným tématem liberálních intelektuálů byla obrana –režimem často potlačované, znevažované a řízené- kultury.

¹⁶⁹ Tamtéž: 30.

¹⁷⁰ Tamtéž: 6.

¹⁷¹ Tamtéž: 149-150, 154-155.

Zajímavým postřehem Šlapentocha je skutečnost, že obrana kultury byla v tomto pojetí obranou tří jejích zcela rozdílných dimenzí, které režim ohrožoval – kultury modernizmu, kultury Západu a ruské tradiční kultury.¹⁷²

Když rozebírá protirežimní aktivitu liberální sovětské inteligence, přiznává Šlapentoch, že byla výsadou nemnoha statečných. Mnozí přesvědčení vyznavači progresivních demokratických idejí se podle něj dokonce ani v nejprůhodnější atmosféře šedesátých let neosmělili vyjádřit svůj názor v přímé akci, jakou mohla být podpora režimem popotahovaných kolegů, otevřené vyjádření názoru na pracovní poradě či šíření samizdatu. Šlapentoch shrnuje soubor důmyslných vysvětlení vypracovaných intelektuály k ospravedlnění vlastní nečinnosti. První skupina zahrnuje legitimizace používané v přítomnosti (tj. v průběhu šedesátých let). Jsou jimi: patriotický postoj („uvědomuji si zkaženost režimu, ale nechci jeho kritikou oslabit pozici své vlasti, ekonomiky apod. ve světě“); zkaženost politiky („do politiky se nemíchám, z principu je jakákoliv politika špinavá“); morální sebezdokonalování („změna jedinců je základem změny systému, je třeba začít s nápravou u sebe“); profesionální výkon („to, co chci především, je podávat maximální a poctivý výkon ve svém oboru v zájmu jeho rozvoje“); zkaženost disidentů (odmítnutí podpory protirežimního hnutí se opírá o zpochybnění či přímo negaci konstruktivní role a poctivých úmyslů disidentů); snaha neeskalovat konflikt („dráždit režim znamená pouze přilévat olej do ohně a zhoršovat situaci“).¹⁷³ Ve druhé polovině osmdesátých let se pak používaly tyto retrospektivní výroky: zpětvzetí (odvolání dřívějších prorežimních činů); srovnání s druhými („byl jsem, musel jsem být poslušný, tak jako všichni okolo“); naivní víra v dobro věci („dnes chápu svůj omyl, ale tehdy jsem režimu upřímně věřil“); filozofie malých změn („v rámci možného jsem se snažil o drobná zlepšení“); a v neposlední řadě - strach.¹⁷⁴

Sociologická a historická hodnota Kara Murzova pojednání sovětské inteligence je nesrovnatelně nižší než ta Šlapentochova. Autor inteligenci nedefinuje, obecně do této kategorie řadí publicisty, spisovatele, společenské vědce a představitele nomenklatury a pozdější postsovětské ruské vlády, přičemž hovoří výhradně o té části inteligence, která během perestrojky a později v devadesátých letech vystupovala kriticky vůči sovětské skutečnosti. Na jednu stranu tedy autor zužuje jakoby svůj záběr na liberální inteligenci, na stranu druhou nerozlišuje dostatečně mezi reformátory sympatizujícími s Gorbačovem a např. silně prozápadní disidentkou typu V. Novodvorské. Jediným sociologickým momentem Kara Murzovy kritiky inteligence je otázka psychologické manipulace vědomím inteligence ze strany Západu a tajných služeb (usilujících o porážku SSSR ve studené válce) a domácích elit (zainteresovaných na privatizaci národního majetku). Tato otázka zůstává nicméně v Kara Murzově podání na úrovni pouhého konstatování, podrobnější popis mechanismů této manipulace, jejích kanálů apod. autor nenabízí. Čtenář nutně dochází k závěru, že Kara Murzova –silně moralizující- kritika inteligence je méně sociologií a historií a více abstraktní logikou - popis kognitivního a diskuzního pole za perestrojky a jeho deformací není ničím jiným. Autor se omezuje na identifikaci jednotlivých výroků, které –bez ohledu na subjekty, jimiž jsou pronášeny a příslušné kontexty- podrobuje, krůček za krůčkem, zdánlivě přesvědčivé analýze. Oblíbené teorie spiknutí západních i domácích elit proti zájmům národa jsou pro vysvětlení složitosti politického vývoje SSSR nedostatečné. Podle mnohých autorů lze existenci těchto faktorů považovat za prokázanou, jejich role je však ve srovnání s ostatními faktory minimální.

¹⁷² Tamtéž: 123.

¹⁷³ Tamtéž: 91-97.

¹⁷⁴ Tamtéž: 100-102.

Redukovat perestrojku na zosnovanou akci elit znamená popřít účast jiných složek populace na epochální společenské změně, již předcházela silná změna politického uvědomění, změna společenská a ideová. Přesně toho se však Kara Murza dopouští. Jindy horoucí hlasatel suverenity národa činí z lidí v případě perestrojky pouhý pasivní objekt manipulace.

Neméně problematická je Kara Murzova ahistorická retrospektivní kritika reformátorů v duchu rčení „po bitvě je každý generál“. Např. v knize „Intelligencija na pepelišče Rossii“ analyzuje autor politický program reformátorů vymezený následujícími hesly: osvobození sovětského člověka od autoritarizmu, zavedení demokratického zřízení; zničení komunistického systému a obnova Ruska; vybudování právního státu; prosazení vysokých morálních norem; prosazení vyšších intelektuálních standardů ve společenském životě; rozkvět ruské kultury. Přísnou logickou analýzou, která však trpí určitým scholastizmem, dochází autor k závěru, že neúspěch předeslaných cílů měl být jejich nositelům předem znám.

V jiných knihách rozebírá myšlení sovětských dělníků a rolníků a snaží se vysvětlit, proč tato třída uvěřila nerealistickým slibům, jejichž naplnění bylo podle něj v rozporu s jejich objektivními (třídními) zájmy. Jako v případě reformátorů i zde tvrdí, že informace nutné pro realistické zhodnocení situace byly dělníkům k dispozici (jen je uchopit a učinit příslušný závěr).¹⁷⁵

Subjektem sovětské společenské a politické revoluce tak v autorově podání vystupuje manipulující, západem podporovaná inteligence na jedné straně, objektem pak hloupá masa pracujících (včetně inteligence nižší úrovně – učitelů, inženýrů a lékařů), která se této manipulaci bezhlavě poddala.

Nehledě na míru oprávněnosti Kara Murzových závěrů shrnujeme pro ilustraci defekty diskuze pozdního SSSR, tak jak je autor ve svých pracích vyjmenovává.

¹⁷⁵ KARA MURZA 2000: 387, 390-3.

Tabulka 4 „Defekty diskuze o SSSR v osmdesátých a devadesátých letech“

Typ defektu	Příklady výroků, metafor atd.
proreformní (protisovětské) výroky	
Emocionální zneužití bolestivého tématu, vztáhnutí historické epizody (stalinských represí) na celé období SSSR.	„Vy nesouhlasíte s reformami? A to chcete zpět stalinské represe?“ „Sovětský dům byl vystavěn na kostech našich předků – obětí represí. Je proto nutné ho spálit.“
Absolutizace, snaha zamezit dialogu.	„Jiné cesty není“, „Nic jiného není možné“, „Tak už žít nelze“, „Tohle už jsme si prošli“ <i>(hesla pronášena od dob perestrojky)</i> „Veškerá činnost KSSS byla zločinem“ (S. Kovalev) „V sovětské společnosti naprosto chybí inovativnost“ „Stát nesmí právně omezovat žádnou formu vlastnictví.“ <i>(K-M: ani vlastnictví kriminálních skupin, třeba obchod s narkotiky?)</i> „V SSSR nebyla splněna ani jedna podmínka pro duchovní rozvoj“ (A.S. Cypko) <i>(K-M: jak bylo v takovém případě možné dobytí kosmu a rozvoj vědy?)</i>
Manipulace čísly (navýšení či snížení počtu, srovnávání nesrovnatelných kategorií, vytváření zdání exaktnosti, hyperbolizování)	„Desítky miliónů lidí zahynuvši v pracovních táborech“ <i>(Podle Kara Murzy a statistik, které předkládá, je takové číslo možné publikovat pouze jako uměleckou expresi. Skutečný počet obětí Gulagu je podle něj několikanásobně nižší.)</i> Interpretace 30-48% jako „většiny“. (z článku proreformní sovětské socioložky T. Zaslavské)
Falešné metafor	„Propast nelze přeskočit nadvakrát“ <i>(K-M: Přes propast je možné postavit i most, není nutné ji rovnou přeskakovat.)</i>
Ahistorizmus	„Soukromé vlastnictví je přirozené právo člověka“ (K-M: bezpečně byla prokázána časová omezenost fenoménu soukromého vlastnictví v historii lidstva)
Neadekvátní	„Britské impérium se rozpadlo, SSSR je tedy také odsouzeno k

srovnávání	zániku“ (<i>K-M: proč zrovna britské impérium jako referenční bod?</i>) „Ekonomika je organizmus, stát do něj proto nemá zasahovat. Játrům také neradíme, co mají dělat“ (<i>S. Fyodorov, chirurg</i>) „Není možné být ´trochu´ těhotný.“ (<i>Jedná se o požadavek zavedení ničím neomezeného trhu v protikladu k principům reformizmu</i>)
Rozštěpenost, nekoherence úsudku	„V obchodech je dostatek zboží, to je velký sociální výdobytek.... Příjem průměrné domácnosti nedostačuje na její běžné vyžití“ (<i>dva výroky z jednoho a téhož příspěvku socioložky T. Zaslavské na vědecké konferenci v 90. letech</i>) „V Kanadě vyprodukuje 1 pracovník v zemědělství produkci za 60 dolarů, zatímco v SSSR jen za 1 dolar. Kanadský farmář je tedy šedesátkrát efektivnější.“ „V soukromých obchodech USA a SRN je dostatek zboží. V sovětských státních obchodech je deficit. Pokud sovětské obchody zprivatizujeme, bude v nich dostatek zboží“
Slabá znalost geopolitiky a historie	„Návrat do našeho společného evropského domu“, „návrat do civilizace“ (<i>poprvé o společné Evropě mluví Gorbačov v rámci prezentace nového myšlení v politice</i>)
Zneužití literární exprese	„Systém, při kterém je prolita jediná ´slza dítěte´ není legitimní/morální.“ (<i>parafráze Dostojevského Ivana Karamazova</i>)
Nesprávné užívání pojmů, autorita přejatých abstraktních termínů a jejich svévolná interpretace	Svoboda, demokracie, trh, privatizace, idealizace Západu jako referenčního rámce apod.
Narušení komplexu symbolů	Diskuze o letu Gagarina jako mystifikaci, snižování role SSSR ve druhé světové válce (V. Grosman: „naše dělo bylo něpravoje“; E. Jevtušenko: „stolknověnie dvou musornych větrov“)
Vykořisťování emocí	Spravedlnost (kritika privilegií nomenklatury); strach (připomínání deficitu, hladomoru, stalinských represí, zveličování technologických a ekologických rizik v SSSR)
Citáty připisované lživě sovětským politikům, popř. překroucený význam	„Zmizí člověk – zmizí problém“ („nět člověka – nět problemi“ - <i>připisováno Stalinu, podle K-M jde o literární konstrukt</i>) „Státní správa musí být vystavěna tak, aby ji byla schopna řídit obyčejná kuchařka“ (<i>K.M se snaží dokázat, že Lenin řekl pravý opak</i>)
Rasistické či jinak urážlivé výroky na adresu vlastního národa	Přesvědčení, že změny společnosti jsou možné teprve po fyzickém vymření všech pokolení vyrůstajících v sovětské společnosti; výroky o degeneraci a degradaci ruského národa apod. (<i>V. Novodvorská, V. Bykov</i>)

Zamlčení důležitých faktů	Např, zamlčení cíle reformy, ceny, kterou národ za jejich realizaci zaplatí.
<i>protireformní (patriotické popř. prosovětské) výroky</i>	
	„Mířili do komunizmu, trefili se do Ruska“ (A. Zinovjev)
	„Vražda strážného“ (Limonov) Podle K-M není taková metafora výstižná, protože „strážný“, tj. sovětská politická elita, byla paradoxně sama vrahem.
	„Velká kriminální revoluce“ (Govoruchin) Podle K-M daná metafora může vzbuzovat naději, že kdyby se bývala společenská změna obešla bez excesů rozkradení národního vlastnictví, vše by bylo v pořádku. S tím autor coby kritik aplikace principů tržního hospodářství v Rusku zásadně nesouhlasí. Nespravedlnost a nehumánnost kapitalizmu je založena v systému jako takovém, bez ohledu na formu realizace, míní.

Efektivní součástí rozbití sovětského systému byla podle Kara Murzy i zdánlivě objektivní, statistikami a empirií podložená diskreditace praktických výsledků sovětského ekonomického a společenského života. Několik mýtů, často uváděných v autorových pracích shrnujeme v tabulce 5.

Tabulka 5 „Drobné mýty o SSSR“

Mýtus	Kara Murzova argumentace
<i>Ekonomické mýty</i>	
„SSSR vyrábí mnohem více oceli než USA, je proto nutné její produkci omezit (a prostředky přesunout do spotřebního průmyslu).“	USA byly integrovány do světového ekonomického systému, zatímco SSSR fungoval jako soběstačný výrobní systém. Svou spotřebu kryly USA dovozem ze zemí specializujících se na ocel. Mimo to, objektivně vysoká spotřeba SSSR pokrývala budování dopravní, obytné a průmyslové infrastruktury, která v té době v USA byla již dostatečně rozvinuta.
„SSSR vyrábí tři- až čtyřikrát více traktorů než by bylo třeba“ (<i>akademik A.G. Aganbegjan</i>)	V 80. letech používal SSSR 11-12 traktorů/1000ha, zatímco v zemích západní Evropy bylo toto množství i desetinásobné.
<i>Mýty o technologickém riziku</i>	
Zdravotní závadnost pitné vody v SSSR.	Autor se odvolává na horší situaci ve Velké Británii a státech jižní Evropy.
Kauza kolem požáru ve vysokoposchodovém hotelu v Moskvě.	K-M uvádí příklady podobných katastrof v západní Evropě s mnohem tragičtějšími následky.
Nakažení dětí virem HIV v poliklinice.	Nákaza se nakonec neprokázala, šlo o dezinformaci. Skutečné případy hromadných nálezů ve Francii z přibližně stejného období nebyly podle K-M sovětským tiskem reflektovány.
<i>Ekologické mýty</i>	
Nadměrné používání minerálních hnojiv v zemědělství („dusíkový boom“).	K-M odkazuje na několikanásobně vyšší spotřebu minerálních hnojiv v západoevropském farmarění.
<i>Ostatní mýty</i>	
Špatné stravování.	Podle K-M se skladba jídelníčku většiny obyvatelstva v devadesátých letech prudce zhoršila, zejména s ohledem na snížení konzumace živočišných bílkovin, tedy masa a mléčných produktů. Sovětské stravování bylo podle něj vyvážené i dostatečné, navíc fungoval systém veřejného stravování, který přispíval k podpoře veřejného zdraví.
Privilegia nomenklatury a rozměry korupce za SSSR.	Podle K-M jsou jak typ privilegií („černá volha“ ředitelů a náměstků, organizace mysliveckých honů apod.) tak rozměry korupce vyšších představitelů nomenklatury žalostně směšné ve srovnání se situací od devadesátých let po současnost.

III. Alexandr Panarin: SSSR jako osvícenský projekt

V úvodní kapitole jsem naznačil, že svoboda myšlení, ke které Sovětský Svaz resp. Rusko v důsledku souhry historických okolností dospěly, nevedla pouze ke generování nových idejí ale i k oprašování starších, s marxizmem neslučitelných, a proto do té doby zakázaných či přinejmenším nezveřejňovaných koncepcí. Máme zde na mysli ruskou religiózní filozofii, slavjanofilství, eurazijství i kuriózní teorie cyklizmu a kosmizmu. Mohlo by se zdát, že uvažování o vlastní zemi, národu a jeho poslání je ruské inteligenci vlastní odnepaměti, a že vlastně soudobé koncepce ruské osobitosti nejsou ničím jiným než novou formulací starého tématu. Skutečně, současné práce spojuje s těmi dřívějšími řada společných témat včetně kritiky Západu či přesvědčení o civilizačním poslání Ruska. Jistě nalezneme autory, jejichž potenciál je skutečně omezený na přepisování starých výroků „klasiků“, a jejichž práce nebudí dojem inovace a přidané hodnoty.¹⁷⁶

Rozhodně k nim však nepatří Alexandr Sergejevič Panarin, jehož myšlenkami se budeme zabývat v této kapitole. V jeho dílech nacházíme „věčně ruské“ otázky, autor je však artikuluje v novém, *postsovětském*, *globálním* a *postmoderním* kontextu. Tyto tři kontexty autorovi umožňují, aby se, jednak, intelektuálně vypořádal s fenoménem sovětského socialismu; globálním kontextem máme na mysli jeho výrazný zájem o globální jevy a problémy dneška; konečně velkou pozornost věnuje kritice postmoderního diskurzu jakožto specifické, mocensky nikoliv indiferentní reflexe těchto jevů.

Panarinův zájem o světové dění je něčím více než kritikou Západu, na jejímž pozadí by lépe vystupovaly přednosti Ruska. Referenčním kontextem jeho analýzy globálních problémů jsou ideály osvícenského univerzalizmu, nikoliv patos velkého ruského impéria.

Následující text má ukázat, že nové kontexty, ve kterých Panarin přemýšlí, přesahují opakování toho, co již bylo v minulosti mnohokrát vyřčeno.

III.1 A.S. Panarin – ruský i světový

Naznačil jsem, že A.S. Panarin mezi představitele soudobých teorií ruské svébytnosti patří, současně je však v něčem přesahuje. V čem konkrétně? Uvedený autor jednak prokazuje velmi dobrou znalost světových dějin, literatury, filozofie a sociologie. Odkazuje na nám známé koncepce a autory, třebaže nezřídka je interpretuje nezvykle až bizarně. Mluví na nás jazykem, kterému rozumíme, rozebírá známé problémy za pomoci známých instrumentů. Charakteristikou „světový“ v nadpise však nemíním pouhou autorovu erudici a už vůbec uvedený přívlastek nepoužívám ve smyslu Panarinovy publicity či věhlasu, o nichž mimo Rusko nelze prakticky mluvit. „Světový“ je Panarin především tím, že nikdy nepojednává „ruské“ téma aniž by je současně zasadil do kontextu velkých témat globálních. Jak již bylo řečeno, tato zdvojená perspektiva je ruské inteligenci jaksi vlastní. Je o tom přesvědčen např. historik ruské sociologie Batygin, který tvrdí, že kombinace myšlenek západního osvícenství s takřka mystickou vírou ve svébytnost vlastního národa představuje určitou konstantu, která se objevuje u autorů dorevolučních (tj. do r. 1917), soudobých, ale i sovětských (např. svérázné bolševické interpretace marxizmu, včetně té Stalinovy).¹⁷⁷ Panarin je nepochybně produktem této tendence, od svých některých kolegů se nicméně liší v tom, že jej zajímají primárně globální problémy, a k osudům Ruska se dostává jaksi mimochodem, když na nich tyto obecné tendence ilustruje.

¹⁷⁶ Např. VYŠESLAVCEV 1995.

¹⁷⁷ BATYGIN 1998: 25.

Jinou charakteristikou, pro kterou může být autor zajímavý i pro ty, koho příliš nezajímá osud ruské civilizace, je jeho schopnost kombinovat pohled sociologický s pohledem geopolitickým a analýzu sociálních fenoménů propojit s analýzou kognitivních rámců, které tyto fenomény legitimují. Autor tak např. sociologicky studuje vztah elit a mas, následně jej uchopí jako mezinárodněpolitický problém, přičemž nadto analyzuje společenské způsoby percepce a myšlení, které tento vztah legitimují.

III.2 Rehabilitace osvícenství podle Panarina. Čtyři typy kritik a jejich společný jmenovatel. Moderna a postmoderna, globalizmus a Západ

Rozsáhlou Panarinovu tvorbu lze velice zjednodušeně vnímat jako čtyři typy kritik: *kritiku moderního projektu* (vedenou z konzervativních pozic); *kritiku postmoderny* (vedenou z osvícenských pozic); (levicovou) *kritiku globalizace* a (tradiční ruskou) *kritiku Západu*.

Svou kritikou moderny autor příliš nevybočuje z řad západních konzervativních autorů, když jako její ústřední problémy vnímá princip ničím neomezené (prométheovské) vůle, sekularizaci a zničující technologickou racionalitu, která systematicky nahrazuje (složitě) přírodní (jednoduchým) umělým.¹⁷⁸ Moderna je tak kombinací necitlivého silového přetváření reality, zbavení věcí jejich hlubších významů a záměny přírodního a přirozeného za umělé (ekosystémy, materiály, potraviny, sociální celky, kultura a politika apod.).

Postmoderna je pak podle Panarina radikalizací moderních tendencí, chápe ji nicméně jako kvalitativně nový stupeň. Postmoderní projekt kritizuje autor zejména za zradu ideálů osvícenství, za cílené a systematické (nikoliv nezamýšlené) popření jeho výdobytků. Zahrnuje v sobě mechanismy a principy, které namísto otevřenosti podporují sektářskou uzavřenost, místo jednoty lidstva vedou k jeho rozdělenosti a před orientací na (otevřenou, mnohoslibnou) budoucnost dávají přednost konzervaci přítomnosti. Jestliže ústředním principem moderny byl rozpor mezi umělým a přirozeným, v postmoderně jde o přechod z reálného do virtuálního, o vítězství znaku nad označovanou skutečností, a to opět v nejširším slova smyslu.¹⁷⁹ Uvidíme, že tento motiv autor připomíná i při objasnění konkrétních sociálních praktik dneška, např. globalizačního procesu.

Autor připouští, že antimoderně motivovaná „postmoderní výzva“ správně poukazuje na problémy, které jako nezamýšlené důsledky vycházejí z realizace moderního projektu. Řešení, která tento antimoderní obrat nabízí, jsou však chybná. Jeho slabinou je především snadná zneužitelnost. Tak např. ekologická diskuze může svádět k formulaci požadavku, aby světové zdroje čerpaly jen ty státy/národy/kultury, které tak činí nejefektivněji, čili ke snaze zabránit zemím třetího světa v (těžké industriální) modernizaci.¹⁸⁰ Jiným příkladem je koncept multikulturalizmu, jehož antiverstevní misí Panarin rozumí. Současně se však obává, že právě přiznáním genetické rozmanitosti kultur mohou novodobí kulturní rasisté ospravedlňovat rezignaci na řešení problémů zemí třetího světa, jimž jejich „neměnná kulturní přirozenost“ brání osvojit si specifický typ racionality potřebný pro realizaci pokroku. Paradigma plurality kultur má tedy kromě emancipačního náboje i svou odvrácenou stranu, jíž je spojení kulturního pesimizmu a rasizmu.¹⁸¹

Ve stejném duchu pohlíží Panarin i na postmoderní vzpouru iracionality, impulsivity a tělesnosti. Lze ji sice freudovsky nahlížet jako součást emancipace lidského ducha spoutaného represivní moderní racionalitou. V reálné postmoderní společnosti

¹⁷⁸ PANARIN 2000b: 341.

¹⁷⁹ Tamtéž.

¹⁸⁰ Tamtéž: 51.

¹⁸¹ PANARIN 2002: 17.

charakterizované vyostřením sociálních problémů se však stává mocenským nástrojem elit, v jejichž zájmu jsou snadno manipulovatelné masy zbavené jakýchkoliv morálně volných kvalit, schopnosti mobilizace a askeze.¹⁸² Produktem této vzpoury je postmoderní osobnost, jež se orientuje dovnitř sebe sama a jejímž výhradním cílem je osvobození veškerých instinktů, zrušení tabu a morálních norem. Jde tak o zásadní překonání moderní prométheovské osobnosti, kterou zajímal vnější svět se všemi překážkami, které byly chápány jako výzvy, na něž je třeba reagovat. Postmoderní osobnost svět (dané sociální uspořádání atd.) měnit nechce. Pokud se bouří, tak jen ve jménu definitivního uvolnění vnitřních tenzí. Překážky nepřekonává, nýbrž se jim vyhýbá, obtížné prostory nepřetváří, nýbrž z nich uniká. Tím pro strážce existujících pořádků nepředstavuje žádné riziko.¹⁸³ Ztělesněním normy, povinnosti a závazku je pro rozvolněnou postmoderní osobnost stát, proti kterému směřuje svoji kritiku. Vítězství principu slasti nad principem reality a vzpoura proti povinnostem a normám určeným přísným státem – autoritativním „Otcem“ byly ostatně podle Panarina charakteristické pro mládež pozdního SSSR, která byla jedním ze subjektů, které přispěly k jeho pádu.¹⁸⁴ Stát, zejména ten ruský a sovětský je v Panarinově pojetí nejenom represivním orgánem stanovujícím normu a vyžadujícím poslušnost, nýbrž i garantem základní sociální spravedlnosti a ochrany slabých před silnými. Je ale zajímavé, a to shodně pozorují jak Panarin tak Kara Murza, že v situaci katastrofické sociálně-ekonomické krize v raném postsovětském Rusku dává drtivá většina postsovětského obyvatelstva přednost osvobození od závazků (vyjádřeném v liberální politice Jelcina) před sociálně mobilizačními programy jiných politických skupin.

Mluvili jsme zatím o filosoficko antropologickém rozměru postmoderny a o jeho zneužitelnosti. Panarin však nezapomíná ani na rozměr sociální, jímž je postmoderní prisvojení pokroku menšinou. Ztělesněním této bezprecedentní privatizace je soudobý globalizační proces, o němž pojednáme v dalším oddíle.¹⁸⁵

V politickém a ekonomickém slova smyslu pak podle autora představuje postmoderna návrat k feudálním institutům (od moderních národů k pokrevním etnoseparatizmům, od zastupitelské demokracie k vládě samozvaných exteritoriálních elit, od produktivní ekonomiky ke spekulativnímu kapitalismu).¹⁸⁶ Obecně vede postmoderna k celkové rebarbarizaci společnosti (postup od vyšších forem k nižším, uvolnění veškerých omezení atd.).¹⁸⁷

Jedna z definic globalizace, kterou autor předkládá, tvrdí, že jde o proces privatizace celospolečenského pokroku menšinou, která je čím dál méně kontrolovatelná národními masami.¹⁸⁸ Autor nikterak nevybočuje z řad levicově orientovaných kritiků globalizace, když tvrdí, že je tento proces subjektivně motivovaný a cíleně řízený, tedy nikoliv přirozeně plynoucí a objektivně daný. Panarin rovněž, v návaznosti na Bauman, jehož však necituje, analyzuje exteritorialitu elit, její mobilitu mezi jednotlivými prostory a oslabování odpovědnosti za lokalitu, která je v případě subjektivní výhody drancována či opouštěna. Dále konstatuje nerovnoměrnost rozvoje v různých částech světa i v rámci jednotlivých států, růst globální výkonné moci na úkor moci reprezentativní, rozbíjení velkých národních celků ve prospěch lokálních etnoseparatizmů či dvojí standardy Západu ve vztahu ke zbytku světa (např. kritika velkých mnohonárodnostních celků typu

¹⁸² Tamtéž: 113.

¹⁸³ PANARIN 2002: 45-47. PANARIN 2004: 577.

¹⁸⁴ PANARIN 2007: 114, PANARIN 2004: 252.

¹⁸⁵ PANARIN 2000a: 7.

¹⁸⁶ PANARIN 2004: 119-120.

¹⁸⁷ PANARIN 2000a: 174.

¹⁸⁸ PANARIN 2000b: 24.

SSSR a Jugoslávie v kontextu euroatlantické integrace).

Motorem globalizace je podle autora boj o neobnovitelné zdroje. Jestliže moderní osvícenská epocha považovala zdroje za relativní pojem (vědeckotechnický rozvoj umožňuje nacházet kvalitativně nové způsoby uspokojení potřeb všeho lidstva), doba postmoderní bije na poplach a hlásá tezi o dosažení „mezí růstu“, které jsou jednou pro vždy dané (zdroje jsou vyčerpitelné a nestačí pro všechny).¹⁸⁹ Vědomí konečnosti zdrojů ovšem nevede k naplnění principů tržní teorie: podle ní má cena nerostných surovin s jejich pomalým ubýváním růst, což má urychlit vývoj energeticky a surovinově méně náročných technologií. S každým dalším vědeckým objevem se tak mají meze růstu oddalovat. Postmoderní Západ však namísto intenzivní cesty vědeckotechnického rozvoje preferuje extenzivní geopolitiku, tedy ovládnutí a monopolizaci zbývajících surovinových ložisek v jiných částech planety a současně blokování pokroku zemí nenáležejících k Západu.¹⁹⁰ Cílem je jednak zajistit ke zdrojům přístup (tomu dobře slouží politika „otevřené společnosti“, kterou Panarin parafrázuje jako společnost „otevřených dveří“), dále jejich monopolní čerpání a nakonec provést deindustrializaci daného státu (tedy systematickou redukci průmyslové infrastruktury, vzdělávacího systému a jiných civilizačních investic), která snižuje jeho šance ucházet se o tyto své zdroje. Morální diskreditace zemí-dodavatelů zdrojů může být vystavěna na ekologicky motivované kritice (zdroje nechť čerpají a užívají ti, kdo tak činí nejefektivněji, blahobyť všech je přírodně neúnosný) či na zdánlivě shovívavé kulturologické analýze (daná nezápadní společnost svým charakterem není stvořena pro pokrok), o kterých jsme se již výše zmiňovali.¹⁹¹

Elita mobilních globálních hráčů není ovšem jediným aktérem globalizačního procesu. Jeho spolupachatelem jsou pasivní masy, bez jejichž inerce by nebyla arogance elit možná.¹⁹² Ani zde autor nepřichází s ničím, co bychom již neznali od druhých: tentokrát analyzuje mechanismy fungování masové konzumní společnosti, a to ve specificky postmoderním kontextu. Přístup ke zdrojům i externalizaci rizik si elity zajišťují nejenom liberalizačními reformami nezápadních národních ekonomik, a v horších případech i vojenskou agresí, ale i narkotizací postmoderního spotřebitele simulaker.¹⁹³ Jak jsme již výše ukázali, postmoderní člověk vítá, že z něj někdo shodí břemeno povinnosti „Otce“ (státu, normy, askeze), že popustí uzdu jeho instinktům a skrytým vášním. Konzumní psychoterapie vnitřního osvobození je takovému „neofreudistovi“ příjemnější než kolektivní, na změnu vnějšího světa orientovaná akce. Panarin v tomto ohledu přísně moralizuje, a nezabývá se, tak jako Zygmunt Bauman (v individualizované společnosti) či Ulrich Beck (ve společnosti rizikové) mechanismy, které činí kolektivní akci v novém typu společnosti obtížnou, a které jedince nutí přijímat individuální odpovědnost za procesy, které probíhají mimo jeho kontrolu.¹⁹⁴ Navzdory všem systémovým změnám, ke kterým v postmoderní globalizované společnosti došlo,

¹⁸⁹ PANARIN 2004: 501, 570, 579. PANARIN 2007: 44.

¹⁹⁰ PANARIN 2004: 53.

¹⁹¹ Viz např. PANARIN 2000b: 12-13. Zdálo by se, že autor situaci ekologických rizik industrializace podceňuje, a to poukazem na neomezené možnosti vědeckého pokroku, tedy že intenzifikace vědy přinese řešení problémů, které tato věda sama dosud vyprodukovala. Panarin však konstatuje, že ekologická krize je sice problémem, ne však tak závažným pro přežití lidstva, jakým je otázka sociálního konfliktu. Lidstvo mnohem dříve zahubí důsledky sociální polarizace, než zamořená planeta, tvrdí autor. Srv. PANARIN 2002: 208-209.

¹⁹² PANARIN 2004: 10-11.

¹⁹³ Jde o novou formu vykořisťování, kdy elity za produkty reálné ekonomiky platí jejich producentům virtuálními symboly. PANARIN 2002: 43.

¹⁹⁴ Srv. BAUMAN 2002, BECK 2000.

vyzývá Panarin utiskovanou většinu k odpovědnosti za tvoření dějin a mobilizaci vůle.¹⁹⁵

Zdánlivě autor popisuje globalizaci tak, jak jsme na to zvyklí od západních teoretiků. Hovoří o elitě pohybující se bez omezení mezi jednotlivými částmi světa; o neblahých důsledcích této migrace, jež na sobě pociťují k realitě a lokalitě přikované masy, které jsou však příliš spolehlivě opojené referenčními symboly, než aby v sobě mobilizovaly potenciál vzpoury. Autor dále píše o mizejících surovinových zdrojích, třetím světě a jeho vyloučení z průmyslového rozvoje. Čím zde může být Panarin zajímavý resp. nový? Odpovědí je jeho propojení globalizace jako reálného procesu s postmodernizmem jakožto filozofií, která tento proces umožňuje a legitimuje. Tím se od kritiky globalizace vracíme opět k analýze postmodernizmu. Postmodernizmus i globalizace jsou podle autora dvěma stranami jedné mince, jíž je popření Osvícenství. Mezi postmoderními principy, které globalizaci umožňují, autor uvádí následující:

Dekonstrukce. V poněkud zjednodušeném významu chápe Panarin dekonstrukci jako rozbití jednoty, a to jednoty času (tzn. společné historické trajektorie, univerzálně sdíleného pokroku, který má být nahrazen mnohostí cest charakterizovaných různou rychlostí ale i různými šancemi neminout vytoužený cíl) a jednoty prostoru (tedy kulturní jednoty lidstva neboli přiznání univerzálního práva všech lidí na pokrok). Na jejich místo postavila postmoderna pluralitu kultur a pluralitu pokroků-budoucností.¹⁹⁶ Jiným uplatněním principu dekonstrukce v sociální praxi je nabourání veškerých tabu, morálních zábran a zásad. Liberálové postmoderní epochy se již např. nespokojují s požadavkem „minimálního státu“ (absence státní regulace hospodářství), když k němu přidávají požadavek „minimální morálky“ ztělesněný v ideálu člověka ekonomického, který by nebyl zatížen nežádoucími nánosy kultury a morálky, které přeci jenom brání definitivnímu prosazení čistého trhu zbaveného soucitu, lítosti a jiných neužitečných sociálních citů. V těchto snahách liberálních dekonstruktivistů čte Panarin snahu jednou provždy odbourat i ty nejposlednější instituty ochrany slabých a neprosperujících, jimž stát i morálka vždy sloužily.¹⁹⁷

Oddělení znaku od označovaného, obecně manipulace se znaky. V nejširším slova smyslu vykládá autor vítězství znaku jako možnost uniknout do virtuálního světa, který je zbaven vazby na realitu (a tím i odpovědnosti za kroky a rozhodnutí činěná v této realitě). Mobilita ve virtuálních prostorech (mezitextová mobilita) dovoluje elitám užívat výhody virtuality, jejichž náklady však nesou masy, které z reality uniknout neumějí nebo nemohou. Nezávislost na označovaném současně znamená možnost neomezené a svévolné manipulace s významy a legitimování jednoho textu textem jiným. Ideologové postindustriální společnosti nás prý jen klamně přesvědčují, že pokrok může vyrůst jen z pouhé kombinace znaků a textů, domnívá se Panarin. Hédonistický egoizmus elit či států prvního světa je ale ve skutečnosti vykoupen fyzickým, ekologickým a sociálním zatížením mas a to především ve státech třetího světa, které slouží jako dodavatelé zdrojů, odkladiště rizik a vlastně i jako laboratoře pro testování čistého kapitalizmu zbaveného jakýchkoliv omezení. Jakoby zde Panarin známou Bellovu tezi o rozporu mezi –askezi a disciplínou vyžadující- ekonomikou a –na hédonizmu postavenou- moderní kulturou přenášel z roviny společenské na rovinu globální. Státy Jihu jsou stále vysoce disciplinovanou továrnou světa, jejíž produkce je dodávána na trhy relaxujícího postmoderního konzumenta států Severu. Rozdílem proti Bellovi je evidentně mocenský

¹⁹⁵ PANARIN 2004: 204.

¹⁹⁶ Tamtéž: 21.

¹⁹⁷ PANARIN 2004: 463, 465, 523.

rozměr, o který Panarin tento vztah obohacuje: přinucená askeze jedněch je podmíněná mocenskou převahou druhých.¹⁹⁸

Jinou rovinou, na níž můžeme proměněný vztah reálného a virtuálního pozorovat, je chápání fyzické a duchovní práce. Ruční práce byla podle Panarina odnepaměti ostrakizována jako projev nižšího (méněhodnotného) ve srovnání s (plnohodnotnými) aktivitami duchovního charakteru. Industriální moderna se prý tento konflikt pokoušela řešit propojením vědy s výrobou, teorie s praxí. Postmoderní inteligence provedla však od tohoto kompromisního svazku zásadní obrat a duchovní práci vrátila její elitárnost včetně opovrhování realitou (označovaným), na které už sama není více závislá. Postmoderní intelektuál, ať už bankéř, advokát nebo politik se pohybuje ve světě znaků a textů, jeho činnost nezávisí na realitě ani na lidech, kteří ji obývají.¹⁹⁹

Odměnou třetímu světu za odevzdané zdroje a akceptované vedlejší důsledky blahobytu jsou simulakra, jediný produkt západní postindustriální ekonomiky. Růst blahobytu Severu je provázen zbídačením Jihu, a v tom se podle Panarina postmoderní či globální ekonomika liší od moderního pojetí prosperity a rozvoje, kdy pokrok elit šel ruku v ruce s pokrokem národních mas (tzv. hra s kladným součtem). Jak vidíme, postmoderní dekonstrukce je pro Panarina gnozeologickým problémem až v poslední řadě, mnohem významnější jsou pro něj její sociální a geopolitické konsekvence.

Konec historie je dalším z postmoderních hesel, které je ostatně více než dobře prostudováno kritickou západní sociologií a Panarin zde na první pohled nepřichází s ničím novým. Autor však pojednává postmoderní „realismus přítomnosti“ (tj. požadavek rezignace na nejistou budoucnost ve prospěch existujících pořádků, odmítnutí dlouhodobých investic ve prospěch okamžitých zisků a odklon od neověřitelných idejí k bezprostřední empirické zkušenosti) šířeji a vedle liberální potřeby „neutralizovat“ historii (a to jak směrem do minulosti tak do budoucnosti) se zabývá též otázkami dlouhodobých předpokladů fungování civilizace, problémem krátkodobé tržní racionality a krizí investičního ducha. Konec historie tedy není pouhým problémem mocenským, kdy stávající elita konzervuje status quo, ale problémem udržitelnosti civilizace. Ta funguje mj. díky zdrojům naakumulovaným v minulosti (např. vzdělanostní a tvůrčí potenciál populace, naučená askeze, morální a etické zásady ale i bytová výstavba či dopravní infrastruktura). Jde o dlouhodobé kolektivní statky, jejichž produkce je však ve světě ovládaném krátkodobou tržní racionalitou nerentabilní. Jejich vyčerpání („projezení civilizace“) znamená zdražení systému o transakční náklady, které v něm dříve ležely jako neuvědomovaný předpoklad.²⁰⁰ Paradoxně, dovedeme-li Panarinovy myšlenky do konce, může „konec historie“ jako koncept prosazující „zde a nyní“ vést ke skutečnému (a nikoliv šťastnému) završení civilizace, které vyústí v převládnutí nižších forem společenského uspořádání. Reálně k němu dojde v momentě, kdy se vyčerpají statky naakumulované našimi velkorysejšími předchůdci. Řízená produkce těchto statků či jejich substitutů bude buď neúnosně drahá nebo nemožná. Zvláště v zemích světové periferie, a k nim postsovětské Rusko patří, je vyvíjen tlak na omezení produkce těchto statků. Jde např. o postupnou degradaci vzdělávacího systému, jejíž součástí je omezení financování, likvidace neperspektivních učebních oborů a požadavek redukce vzdělání na přípravu k povolání. Teoretické vědění je v rámci takové kampaně diskreditováno jako zbytečná nadstavba a optimální délka vzdělání je stanovena jako čas, za který je jedinec schopen osvojit si svou budoucí profesi. Teoretické vědění a doba, během které stojí mládež mimo trh práce je přitom podle autora rezervoárem budoucího pokroku

¹⁹⁸ Tamtéž: 197.

¹⁹⁹ PANARIN 2002: 35.

²⁰⁰ PANARIN 2000b: 260.

společnosti. Vzdělávací systém zbavený luxusu „prázdné teorie“ povede podle Panarina k produkci úzce specializovaných řemeslníků na úkor všestranně připravených vynálezců.²⁰¹ Dochází však i k degradaci technické infrastruktury, tedy dopravních sítí, průmyslových podniků, rozvodů energií atd., kde množí se havárie již signalizují pomalé ale jisté vyčerpání sovětských kapacit. Jak omezení vzdělávacího systému na institut přípravy na povolání tak omezení investic do technické infrastruktury společnosti je podle Panarina promyšlenou strategií deindustrializace, kterou Západ uplatňuje vůči třetímu světu.²⁰² Jiným aspektem dlouhodobých civilizačních investic je podle Panarina skutečnost, že jich jsou schopni pouze velcí kolektivní aktéři. Na rovině států se jedná o větší celky, kterým byl právě Sovětský Svaz, a kterým stále zůstává Ruská Federace. Malé subjekty velká budoucnost nezajímá, ani si je nemohou dovolit. Podpora etnoseparatismů a obecný tlak Západu na rozdrobení postsovětského prostoru je tak podle autora pouze jinou taktikou snižování jeho civilizačního potenciálu.²⁰³

Další postmoderní charakteristikou, o které Panarin často mluví, je **vzpoura iracionality** a instinktu, která usnadňuje „narkotizaci“ mas vládnoucí elitou. Jak už řečeno výše, rozvolněná postmoderní mysl diskvalifikuje jakýkoliv projev vůle a askeze jako represi vůči tělu či duchu, nemůže být tedy nositelem sociální změny, které se liberální milovníci přítomnosti tolik obávají.²⁰⁴

Konečně se přesuňme k Panarinově kritice Západu. Ta je, myslím, třem předchozím kritikám nadřazená. Viděli jsme, že Panarin odmítá jak moderní projekt, tak jeho postmoderní nadstavbu včetně globalizace jakožto postmoderny v praxi. Společným jmenovatelem moderny i postmoderny je destruktivní západní světonázor, z něhož oba projekty vycházejí. Západní způsob myšlení si autor nejčastěji spojuje s takovými charakteristikami jako jsou relativismus, skepticizmus a nihilismus; prométheovská vůle založená na neustálém překonávání dosaženého; a samozřejmě upřednostnění virtuálního světa znaků před realitou.

Zdroji západního myšlení se autor sice zabývá, nikoliv však systematicky. Výjimkou je geografistická koncepce oceánu a kontinentu Karla Schmitta, kterou Panarin v jedné ze svých knih oprašuje. Západní, tedy „oceánské“ paradigma je určováno snadným přístupem západních států k moři a tím i značnými možnostmi mobility (námořní obchod atd.). Ta je ovšem zdrojem relativismu, který vyplývá z poznání mnohosti; a dále vede ke zdání neomezených horizontů resp. neexistujících fyzických hranic (objevování nových kontinentů v rámci zámořských plaveb). Relativně snadný pohyb umožňuje migraci z méně výhodných oblastí do výhodnějších, oslabuje tedy potřebu askeze a dlouhodobých závazků vůči obývané lokalitě. To ve výsledku podporuje oblibu spekulace, neustálé výměny lepšího za horší. Kontinent, kterým má autor na mysli mj. Rusko resp. eurazijský prostor, je naopak určován obtížnými klimatickými podmínkami a omezenou mobilitou. Člověk je k danému území připoután, k jeho ovládnutí potřebuje pomoc druhých ale především soustředěné a dlouhodobé úsilí.²⁰⁵ Pěstovanými kvalitami jsou zde proto kolektivismus, schopnost askeze, připravenost k dlouhodobým závazkům ale i proaktivní přístup k okolnímu prostředí, které je pro přijatelné obývání nutno přetvářet. Kontinent je tak přesně prostorem moderního titánizmu, nezlomné prométheovské vůle posedlé vyhledáváním překážek a jejich překonáváním. Otázkou samozřejmě zůstává, zda autor věří explanační hodnotě konceptu (v době postindustrializmu a globalizace, kdy vliv přírodního faktoru na sociální a kulturní oblast v jistých ohledech klesá) či zda jej

²⁰¹ PANARIN 2007: 29-32. PANARIN 2000b: 82-83.

²⁰² PANARIN 2004: 106-7.

²⁰³ PANARIN 2000b: 212.

²⁰⁴ PANARIN 2004: 130-1.

²⁰⁵ PANARIN 2000a: 202.

prezentuje jen jako působivou metaforu. Jinými slovy, lze geografizmem vysvětlovat výše uvedené sociálně-psychologické charakteristiky u dnešního ruského národa (pokud je tam ovšem někdo vidí), jehož drtivá většina vyrůstala v prostředí sovětských velkoměst, nepracovala nikdy v zemědělství a disponuje přibližně týmiž možnostmi mobility jako obyvatelé Západu?

Přes všechny své výhrady věří Panarin v reformovatelnost Západu, resp. Evropy, jejíž kultura obsahuje kromě všeho jiného i schopnost sebereflexe a otevřenosti alternativám. Evropské myšlení musí podle autora rehabilitovat ideu sociální spravedlnosti spolu s konceptem postindustriální společnosti.²⁰⁶ Nutným předpokladem duchovní obrody je její odklon od atlantizmu a inspirace východními myšlenkovými proudy, o kterých pojednáváme v následujícím odstavci.²⁰⁷

III.3 Panarinova východní (ruská) civilizační mise

Přestože je autor především negativním kritikem, lze v jeho pracech vysledovat i návrhy aktivních řešení globálních problémů. Silné poselství pro soudobou západní civilizaci nese podle něho pravoslavní resp. to, co nazývá pravoslavnou civilizací. Panarin se přitom zdráhá chápat civilizaci kulturologicky jako jeden z civilizačních okruhů, který pouze obohacuje rozmanitost lidstva a zvyšuje jeho rozdrobenost. Pokud mluví o pravoslavné civilizaci, má na mysli spíše specifický způsob uvažování a vztah ke světu, které jsou v souladu se základními principy osvícenství, a mohou se proto stát inspirací pro znovunalezení jednotné historické perspektivy lidstva. Namísto zvýšení variability má tedy pravoslavní obnovit víru v jednotu lidstva. V čem pak konkrétně spočívá jeho potenciál?

Pravoslavní si prý proti ostatním křesťanským proudům podrželo prvotní význam osvícenské emancipace jako vysvobození všech lidí bez ohledu na rasu či kulturu. Tento, původně všeobecný křesťanský ideál byl na Západě zásadně re-interpretován v rámci reformace, tvrdí Panarin. Všeobecné spasení zde bylo nahrazeno vírou v předurčení bohem vyvolených a bohatství se stalo klíčem odlišujícím vyvolené od zatracených ještě na pozemském světě. Ideálem emancipace se v konečném důsledku stalo prosperování jedince namísto dosavadního kolektivního vykoupení.²⁰⁸ Panarin se příliš nezabývá skutečností, že právě protestantismus rozvíjel určitý soubor morálně volných kvalit vyjádřených v pojmu „protestantská etika“, a individuální osvobození jedince ztotožňuje jednoduše s hédonizmem. To mu dovoluje vnést do celého problému mocenský rozměr. Hédonismus podle něj znamená absenci úsilí, odmítání askeze. Realizovat takto chápanou emancipaci znamená ale nutnost přeložit volní úsilí na někoho jiného, na někoho, komu je privilegium vysvobození upřeno. Hédonistický egoizmus je tak podle Panarina problémem vykořisťování zatracené většiny nepočetnou hrstkou vyvolených. Kromě toho rozvoj individuálního osvobození menšiny snižuje šance většiny na osvobození kolektivní, jehož legitimita i atraktivita je zásadně snížena.²⁰⁹ Pravoslavní v sobě ale ideál všeobecného spasení stále nese, a proto jím podle autora může inspirovat dominantní duchovní paradigma Západu.²¹⁰

Jak už jsme řekli, na západním způsobu myšlení vadí Panarinovi i jeho obliba kombinovat znaky, manipulovat jimi spíše než si zadávat s realitou. To se projevuje i v rámci řešení problému pokroku. Strategií Západu je přerozdělení stávajícího bohatství/statků/zdrojů, což plně odpovídá mentalitě „oceánu“, a což z principu nemůže

²⁰⁶ PANARIN 2004: 603.

²⁰⁷ Narozdíl od Evropy jsou podle Panarina USA nereformovatelné. Viz PANARIN 2004: 600.

²⁰⁸ PANARIN 2002: 29.

²⁰⁹ PANARIN 2004: 196. PANARIN 2002: 485.

²¹⁰ PANARIN 2000b: 278.

vést k všeobecnému uspokojení. Naproti tomu pravoslaví údajně upřednostňuje hledání tvůrčích přístupů, které by zajistily kvalitativně nové zdroje bohatství pro všechny. Jinými slovy Západ má mít tendenci zdržovat se v daném prostoru a zabývat se distribucí stávajícího, zatímco pravoslaví se z tohoto –omezeného– prostoru pokouší uniknout hledáním lepší budoucnosti. Všeobecná emancipace není řešena možnostmi uspořádání statu quo ale je hledána v nových perspektivách, ať jsou jimi ráj nebeský, komunistické světlé zítřky či vědeckotechnická revoluce.²¹¹

Konečně pravoslaví ve srovnání s jinými větvemi křesťanství (především protestantismus a judaismus) bylo a nadále zůstává podle Panarina náboženstvím smíření a soucitu a apriori se zastává neúspěšných outsiderů.²¹²

Shrme-li, pak hlavní potenciál pravoslaví podle Panarina spočívá v tom, že je schopno připomenout původní, křesťansko-osvícenský význam všeobecné emancipace, naučit člověka úctě k omezením reality a soucitu se slabými.

Jak již bylo řečeno, Panarin je silný především v negativní kritice, jeho návrhy ohledně řešení globálních problémů jsou vysoce abstraktní, plné nevyjasněných momentů ale i protimluvů a pochybných závěrů. Je to dáno komplexním charakterem předmětu, o kterém autor pojednává ale i cílem jeho analýz, jímž zcela jistě není podat podrobný návod na provedení sociální změny.

Autor se samozřejmě nezamýšlí, jaký by měl být mechanismus takové změny, jak by měly vypadat kanály jejího šíření a kdo by měl být jejím subjektem (iniciátorem a nositelem). Je proto těžké s ním v tomto ohledu polemizovat. Přesto je možné zpochybnit již samotný postulát morální nadřazenosti pravoslaví nad katolicizmem. Autor jindy pracuje s pojmy až nezvykle sociologicky, kdy se snaží zmapovat jejich vztah k realitě a k jeho nositelům, v případě pravoslaví se však spokojuje s tím, že je vykládá jako abstraktní duchovní text odtržený od běžného světa. Historie pravoslavných národů nepotvrzuje bohužel ten dopad náboženství na život společnosti, jaký by si Panarin přál vidět. Pravoslavné carské Rusko bylo výbojnou velmocí, budování Sovětského Svazu provázelo prolívání krve a dnes pro změnu vidíme výraznou polarizaci postsovětských společností (s panickou potřebou nejbohatších prezentovat svůj majetek a moc), v nichž jsou vzájemná solidarita a bratrství pouhou chimérou. Ve srovnání se sociálně-tržními ekonomikami Západu je postsovětský kapitalismus bezpečně surovější, a to nejen k marginálním skupinám ale i střední vrstvě. Institucionální nositel pravoslaví, tedy pravoslavná církev, je také kapitolou sama pro sebe.²¹³ Panarinovu účelově protizápadní konstrukci narušuje dále heterogenita západního křesťanství (odlišnost katolického jihu od protestantského severu), proto se jí autor raději vůbec nevěnuje.

III.4 Sovětský Svaz jako osvícenský projekt

Ve druhé kapitole v části věnované ruské říjnové revoluci roku 1917 jsme se již seznámili s Panarinovým viděním úlohy bolševizmu v ruských dějinách. Marxizmus tento autor chápe jako západní projekt vnesený násilně do Ruska, realizovaný marginální leč dobře organizovanou sektou, která usilovala o modernizaci místního (zaostalého, nezasvěceného) národa přesně tak, jak to předepisoval západní (svatý) text. Nešlo o třídní boj, jak tvrdili bolševici nýbrž o konflikt civilizační, v němž měl být představitel ruské

²¹¹ PANARIN 2004: 39,40, 304.

²¹² PANARIN 2002: 174.

²¹³ Např. výroku, který v březnu roku 2009 pronesl v televizi na centrálním kanálu jeden vysoce postavený hodnostář ruské pravoslavné církve, že totiž „ekonomická krize a s ní spojená nezaměstnanost naučí aspoň ruský národ pracovat“, bychom se u našich pravicových politiků pravděpodobně nenadáli.

tradice – rolník nahrazen moderním „nadčlověkem“ – proletářem.²¹⁴ Podle stejného scénáře pak prý proběhly s odstupem času i modernizační snahy prozápadně orientovaných tržních liberálů v Rusku devadesátých letech dvacátého století, kteří –opět s oporou o západní, tentokrát liberální učení- sváděli boj s tzv. „sovkem“ (se všemi jeho antimoderními sovětskými kvalitami), aby ho překovali k obrazu ideálně typického „homo oeconomicus“. Jak marxističtí internacionalisté na počátku dvacátého století tak fanatici tržně liberálního darwinizmu na jeho konci byli podle Panarina produktem téhož myšlenkového proudu - „západnictví“.²¹⁵

Autorův kritický pohled na prosazování cizorodého bolševického učení v Rusku neznamena ovšem odmítnutí SSSR jako takového. Bolševizmus se prý totiž marxizmu brzy vzdálil, vlivy ruského národního charakteru a prožitek velké vlastenecké války v něm postupem času převážily nad marxistickou ortodoxií.²¹⁶ Působení obou faktorů (pozorované ostatně mnoha autory) vyústilo podle Panarina v pozoruhodnou syntézu ruské tradice se západním osvícenským učení, která vytvořila podmínky pro sovětskou modernizaci. Dokonce prý tato syntéza byla vyřešením dávného ruského sporu mezi slavjanofily a západníky. „Slavjanofilové“ (tj. počvenici, narodnici, patrioti apod.) získali v SSSR své „Velké Rusko“ (v podobě Sovětského impéria se sférami vlivu), přičemž současně mohli kritizovat Západ. Ovšem jen Západ zkažený, tj. buržoazní (životním stylem), kapitalistický (sociální strukturou a mocenskými vztahy) a imperialistický (vztahem k okolnímu světu). „Západníci“ mohli při SSSR Západ pro změnu obdivovat, ovšem jen ten marxisticky progresivní, po jehož vzoru mohli modernizovat svou zaostalou zemi a budovat Pokrok. Tato dvojí povaha SSSR zvyšovala schopnost komunikovat jak se Západem, se kterým Sovětský Svaz rozmlouval modernizačním jazykem, tak se třetím světem, jehož tradičnímu charakteru rozuměl.²¹⁷ Pozice „druhého světa“ je v tomto pojetí více než jen postavením na žebříčku vyspělosti společností.

Syntézu západního a domácího je podle Panarina možné číst i jako syntézu západního a ortodoxně křesťanského osvícenství, která dodává sovětské modernizaci silný sociální náboj. Ruský a později sovětský stát byl tak prý nejenom nositelem modernizačního pokroku, ale i garantem sociální spravedlnosti; integroval, civilizoval a modernizoval národy Ruské říše/SSSR; a konečně v oblasti zahraničně politické fungoval jako nárazník mezi Západem a Východem. Podívejme se na tyto funkce podrobněji:

Jako **přísný** ale **spravedlivý „Otec“**, stanovoval prý ruský/sovětský stát normy a omezení, zavazoval své obyvatele ke „službě“, jejíž plody však sloužily rozvoji společného díla. Současně ochraňoval slabé před nejrůznějšími „bojary“ (ať už ruskými či sovětskými), jejichž privilegia omezoval. Ruský a později sovětský patriotizmus byl tedy podle Panarina určen nejenom pozitivním vztahem k rodné zemi (půdě, krvi, etniku) ale i religiozně vnímaným principem vítězství slabých nad silnými.²¹⁸ Význam ochraňující funkce státu roste podle autora s tím, jak se vyprazdňuje politická aréna - polis. Nový historický typ měšťana je na rozdíl od občana řeckého typu více zaměstnán soukromými starostmi (ekonomickou obživou atd.), na věci veřejné mu proto nezbyvá čas. Role státu jako strážce veřejných statků zabraňujícího elitám v privatizaci veřejného je v takové situaci klíčová.²¹⁹ Autor uvedenou metaforu přenáší na realitu Sovětského Svazu, ale záměrně ji nekonkretizuje, protože by patrně nevysvětlil, jak sovětský stát (tj. byrokracie, nomenklatura) bránil své chráněnce před zlovůlí sebe samého (byrokracie,

²¹⁴ PANARIN 2000b: 31-2.

²¹⁵ PANARIN 2000a: 30-32. PANARIN 2000b: 81.

²¹⁶ PANARIN 2004: 110-111.

²¹⁷ Tamtéž: 97-8.

²¹⁸ PANARIN 2002: 241.

²¹⁹ PANARIN 2004: 525.

nomenklatury).

Předpokladem **integrativní, civilizační a modernizační funkce** sovětského státu je podle Panarina specifický ruský nacionalismus, který není podmíněn naturalisticky, geograficky, etnický ani administrativně. Jeho základem má být velký monoteistický text (v tomto případě pravoslaví), kterému je realita podřízena.²²⁰ Nakolik se jedná o opravdu silný text, svědčí podle autora skutečnost, že se díky němu podařilo integrovat obrovské území obývané rozmanitými kulturami a etniky. Autorita, již se text těšil, pomáhala smiřovat protiklady a stmelovat rozsáhlé území, které ve své většině nebylo ohraničeno výraznými přirozenými geografickými hranicemi. Mocenský rozměr integrace Panarin pomíjí.

Konečně třetí významnou funkcí SSSR jakožto eurazijského státu bylo **zprostředkování komunikace mezi Západem a Východem**. Rusko a později Sovětský Svaz pomáhaly mírnit dopady vesternizace např. v Ázii, současně chránily Západ před východními fundamentalizmy. Sovětský model modernizace byl pro třetí svět inspirativní, umožnil šíření Pokroku bez rizika neokolonialismu a nových forem světového vykořisťování.²²¹ Zmiňme, že za zachování role **SSSR jako druhého světa** (mezi světem prvním a třetím) se až do nejposlednějších dnů Sovětského Svazu zasazoval Gorbačov. Nehledě na rozpad Svazu se zdá, že role Ruska (RF) jako geopolitického nárazníku (blízký Východ, Čína) zůstává nadále klíčová.

Integrační a civilizační funkce Sovětského Svazu úzce souvisejí s problémem sovětského federalizmu, jemuž ovšem nutně předchází pochopení ruského (imperiálního) kolonializmu. Protože se k těmto problémům abstraktní Panarin nevyjadřuje, uvedeme názory dvou soudobých ruských historiků, které poměrně dobře reprezentují obecně rozšířenou pozici.

Předně musíme říct, že celá řada autorů poukazuje na zásadní odlišnost ruského kolonializmu od kolonializmů evropských (anglického, španělského, holandského apod.). Známý sociální historik Boris Mironov vysvětluje, že převážná část kolonizovaných oblastí byla jen řídké osídlená, což se odrazilo na relativně mírovém průběhu celého procesu. Kolonizace podle něj probíhala poklidně, Rusové etnika z připojovaných oblastí nevyháněli ani vůči nim nevystupovali agresivně.²²² Na úrovni politiky ponechávalo centrum novým národům a národnostem relativní autonomii, navazovalo úzké vztahy s jejich elitami a v rámci říše zvýhodňovalo neruské národy, ať už šlo o sazby daňové zátěže, vojenskou povinnost či sociální mobilitu. Uvědomme si dále, že ruská kolonizace probíhala na rozdíl od těch evropských na souši, a tedy i postupně. Rusové se setkávali se sobě blízkými sousedy, a to geograficky, historicky, někdy (ne však všude) i kulturně a nábožensky. Ruské pojetí národa nebylo – a v tom je Mironov zajedno s Panarinem – rasistické. Určováno bylo vztahem k náboženství (pravoslaví) a státu (podřízenost caru), spíše než faktorem rasově-etnickým.²²³ Podle Mironova vedla tato shovívavá politika carské vlády k diskriminaci Rusů, kteří byli ve srovnání s ostatními národy méně urbanizovaní, vzdělaní, ekonomicky rozvinutí, zastoupení v politické, kulturní a vědecké elitě země a dožívali se nejnižšího věku.²²⁴ Toto tolerantní období bylo však v polovině devatenáctého století vystřídáno restriktivní rusifikací, jejímž podnětem byl nejspíše rozvoj nacionalizmů, a to jak toho ruského tak i jednotlivých národů náležejících k impériu (jejichž vzrůstající emancipační snahy toužilo centrum potlačit). Politickou

²²⁰ PANARIN 2002: 7.

²²¹ Tamtéž: 312-3.

²²² MIRONOV 1999a: 22, 26.

²²³ Tamtéž: 30-34.

²²⁴ Tamtéž: 62.

mobilizaci národních obrozenců usnadnily výdobytky modernizace (tisk, gramotnost, vzdělání, urbanizace), ruský nacionalismus byl navíc charakterizován odklonem od pravoslaví a carského samoděržaví jako určujících pilířů státnosti k jazyku, historii a národnímu charakteru. Vedle nacionalizmů stály za rusifikací jistě i potřeby modernizace. Toto -řekli bychom gellnerovské- vysvětlení spočívá v potřebě „unifikovat všechny části říše v administrativním, kulturním, právním a sociálním smyslu, integrovat společnost po vertikále –napříč dřívějšími stavovskými bariérami- i po horizontále –přes národně regionální hranice, posílit vztahy mezi všemi částmi státního aparátu nezávisle na jejich poloze a mezi všemi obyvateli země nezávisle na jejich třídní a národní příslušnosti.“²²⁵ K takové státní unifikaci, podotýká Mironov, dochází v té době i v ostatních evropských zemích. Politika rusifikace vyvolala nespokojenost jednotlivých národů a separatistické tendence, jež částečně oslabily v průběhu první světové války v situaci všeobecné patriotické nálady. Vítězství bolševiků v říjnu 1917 je ale nehledě na internacionalistickou rétoriku vnímáno jako „vítězství města nad vesnicí, dělníků nad rolníky, Rusů nad ne-Rusy.“

Mironovo hodnocení ruské teritoriální expanze je spíše negativní. Přestože extenzivní forma rozvoje ruského státu byla v daných podmínkách racionální taktikou, přispěla k upevnění víry v extenzivní rozvoj, jež pak provázela Rusko i v průběhu SSSR. Příliš velký prostor ztížil vybudování kvalitní infrastruktury včetně dobře strukturovaného systému měst. Rusové dále –a to je mezi ruskými autory rozšířený názor (vzpomeňme Solženicyna)- na rozvoj impéria dopláceli. Právě oni totiž prý zajišťovali bezpečnost a stabilitu, přispívali na modernizaci východu, současně jim bylo odpíráno realizovat výhody západních oblastí říše, které v ekonomických cílech využívaly umně jak západní technologie k výrobě tak východní trhy k odbytu.²²⁶ Jestliže ale v ekonomice západní oblasti profitovaly ze spojení s Ruskem a jeho říší, po stránce kulturní je dotovaly - v tom Rusko od svých vzdělanějších sousedů získával.²²⁷ Druhým pozitivem ruského teritoriálního rozvoje, které Mironov identifikuje, bylo přesunutí centra země ze severu do klimaticky příznivějších oblastí jihu.

Druhým ruským autorem, jehož vyjádření k této otázce uvedeme, je Anatolij Višnovskij. Tento současný ruský demograf se domnívá, že rozpad SSSR nebyl zapříčiněn růstem odstředivých sil, nýbrž nedostatkem těch dostředivých²²⁸. Jednotlivé, k ruské říši a posléze k SSSR připojované oblasti byly z jedné strany Rusku dostatečně blízké, než aby jejich kolonizace neproběhla mírně (narozdíl od zámořských kolonizací evropských, jak již bylo řečeno výše). Na druhou stranu šlo o příliš pestrý slepenec kultur, náboženství a etnik, který vyvolával potřebu ohromného úsilí na integraci. Modernizace samotného Ruska a území obývaných slovanskými národy vyžadovala mnoho zdrojů, přesto se ji ani zde nepodařilo úplně završit (autor hovoří o konzervativní modernizaci, která byla pouze vnější imitací západního rozvoje bez proměny společenských, kulturních a osobnostních vzorců). O to horších výsledků dosahovaly modernizační snahy např. ve střední Ázii, jejíž obyvatelstvo vykazovalo inovacím ještě větší odpor než potomci ruského rolníka. Nedostatek zdrojů pro rozvoj centra nechával jen málo nadějí na zvýšení úrovně v periferiích. Ve výsledku byl pozdní Sovětský Svaz mnohostí civilizačních časoprostorů.²²⁹ Rozvinutější sever nechtěl doplácet na neefektivní modernizaci zaostalých oblastí, tradicionalistický jih nebyl pro změnu více zainteresován

²²⁵ Tamtéž: 38-42.

²²⁶ Tamtéž: 44-7.

²²⁷ Tamtéž: 61.

²²⁸ VIŠNOVSKIJ 1998: 343-4.

²²⁹ Tamtéž: 278-280.

v procesu, který neodpovídal jeho charakteru.²³⁰ Rozpad byl tak logickým výsledkem nezavršené modernizace, etnoseparatismy byly průvodním jevem, nikoliv příčinou, domnívá se Vyšňovskij.

Vidíme tedy, že problém civilizační mise je složitější než jak jej podává Panarin. Rusku se opravdu daří modernizovat některé z připojovaných oblastí. Jedná se však převážně o východní a jihovýchodní zaostalé regiony. Na západních hranicích je tento vztah přesně opačný, zde jsou to Rusové, kdo se učí novým technologickým a kulturním výtvarným. Integrační potenciál „velkého monoteistického textu“ se projevuje do poloviny devatenáctého století, potom se ke slovu hlásí místní nacionalizmy, v mnoha případech paradoxně díky úspěchům modernizace, kterou zde Rusové iniciovali. Národnostní politika SSSR kombinovala podporu nacionalismů s modernizací jako integrativním momentem, ten se však ukázal jako příliš drahé pořízení, výsledkem pak byl rozpad oblastí, které k sobě už nic netáhlo.

III.5 Proč a jak číst Panarina. Možnosti „západní“ interpretace autorova díla

Mám-li shrnout hlavní přednosti, které činí autora zajímavým i pro „ne-rusisty“, zopakuji již zmíněnou schopnost kombinovat ruská témata s tématy světovými, sociologickou optiku střídat s pohledem geopolitickým a vedle sociálních fenoménů studovat i mechanismy jejich konceptuálního uchopení. Panarinova argumentace je ve srovnání s jeho některými kolegy poměrně korektní, srozumitelná a ne-esoterická. Autor k nám promlouvá známým jazykem, používá západní koncepce a interpretuje západní práce, třebaže nezřídka velmi originálně až bizarně. V neposlední řadě je Panarin mistrem neobvyklých analogií, velkorysých metafor, jeho styl je provokující. I to je jeden z důvodů obrovské autority, které se autor v soudobém Rusku těší, ale i zdrojem kritiky, kterou za svou spekulativní esejistiku sklízí.

Při čtení Panarina nás může napadnout otázka, zda by autorovo dílo nebylo možné interpretovat v rámci některého z ustálených západních společenskovedních schémat. Zda by nešlo abstrahovat od „etnologického“ balastu a zredukovat je na něco, co už známe odjinud. Jinými slovy, zda se struktura prací Panarina a jiných ruských autorů neshoduje s pracemi, které vycházejí v jiných zemích, kontinentech, popř. i v různých dobách.

Nabízejí se mj. následující výkladová schémata:

Partikularismus vs univerzalismus

Panarinovo postulování teze o ruské civilizační svébytnosti stejně jako jeho kritika západního kulturního, ideologického a jiného exportu (vesternizace) může svádět k jeho obvinění z partikularismu, tj. odmítání univerzální podstaty lidstva, které může nabývat různé intenzity od prostého vyzdvihování vlastní kultury (národa, civilizace) až po nesnášenlivost a agresi vůči druhým (fašismus). Autor však, jak jsme viděli, namísto teze o zásadní odlišnosti kultur a národů deklaruje potřebu posílit osvícenskou perspektivu jednotné historické perspektivy (jednotného) lidstva. Pokud autor mluvil o pravoslavné civilizaci, chápal ji právě jen jako cestu k znovupotvrzení tohoto ideálu.

Povrchnější čtenáři Panarina mají nicméně tendenci považovat tohoto autora za „ruského Huntingtona“. Toto srovnání pokulhává nejen proto, že Panarin odmítá svou koncepcí „pravoslavné civilizace“ dále obohacovat pluralitu jedinečných a navzájem nekomunikujících civilizačních okruhů. Mnohem závažnější je rozdílné chápání konfliktu civilizací, jeho podstaty. Zatímco Huntington chápe střet jako principiální rozdílnost hodnot, světonázorů a náboženství, Panarin stojí nohama pevně na zemi a konfliktu rozumí prozaicky jako důsledek sociálně-ekonomické nerovnováhy mezi vyvolenou

²³⁰ Tamtéž: 349.

menšinou Severu a vyloučenou většinou Jihu. Jde o čistě sociální konflikt, nikoliv boj o hodnoty, domnívá se autor.²³¹ Samotná rozdílnost kultur a náboženství (a sám Panarin ji velmi ostře vnímá – viz jeho odsudky západního protestantizmu) není ještě předpokladem konfliktu.

To, že autor ostře napadá globalizaci a vesternizaci, neznamena, že odmítá univerzální hodnoty lidstva. Vždyť o jaké univerzalizaci zde může být řeč, táže se autor, když jejím předmětem mají být výhradně kulturní a technologické výdobytky prvního světa jako jsou angličtina, americká popkultura a japonská elektronika, které jsou beztak aktivně šířeny především v mocenských zájmech.²³²

Konservativní modernizace

Mnozí západní autoři vykládají teorie svébytnosti Ruska jako projev konservatismu, který se ve společnosti objevuje v důsledku dohánějící (urychlené a napodobující) modernizace. Jde o tzv. hypotézu konservativní modernizace (revoluce), která si všímá neobvyklé shody mezi teoriemi objevujícími se ve stejné době ve výmarském Německu (konzervativní romantismus a etatismus) i v Rusku (eurazijství, bolševizmus, narodnici a slavjanofilové). Podle této hypotézy je v obou případech konservativní obrat reakcí na opožděnou a mechanicky prováděnou modernizaci feudální země. Přestože vnější kritéria (industrializace, urbanizace atd.) budí zdání úspěšného průběhu celého procesu, ve skutečnosti nedochází k vnitřní modernizaci osobnosti, tedy zformování moderního individua. Ve společnosti, jíž k modernitě chybí tento zásadní předpoklad, tak periodicky dochází ke střídání vln pokroku s reakcemi feudální archaiky. Jejím produktem jsou podle uvedené teorie právě i práce současných Panarinů a jemu podobných, kteří svým hledáním „zvláštní cesty“ vykazují systematický odpor dokončení modernizace v Rusku.²³³

Teze o podobnosti německých a ruských konservativních teorií v první třetině dvacátého století není triviální, a jistě jí náleží pozornost.²³⁴ Obecně je možné vypořádat, že určité intenzivní fáze společenského rozvoje zvyšují poptávku po pracích popisujících charakter tohoto rozvoje a jeho alternativy. V Rusku jde o devadesátá léta dvacátého století, přelom devatenáctého a dvacátého století, ale i třicátá léta, která v tomto ohledu zaměstnávala jak inteligenci vyhnanou bolševiky do emigrace, tak oficiální teoretiky marxizmu. Ti měli za úkol najít kompromis mezi tezemi klasického marxizmu a empiricky zakoušenou realitou k vysvětlení podstaty budované společnosti.

Panarinovo odmítání západní modernity nelze rozhodně automaticky vykládat jako jeho konzervativní náklonnost feudalizmu. Přinejmenším na deklarativní úrovni se autor vymezuje proti svým ruským kolegům „počvěnikům“²³⁵ idealizujícím ruský středověk. Vedle toho se Panarin staví do role bojovníka za osvícenství a varuje před re-feudalizací společnosti jakožto možným negativním vyústěním postmoderního projektu.

Levicová kritika globalizace a konzumní společnosti

Jistě by nebyl problém interpretovat Panarinovy úvahy o fenoménu Západu, o vztahu prvního, druhého a třetího světa atd. jako levicový resp. západu alternativní pohled na globalizaci. V tomto světle jsou úvahy o Rusku, jeho postavení a úloze ve světě zmiňovány nikoliv jako předmět primárního zájmu autora, nýbrž spíše jako dílčí příklady

²³¹ PANARIN 2004: 59, 428.

²³² PANARIN 2002: 172.

²³³ VIŠŇOVSKIJ 1998: 7 a dále.

²³⁴ Pokládal bych takovou komparaci za zajímavější než tradiční srovnávání fašizmu se stalinizmem, třebaže by se obě analýzy jistě částečně překrývaly.

²³⁵ Od slova „počva“ – půda.

ilustrující mechanismy fungování globální civilizace, její aktéry a její problémy.

S levicově orientovanými autory se Panarin shoduje zejména v identifikaci, popisu a analýze procesu globálního vykořisťování, procesu manipulace masami, tendencí k segregaci, ke zvyšování nerovností a nerovnoměrností a v řadě jiných momentů.

Jak jsme viděli v oddíle věnovanému globalizaci, Panarin práce nové levice evidentně četl, je jimi inspirován, nicméně se příliš nenamáhá odkazovat na ně ve svých textech.

Teorie spiknutí – ruský antisemitizmus a antiamerikanizmus

Chápání politické korektnosti je v ruské společenské vědě tradičně poněkud posunuté, a tak se např. i v Panarinově díle setkáváme s nevybíravým antiamerikanizmem ale i odsouzenímhodným, pro „rusofilní“ inteligenci bohužel nikoliv výjimečným antisemitizmem.

Ten se Panarin, tak jako řada jiných autorů, snaží skrýt za sociologickým uchopením kritiky Židů. V tomto pohledu vystupuje toto etnikum jako exteritoriální elita globalistů, jež s ohledem na historickou zkušenost nepociťuje vázanost na lokalitu a zájmy národů tuto lokalitu obývajících. Z tohoto důvodu jí údajně vyhovuje současné ekonomicko-politické uspořádání světa. Dalším rysem, který autor Židům jako jakousi charakterovou konstantu připisuje je orientace na spekulativní ekonomiku, jež je tolik typická pro postmoderní globalizaci. Často užívanou taktikou v rámci ospravedlnění antisemitizmu – a Panarin na ni rovněž hřeší- je jeho schování za antisionismus, čili nesprávné směřování otázky židovského národa a státu (problém Izraele a amerického protekcionizmu). Autor vykresluje globalizmus jako proces, v němž se realizují principy vlastní židovským diasporám, přičemž je pojednává v kontextu amerického hegemonizmu. Historickými zdroji specifického postavení Židů ve společnostech (nehledě na to, zda to má pro diskuzi o globalizaci relevanci) se autor nezabývá, pokládá je za jednu provždy danou etnicko-kulturní charakteristiku. Sám je přitom ve svém antisemitizmu nedůsledný, takže exteritoriální globalizovanou elitu mohou v jeho výkladech tvořit vedle Židů představitelé tajných služeb; dále bývalí straničtí funkcionáři (nomenklatura) vyměňivší se Západem své bývalé politické pravomoci za možnost nerušeně rozkrást státní majetek; a konečně USA jako takové. Panarin tím sám přiznává, že status globální elity si osvojují především ti, kterým vyhovuje absence kontroly ze strany národních mas, nikoliv „Židé“, „Američané“ či jakákoliv jiná etnický vymezovaná skupina.

Na jiném místě diskutuje Panarin účast ruských Židů v bolševickém hnutí. Na jedné straně hovoří kriticky o vlivu židovského elementu, který prý přispěl k talmudskému charakteru ortodoxního komunistického hnutí založeného na přísném dodržování „svatého textu“ (v tomto případě oficiálního marxizmu).²³⁶ Tento raný sektářský komunismus byl však podle autora brzy překonán „nacionalizací“ bolševizmu, jeho zdomácněním v ruské národní tradici, přizpůsobením reálnému životu. Na jiných místech své práce ale v překvapivě pozitivním duchu vyděluje v sovětském marxizmu prvek židovské prorocké eschatologie v opozici k německému pedantizmu.²³⁷ Ve zcela jiných pasážích srovnává pak autor neblahý osud Židů-vyhnanců hledajících zemi zaslíbenou se situací postsovětského Ruska pronásledovaného, ostrakizovaného, nechtěného.²³⁸

Konečně se Panarinova kritika Židů –jakkoliv obratně se autor pokouší podávat ji

²³⁶ PANARIN 2004: 302.

²³⁷ PANARIN 2002: 322. V tomto duchu hodnotí vklad Židů v bolševickém hnutí i Kara Murza – za jeho radikalizmem stála podle něj právě i jistá revoluční netrpělivost Židů, jejichž účast v hnutí nebyla nevýznamná.

²³⁸ Viz název 5. kapitoly IV. hlavy jedné z jeho publikací – „Geopolitičeskoje odinočestvo, ili Rossiya v roli Izrailja“. Srv. PANARIN 2004.

jako neutrální analýzu- setkává s kritikou Ameriky, a to oklikou přes Starý Zákon, jehož dozvuky prý pozorujeme v americkém -judaizmem prý tolik ovlivněném- charakteru. Konkrétně se jedná o netrpělivost, vědomí Bohem vyvoleného národa a očekávání posledního soudu.

Americký charakter má být dále podle Panarina ovlivněný vědomím zakladatelů, tedy emigrantů, kteří si v sobě často nesli nenávist k vlasti, kterou pod různými pohnutkami opouštěli, potřebou odplaty za učiněné příkoří a euforickým očekáváním lepší budoucnosti. Úspěšnou asimilaci v novém světě podmiňovalo podle Panarina pouze důsledné zřeknutí se vlastní kultury, která by jinak překážela na každodenní cestě k úspěchu založené na principech vypjatého individualismu a sociálního darwinismu, a která by navíc neumožnila společné soužití tolika různých skupin.²³⁹ Zřeknutí se kultury a sebepotvrzení kulturně a historicky vykořeněných a dřívějšího sociálního statusu zbavených individuí je údajně tím, co v dnešních Američanech – rozených liberálech živí požadavek nastolení čistého trhu zbaveného nánosů kultury a všeho, co nelze krátkodobě získat za peníze. Potřeba vojenské teritoriální expanze je podle Panarina reliktem osidlování amerického kontinentu. Židovstvím a emigrací podmíněné vědomí vyvoleného národa prý posiluje v Američanech odhodlanost ukazovat ostatnímu světu správnou cestu (agresivní mesianismus) a současně se proti němu bránit (izolacionismus). Radikální netrpělivost Američanů není podle autora ničím jiným než odrazem očekávání posledního soudu.²⁴⁰ V americkém charakteru tak autor nachází nejenom kulturní zdroj politických aktivit USA ve světě, ale i všech společenských nešvarů (post)moderní doby obecně.

Jak v případě antisemitizmu tak i svým antiamerikanizmem se autor dopouští přesně toho, co sám vyčítá kulturologicky inspirované rusofobii. Na mnoha místech odmítá ty studie ruské mentality, které národu připisují sklony k násilí, oblibu vlády silné ruky a imperialistické expanze, lenost, pasivitu a vrozený alkoholizmus. Také, jak už víme, si nepřeje být spojován s Huntingtonem, když podstatu civilizačního konfliktu spatřuje v sociálně ekonomickém rozporu mezi bohatou menšinou a masou marginalizovaných a bezperspektivních spíše než v neslučitelnosti různých systémů idejí. V případě Židů a Ameriky mu však nedělá nejmenší problém ze svých přísných principů ustoupit. V antisemitizmu a antiamerikanizmu – stejně jako v rusofobii- vystupuje národní charakter jako historicky stabilní faktor, který má více než cokoli jiného (politika, ekonomika atd.) určovat chod dějin. Velká část protagonistů vyjmenovaných proudů se vůbec nezabývá historickou genezí toho, co označují jako národní charakter. Jiní teoretici se o historické vysvětlení zformování charakteru –s různou mírou úspěšnosti- pokoušejí, historický přístup však opouštějí záhy poté, co charakter zkonstruovali. Historickou podmíněnost těchto fenoménů tak výběrově připouštějí pouze na začátku, v momentě jejich zformování, v dalších etapách o ní však mlčí, jakoby by jednou provždy vytvořené charaktery ani trochu nepodléhaly zubu času a působení vnějších faktorů.

Vrátíme-li se k naší původní otázce, zda lze tedy v Panarinově díle vysledovat momenty konspiračních teorií, pak odpovídáme, že ano. Autorova levicová analýza globalizačního procesu a identifikace subjektivních motivací je správná; chybná a trapná je však jeho snaha dosazovat na místa obviněných konkrétní představitele konkrétního národa. Přestože je Panarin ve srovnání se svými radikálnějšími kolegy „měkkým“ antisemitou, je jeho protižidovská rétorika jeho velkou ostudou.

Jde však o ostudu celé ruské společenské vědy, resp. její –velmi mohutné- „rusofilní“ (patriotické) odnože. Pro středo- a západoevropské čtenáře se může zdát stěží uvěřitelným setkání se zcela nepokrytým antisemitizmem u ruských autorů v pozdních osmdesátých

²³⁹ PANARIN 2000b: 96.

²⁴⁰ PANARIN 2004: 17-19; 24 PANARIN 2000b: 96-7, 104,111, 116, 130.

letech, kdy výjimkou nejsou obvinění Židů ze zosnování říjnové revoluce, rozpoutání politických represí (včetně vybudování pracovních táborů) a vesternizace poválečného Ruska. Kromě těchto tří úhlavních hříchů se měli Židé dále negativně podílet na fyzickém chátrání architektonických památek, erozi kultury, morálky a rodinných vazeb, znečištění jezera Bajkal, plánování projektu přesměrování toku řek, degradaci vysokého školství a špionáži pro zahraniční tajné služby.²⁴¹ Podle Šlapentocha nejsou bez viny ovšem ani liberálové, kteří po celá osmdesátá léta antisemitismus tolerovali. Aby se vyhnula obvinění ze sionizmu, přivírala podle něj liberální inteligence nad problémem oči a existenci židovské otázky explicitně nepřiznala, nehledě na rostoucí protižidovskou aktivitu některých patriotických autorů.²⁴² Současná situace svědčí bohužel málo o mírnění antisemitizmu u ruské inteligence. Pohled na poličky ruských knihkupectví nepřímo ilustruje prognózy V. Šnirelmana z devadesátých let o růstu pseudovědeckého protižidovství mezi ruskými "bílými límečky" a rizikem rozšiřování těchto idejí mezi mládež skrze vzdělávací systém, sdělovací prostředky ale i byrokracii.²⁴³

Nacionalismus

Pojednávám tento koncept samostatně, přestože se jedná o součást obecnějšího konfliktu partikularizmu a univerzalizmu, a to proto, abych vystihl určitý mimovědecký kontext, do kterého se Panarinaova tvorba dostává.

Řekli jsme již, že Panarina nezajímá ruské téma jako takové, slouží mu spíše jako ilustrace obecnějších tendencí. To neznamená, že by autor netrpěl určitým nekritickým pohledem na vlastní národ, stát a kulturu. Ten pocítujeme kdykoliv autor konfrontuje Západ s Ruskem (virtuální, neautentický, odcizený Západ versus opravdové Rusko, chladný individualismus versus vřelý kolektivismus, bolestná rozdělenost versus zdravá celistvost atd.), ale i v jeho příspěvku k řešení globálních problémů (pravoslavná civilizace jako zdroj duchovní obrody a renesance osvícenských ideálů, eurazijský politický prostor jako nárazník mezi prvním a třetím světem apod.). Do jaké míry se jedná o zdravý patriotizmus a nakolik se může jednat o nacionalismus se všemi vyplývajícími riziky? S jistotou můžeme tvrdit pouze to, že explicitní národní angažovanost je v Panarinových textech vyšší než v pracech západních autorů (snad s výjimkou některých představitelů USA).

Nedopustíme se, myslím, chyby, když Panarina označíme jako konzervativně patriotického autora s patrnou levicovou orientací. Jeho patriotizmus vykazuje v té či oné míře většinu negativních atributů, s nimiž je v Rusku spojen. Panarin je v zajetí "ruského mýtu", je apriorní kritik Západu a dopouští se antisemitizmu. Tato kategorizace by nám však na druhou stranu neměla bránit vidět v něm originálního autora s neobvyklou imaginací, brilantním esejistickým stylem a schopností provokovat konvenční rámce myšlení, kterého stojí za to číst.

²⁴¹ SCHLAPENTOKH 1990: 218-221.

²⁴² Např. pro vyšetřování a zveřejnění průběhu Stalinovy kampaně proti kosmopolitizmu byl sice charakteristický poctivý a podrobný popis všech událostí a vyčíslení obětí, nikdo se však neodvážil hovořit o jejím přímém protižidovském zaměření. SCHLAPENTOKH 1990: 258-260.

²⁴³ Na rozdíl od Šlapentocha identifikuje tento autor ruský antisemitismus jako jednu z hlavních idejí tzv. neopohanství (směs fašistického ekologizmu, rasizmu a eugeniky, feminizmu a dalších, která se opírá o bizarně vykonstruované syžety předkřesťanské historie árijsko - slovanské rasy, a která je vlastně rusifikovanou verzí fašizující odnože hnutí new age). V obavě před politickou a ideovou marginalizací v silně pravoslavném Rusku akceptuje ruské neopohanství pravoslavnou ortodoxii a svůj hněv proti křesťanství omezuje jen na jeho židovskou větev. To mu umožňuje vstupovat do dialogu s rozšířenějším pravoslavným patriotizmem, kterému na oplátku dodává historicky dálnější (a zdánlivě tedy solidnější) argumenty o globální převaze slovanského resp. ruského etnika. Srv. SCHNIRELMAN 1998.

IV. Alexandr Šubin: Perestrojka jako nezvládnutý přechod SSSR k postindustrializmu

IV.1 Krach sovětského socialismu a selhání západní sovětologie

Ruský politolog Cygankov je jen jeden z mnoha, kdo konstatuje selhání západní sovětologie tváří v tvář událostem devadesátých let, které naprostou většinu badatelů – rusistů pořádně zaskočily.²⁴⁴ Krach sovětského systému a následný rozpad SSSR nebyli sto závčasů predikovat představitelé ani jednoho z tehdy dominujících paradigmat, tedy teorie totalitarizmu, konvergence či revizionizmu.²⁴⁵ A to v situaci, kdy pro to disponovali optimálním zázemím – vždyť sovětologické instituty a střediska na západě se vzhledem ke svému strategickému politickému poslání těšily velmi příznivému materiálnímu, informačnímu a institucionálnímu zabezpečení. Vývoj SSSR ve druhé polovině osmdesátých a začátku devadesátých let odstartoval krizi sovětologie, jejíž pozornost se ve světle uvedeného selhání přesunula z oblasti politických analýz (kremlologie) na pole zkoumání kulturních a společenských otázek a od globálnějších témat se odklonila k tématům časově i předmětně omezenějším, nevyžadujícím tak výrazného interpretačního úsilí. Patrný je i obrat (resp. setrvání) mnoha badatelů k tématům předválečného SSSR (stalinizmus), a to ve světle nových informací ze zpřístupněných sovětských archívů (tzv. „archivní revoluce“). Počet prací usilujících o pochopení událostí proběhnuvších v pozdním SSSR je relativně nízký, neodpovídá, myslím, významu těchto událostí, a lze mu rozumět právě jako jednomu z projevů výše popsané krize sovětologického bádání (samozřejmě zde hraje roli i časový faktor – 80. a 90. léta jsou stále ještě poměrně blízkou minulostí, od které nám chybí odstup).

Vysvětlení příčin převratného vývoje v SSSR a celém socialistickém táboře v devadesátých letech přesto existuje, vedle sovětologů se o něj s větším či menším rozmachem pokoušeli i „neprofesionálové“, tzn. badatelé nezabývající se primárně historií Sovětského Svazu popř. nezabývající se historií vůbec.

Setrváme-li na poli sovětologie, pak i při výkladu pozdněsovětských událostí konstatujeme silný vliv jakoby nestárnoucí teorie totalitarizmu, pro niž byl pád socialismu (v SSSR a obecně v celém východním bloku) logickým završením velkého dějinného experimentu, který musel nutně skončit krachem, protože byl vystavěn na chybných premisách. Jimi byly jednak marxistická ideologie, jejíž roli v rozvoji SSSR totalitaristé tradičně absolutizují a to tak, že jejich hypotézy ohledně SSSR často připomínají kopii oficiálních sovětských ideologických proklamací (od nichž se odlišují pouhým znaménkem hodnocení - rovnost lidí, diktatura proletariátu, centrální plánování apod.). Kulturologicky zaměřeni totalitaristé pak poukazují na interakci ideologie marxizmu s ruskou (despotickou, autoritární, velmocenskou) tradicí – právě jejich kombinace umožnila tak defektní a násilný režim (Pipes, u nás Drexler).²⁴⁶ Obraz Sovětského Svazu je v teorii totalitarizmu odvozen z popisu stalinizmu, jehož principy a projevy jsou ahistoricky extrapolovány na celé období SSSR, který tak vystupuje jako vyabstrahovaný ideálně-typický systém („vysoký totalitarizmus“). Jedinou dynamikou tohoto systému je neúprosná tendence k degradaci, jejímž závěrem má být definitivní

²⁴⁴ Např. CYGANKOV; SEMJONOV 2001.

²⁴⁵ Za výjimku jsou pokládáni sovětologové J. Hough a S. Bialer, kteří ve svých pracech *Leadership in transition* (1986) resp. *Stalin's Successors* (1980) kardinální změnu systému do značné míry anticipovali.

²⁴⁶ Odhalování azijské despotické podstaty sovětské moci není, jak už víme, nijak nové – tento motiv se objevuje prakticky již ve dvacátých letech. Lze se domnívat, že v západní sovětologii se objevil zásluhou porevolučních ruských emigrantů ovlivněných silným zájmem o studium ruské kultury a dějin tolik charakteristickým pro konec 19., zač. 20. století. Příklady takových prací viz IGRICKIJ 1974.

historická porážka. Determinismus tohoto výkladu nepřipouští reformovatelnost, a to jak zpětně (SSSR se nemohl z principu zlepšit, zbavit se represí, liberalizovat ekonomiku a zajistit politické svobody) tak ve vztahu k jakýmkoliv jiným podobným socialistickým

Tvrdí interpretací oříšek představoval pád SSSR pro **modernizační paradigma** (teorie konvergence, zčásti se překrývající s přístupem revizionistů). Socialistická modernizace, která měla pomalu ale jistě dospívat k podobným řešením stejných problémů jako kapitalismus, se neosvědčila. Demokratizační procesy zasahující sovětskou politiku, ekonomiku a společnost v šedesátých letech (jakoby rezonující s protestním hnutím v Západní Evropě a USA) dodávaly teoretikům konvergence odvahu konstatovat principiální reformovatelnost sovětského systému a jeho sbližování se Západem. SSSR prošel opravdu zásadní vnitřní evolucí (byť dynamika šedesátých let byla v následující dekádě zpomalena až reakčně zastavena a politická reforma byla obecně tou nejzanedbávanější a nejpozvolnější i v těch nejliberálnějších epochách). Ta však vyústila v jeho pád, nikoliv ustavení životodárného systému kombinujícího výhody kapitalismu (výkonná ekonomika a politické svobody) a socialismu (sociální spravedlnost, rozvinutý sociální stát). Jakkoliv vdčíme modernizačnímu paradigmatu za řadu cenných postřehů, jeho predikční schopnost je spíše omezená – cíle, které před SSSR postavilo, byly patrně příliš ambiciózní.

Ryze historickým pokusem jak tento neúspěch vysvětlit je pozice **Gorbačova** (resp. jeho stoupenců), který vývoj SSSR v 80. letech chápal jako významný reformní pokus o demokratizaci socialismu, jehož vyústění nebylo výsledkem chybných premis ani nesprávných propočtů reformátorů nýbrž nepříznivých konkrétně-situačních událostí. SSSR měl podle Gorbačova šanci zformovat demokratickou alternativu kapitalistické civilizaci. Vinou manipulace ze strany části nomenklatury a jiných mocenských skupin se to však nepodařilo. Spornost tohoto přístupu, jakkoliv je ušetřen dogmatismu, abstrakcionismu a determinismu totalitárního paradigmatu, spočívá v tom, že neobjasňuje, proč se prakticky stejný vývoj (pád socialismu a jeho nahrazení tržním liberalizmem) opakoval totožně ve všech zemích východního bloku.

Časová shoda a podobnost průběhu v jednotlivých zemích nabádají spíše k úvaze o systémových tlacích na rozpad socialistických režimů. Těm se více než sovětologové věnují právě ekonomové, v menší míře pak sociologové, demografové či kulturologové.

IV.2 Vysvětlení pádu sovětského systému

IV.2.i Ekonomické vysvětlení

Jedním z nejrozšířenějších vysvětlení pádu komunismu (v zemích východního bloku obecně), které pro svou přímočarost ochotně akceptovala publicistika, je slabost a neudržitelnost socialistického hospodářství, které neustále soutěželo se západními ekonomikami. Implicitní tomuto vysvětlení je kritika centrálně organizované příkazní ekonomiky se všemi jejími nešvary jako jsou defektní mechanismy stanovení cen a objemů produkce, neefektivní distribuce a využití zdrojů a neexistující tlak na kvalitu výroby a konkurenceschopnost. Jako takové má ekonomické vysvětlení celou řadu odstínů:

■ Širší veřejnosti známé je vysvětlení, které SSSR obviňuje z přílišného **akcentování těžkého** (včetně zbrojařského) **průmyslu** na úkor průmyslu spotřebního. To mělo mít za následek jednak frustraci řadového obyvatele Sovětského Svazu (socialistického bloku), který se s o to větší chutí ohlížel po funkčním, lákavě

vyhlízejícím a (západnímu spotřebiteli) dostupném západním zboží. Alokace finančních, materiálních a lidských zdrojů v jedné oblasti hospodářství (ale i aplikované vědy) omezila výrazně možnosti rozvoje ostatních odvětví, která se tak se tak stala v porovnání s těmi západními dlouhodobě nekonkurenceschopnými.

■ Velkým defektem socialistické ekonomiky byla jistě nedostatečná **efektivita komunikačních a řídicích mechanismů**. Jejich adekvátní úroveň byla tolik potřebná, nakolik se jednalo o ekonomiku bez přítomnosti tržního mechanismu. Informace, která v komplexním sovětském hospodářství proudila, byla často neúplná, nepřicházela včas či nedocházela ke správným adresátům. Zajímavé je zmínit se v tomto ohledu o pojmu “glásnost” (od slova hlas, hlasitý, nahlas), který bychom mohli přeložit jako publicita, transparentnost, průzračnost, a který je obvykle spojován s osobou Gorbačova, jemuž je mylně připisováno jak jeho autorství (resp. zavedení do politického žargonu) tak demokratický patos, v němž měl pojmu užívat. Spíše než o demokratizaci veřejného prostoru šlo reformátorovi Gorbačovovi o snahu nastavit proudění veřejné informace tak, aby byla vytvořena efektivní protiváha západní propagandě. Pojem “glásnost” prodělal zajímavý vývoj a nese hned několik významů. Jeden z nich (řekněme méně disidentský a více oficiální) se dotýká právě kontextu efektivity informačního managementu, a to především v oblasti hospodářství. Tak např. Lenin “glásností” rozuměl nutnost odhalovat nedostatky a slabá místa sovětské ekonomiky ale i prezentovat ohromující a inspirující úspěchy sovětského systému (tzv. “success stories”). Poněkud technokratičtější pojetí vyznával v sedmdesátých letech fyzik a později známý sovětský disident Andrej Sacharov (jeho chápání pojmu ovšem za tradičně disidentské označit nelze), který požadavkem “**glásnosti**” podmiňoval vědeckotechnický pokrok společnosti, který byl podle něj zablokovan nefunkčním systémem komunikace a omezené informační výměny (včetně systému informací s omezeným přístupem, tj. utajovaných či neveřejných informací). Později si stejný apel vypůjčil do jednoho ze svých proslovů představitel epochy stagnace Brežněv.²⁴⁷

■ S tím úzce souvisí rozvoj a obecně nastavení podmínek pro vědecký výzkum a aplikaci jeho výsledků v praxi. **Zaostávání sovětské vědy** (pokud nehovoříme o jaderném a kosmickém výzkumu) vysvětlované jako důsledek nerovnoměrné alokace zdrojů, informační uzavřenosti, absence podmínek pro svobodné bádání a podřizování vědeckých závěrů dogmatům marxizmu-leninizmu se tak stává pouze jiným aspektem zaostávajícího hospodářství.

■ Alexandr Šubin, jehož názorům se budeme podrobněji věnovat na jiných místech této kapitoly, spatřuje za nekonkurenceschopností sovětského hospodářství a vědy více než jen zablokovanou, silně centralizovanou a byrokratizovanou komunikaci zbavenou zpětné vazby. Resp. tuto byrokratizovanou komunikaci chápe nikoliv jako socialismu vlastní defekt, jehož odstranění povede k usnadnění pokroku nýbrž jako fenomén, který je imanentní klasické industriální, centrálně a hierarchicky spravované společnosti/ekonomice. Jeho odstranění je podmíněno fundamentální transformací systému. Centrálně hierarchický model řízení a rozvoje společnosti fungoval podle autora dobře při přechodu tradičního Ruska do stadia urbanizovaně moderního, pro něj masová

²⁴⁷ WHEATCROFT 2002: 174-192.

standardizovaná výroba byla efektivním nástrojem rychlého uspokojování potřeb obrovského počtu lidí migrujících z venkova do koncentrovaných průmyslových aglomerací. Stejný model rozvoje však naráží na své meze růstu v době, kdy jak proměňující se společenské vzorce v samotném SSSR tak vývoj v mezinárodní ekonomice diktují nové požadavky na kvalitu, technologie a metody řízení. Autoritativně založený industriální hospodářský systém (a Šubin chápe autoritativnost SSSR jako funkci industrializmu) není sto naplno zapojit do svých služeb vědeckotechnický pokrok a odpovídat tak na výzvy postindustrializmu. Podrobněji se **rozporu mezi** zaostávající a na meze svého růstu narážející **industriální ekonomikou** na jedné straně a rodící se **postindustriální společností** na straně druhé budeme zabývat na jiných místech v této kapitole.

■ Netriviální, přesto rozšířený je předpoklad, že socialistický **systém** byl **zničen** zevnitř a svrchu **elitami**, které mu vládly a kterým začaly překážet mantinely omezující rozsah výhod (privilegií), které na základě svého prominentního postavení směly realizovat. Podstatou tohoto procesu měla být **transformace politicko-administrativního** resp. sociálního **kapitálu na kapitál ekonomický** a jeho vulgárním vyjádřením bývá dnes frekventovaná formulace “výměna postů za majetky”. Český sociolog Ivo Možný vysvětluje, že nabytý sociální kapitál přestával reálně-socialistickým elitám i podnikavcům ze střední třídy vyhovovat zejména pro svou křehkost (pomíjivost), nepředvídatelnost zhodnocení a zejména osobní vázanost (nepředatelnost). Logickým úsilím pak bylo jeho převedení na měřitelnější, trvanlivější, snadněji uchopitelnější a manipulovatelnější kapitál ekonomický. Ruský historik Alexandr Šubin popisuje podobný fenomén s pomocí marxistického slovníku jako úsilí širší nomenklatury (včetně ředitelů podniků a řídicích pracovníků v administrativě) překonat “odcizení od vlastnictví (majetku)”. K tomuto typu vysvětlení má blízko zkoumání šedé (neoficiální, stínové) ekonomiky, kterému patří v soudobé ruské reflexi SSSR významné místo.²⁴⁸ Neomarxistický autor Vachitov ve svém článku shrnujícím poznatky o **šedé ekonomice** v SSSR tvrdí: v pozdním SSSR se (už zcela nepokrytě, veřejně) hovořilo o závislosti oficiálního hospodářství na podnikavosti ředitelů, subdodavatelů a jiných agentů, kteří byli schopni využít svých kontaktů, vynalézavosti a iniciativy k zajištění deficitních zdrojů, včasného plnění závazků apod. v situaci, kdy to standartní postupy neumožňovaly. Paradox, na kterém se shoduje mnoho autorů (ne však Vachitov, k šedé sovětské ekonomice značně kritický), spočívá v tom, že k porušování pravidel a využívání neformálních kontaktů a procedur přistupovala řada představitelů hospodářské administrativy z čistě veřejných zájmů, nikoliv se záměrem osobního obohacení (Šubin). V tomto kontextu se k agentům šedé ekonomiky obdivně vzhlíželo jako k těm, kdo

²⁴⁸ Velkým omylem těchto zkoumání je, myslím, ruský sebekritické přesvědčení, že parazitizmus na státu (zestátnění nákladů a privatizace zisků) je typickým znakem sovětské potažmo socialistické ekonomiky. Pozorování soudobého globalizovaného kapitalizmu nás utvrzuje v tom, že získávání lukrativních zakázek či přesouvání podnikatelských rizik na stát a společnost se děje obecně tam, kde existují skupiny s dostatečnou mocí zájmy tohoto typu prosadit proti vůli resp. bez vědomí dotčené veřejnosti. At už se tak děje za pomoci korupce (jejíž měkká varianta je eufemisticky označována jako lobbying) nebo formou nepozorovaných či nevymahatelných negativních „externalit“.

pomáhají držet nemocné sovětské hospodářství nad vodou. Podle Vachitova však šedá ekonomika angažovala i osoby, které díky postavení v administrativní struktuře (přístup k deficitním zdrojům a právo s nimi nakládat) realizovaly soukromý zisk. Vyznavači pseudoliberalní ideologie (tak Vachitov poněkud zjednodušeně označuje představitele široké skupiny pozdněsovětské inteligence v menší či větší míře koketující s myšlenkami tržního liberalismu, které však podle autora naprosto nepochopili – proto ona hanobící předpona „pseudo“) spatřovali v protagonistech šedé ekonomiky hrdiny společenské epochy, a jejich jednání (jehož nesprávnosti či přímo nezákonnosti si byli plně vědomi) obhajovali jako projev kvalit a ctností charakteristických pro systém, o jehož nastolení v SSSR snili. Pochybná iniciativa a vynalézavost spekulanta jim podle Vachitova byla milejší než pracovitost a čestnost socialistického dělníka, již spojovaly s určitým tradičním přežitkem brzdícím společenský rozvoj. Osvobození kontroly nad polo- a nezákonnými aktivitami šedé ekonomiky tak prý pseudoliberalní inteligence považovala za nutný a dostatečný předpoklad přechodu sovětského hospodářství k trhu.²⁴⁹ Vachitov upozorňuje, že zatímco závislost oficiální pozdněsovětské ekonomiky na šedé ekonomice je poměrně dobře fixována, málo se mluví o opačném směru této vazby: svou podstatou parazitická je šedá (*pseudokapitalistická*) ekonomika nerozlučně spjata s oficiální administrativně řízenou ekonomikou; se zánikem oficiálního systému zaniká i jeho šedý bratříček. Ba co více, *protopodnikatelé* pozdněsovětské éry využívali styků, postavení a zdrojů nabytých v rámci svého oficiálního působení nejen k realizaci zisků ale i ke krytí „ztrát“ v případě krachu jejich „podnikatelského záměru“. Zločinný kapitalismus postsovětský (který podle Vachitova vznikl jako prostá legalizace šedé ekonomiky a nepředstavuje proto kvalitativně nové společenské uspořádání) je radikalizací takového parazitizmu, mechanismy fungování jsou ovšem totožné. Zatímco spekulant pracující v pozdněsovětském podniku odepsal část produkce podniku jako zmetek či ztrátu, aby ji mohl na černém trhu výhodně prodat, postsovětský spekulant využívá svého postavení či konexí v administrativním systému k tomu, aby uměle snížil („odepsal“) hodnotu celých podniků, které následně výhodně rozprodá pro další spekulaci. Toto svérázné pojetí tržního podnikání včetně cesty k jejímu dosažení se podle Vachitova stalo v devadesátých letech oficiální státní ideologií, které se Rusko drží dodnes navzdory proměněné terminologii, která má změkčit frustraci podvedených a ožebračených mas (pojem „podnikatel“ zaměnil „kapitalistu“, užívá se „liberalní otevřená společnost“ namísto dřívějšího „kapitalizmu“ apod.). Pseudoliberalismus pozdněsovětské inteligence je dle autora ryze „sovětskou“ interpretací západního zřízení, který určuje specifický politický a ekonomický vývoj země. To dává Vachitovi důvod pohlížet na nové Rusko jako na výsostný produkt sovětského myšlení a civilizace, který je jen na první pohled kvalitativně novou skutečností.²⁵⁰

²⁴⁹ Jiný ruský autor hovoří o fenoménu zposvátnění soukromého vlastnictví a široce rozšířeném přesvědčení, že osvobození nově vzniklých vlastníků (tj. nabyvatel privatizovaného majetku) od státu je předpokladem a dostačující podmínkou demokratizace společnosti. Srv. NIKITIN 2003.

²⁵⁰ VACHITOV. Odmítnutí diskrétnosti vývoje (tedy přesvědčení, že novou ruskou realitu určuje řada typicky sovětských praktik a principů), je tezí, jež má v současném Rusku své místo. Nemusí jít přitom jen o kulturologické spekulace odvozující podobnost starého a nového systému z historicky trvanlivých

■ Nakonec připomeňme, že do diskuze o ekonomické nekompetentnosti socialistických systémů zasahují někdy i mikroekonomové odkazem na logiku elementárního lidského chování. Klíčovým fenoménem je zde “**přirozený lidský egoizmus**”, který je vysvětlován etologicky jako pud sebezáchovy jedince a nejbližšího rodinného společenství; sociobiologicky jako projev prosazování sobeckého genu; nebo teorií her popisující efekty minimalizace nákladů a maximalizace výhod a tzv. efekt “černého pasažéra”. Egoizmus představuje nepřekročitelnou překážku na cestě k efektivnímu hospodaření s kolektivními statky. Zdánlivě “geniálně jednoduchá” kritika kolektivního vlastnictví a jednání prostřednictvím “nejposlednější přirozenosti člověka”, která se v lidových úvahách o socializmu zformovala ve řčeních „kdo nekrade, okrádá svou rodinu“ popř. “vše je všech takže nic nikoho”, je současně železným argumentem ohlašujícím předem neúspěch jakéhokoliv budoucího socialistického projektu.

IV.2.ii Politické vysvětlení

Pro **politické** vysvětlení pádu sovětského socializmu je příznačná pestrá škála vnitřních i vnějších faktorů.

■ Jako nejvýznamnější vnější faktor je často předkládána **studená válka** v nejširším slova smyslu. Jde o zahraničně politické události jako např. invaze sovětských vojsk do Afghánistánu, velká role je připisována Reaganově údajně agresivní ekonomické politice zejména v oblasti manipulace se světovými cenami ropy a snahou zablokovat výstavbu plynovodu spojujícího SSSR se Západní Evropou, ze kterého by SSSR plynul nezanedbatelný devizový příjem. Tato dimenze studené války (její dopady) je výrazně ekonomická, přesto je smyslupné hovořit o ní v souvislosti s politickými (a nikoliv ekonomickými) faktory, nakolik je zde politická intence primární.

■ Píše-li ruská publicistika o studené válce, popisuje především její druhou dimenzi, kterou lze vyjádřit jako ovlivňování veřejného mínění. Radikálními a přitom populárními jsou teorie spiknutí, které z rozpoutání ideologického útoku proti sovětskému zřízení obviňují tajné služby SSSR, USA a dalších států kapitalistického Západu. Problematiku ovlivňování veřejného mínění popisují ruští autoři (viz Kara Murza) jako **psychologickou manipulaci** vědomím mas, která měla obyvatelům SSSR a celého východního bloku vnutit deformovaný obraz SSSR jako zločinné a neudržitelné “říše zla” spolu s idealizovanou představou západního kapitalizmu jako nesporného referenčního rámce, k němuž je třeba se upínat. Hlavní role v tomto procesu (viz Kara Murza) je připisována pozdně sovětské inteligenci, která údajně negativní mýty o SSSR a pozitivní idealizaci Západu hojně a ochotně rozšiřovala. Přičemž nikoliv výhradně z materiálních pohnutek. Západ prý sovětskou inteligenci nemusel podplácet, svěřenou roli hrála dobrovolně - idejím, které s entuziasmem produkovala a nesla, prý sama bezelstně věřila.

archetypů, nýbrž o úvahy sociologizující, jako je např. ta Vachitova. Nelze se nicméně ubránit dojmu, že tezi o setrvačnosti sovětské praxe dovoluje nedostatečná pozornost k odlišnostem obou systémů.

■ Nejčastějším vnitřním faktorem v rámci politologických vysvětlení je liberálně orientovaná kritika sovětského totalitarizmu, ve kterém měla nesvoboda jedince spolu s absencí efektivních komunikačních kanálů a mechanismů zpětné vazby v rozhodovacích procesech stupňovat **“zablokovanost” sovětské společnosti**. Ta jednoho dne přerostla únosnou mez a sovětský systém se zhroutil. Rozšířené užívání a obliba tohoto vysvětlení souvisí snad nejen s jeho ideologickým podtextem ale i vysokou abstraktností, pro niž je těžké je verifikovat.

IV.2.iii Sociální, demografické a kulturní vysvětlení

Často i více abstraktnějšími, avšak méně triviálnějšími, méně rozšířenějšími a současně diskutabilnějšími jsou vysvětlení **sociální, demografická a kulturní**.

■ Jedno z nich se opírá o předpoklad, že sovětský systém byl odmítnut samotnými jeho obyvateli, kterým již přestával vyhovovat. Svým způsobem jde o hypotézu **transformace osobnosti a společnosti**, a klíčovou roli zde hraje **růst vzdělanosti, formování postindustriální (postmateriální anebo naopak konzumní?) osobnosti a sekularizační proces**. Tak Alexandr Panarin např. tvrdí, že si Sovětský Svaz vychoval svého vlastního hrobaře v osobě vzdělaného romantizujícího ironika. Jím označuje kulturně a vzdělanostně vybavenou osobnost, která byla narozdíl od svých otců (bývalých rolníků vychovaných k boji za biologické přežití) schopna klást i postekonomické otázky, na které jí však nikdo neodpovídal. Důležité je i to, že tento pozdně sovětský vzdělanec přestával věřit ideologickým proklamacím režimu, který podle Panarina (v návaznosti na Berd'ajeva a jiné) nebyl ničím jiným než svéráznou formou náboženství. Pro tradičně smýšlející otce – zakladatele to byla kvalitní (a nutná) náhražka pravoslavlí, pro jejich syny těžko uvěřitelná lež. Vedle kvazináboženské stránky obsahoval sovětský socializmus samozřejmě i silný modernizační náboj v podobě důrazu na racionalizaci a rozvoj vědy a techniky. Ten podle autora časem převládl, a tak se SSSR dočkal osudu všech osvícenských projektů, ve kterých osvobozující mise rozumu naráží na své meze paradoxně v momentě, kdy se vyčerpá jejich iracionální složka (víra). Vzdělaný pozdně sovětský ironik přestal věřit sovětskému sekularizovanému náboženství, ze sovětského systému se obecně vytratil entuziazmus, jehož úbytek musel být kompenzován administrativním přinucením. Sovětský systém tak nikdo z jeho obyvatel nepodporoval a umělé administrativní řízení se ukázalo jako nedostatečné pro to, aby režim udrželo. Prozaičtější a sociologii bližší je Panarinův postřeh o tom, že rozvoj možností **uplatnění na pracovním trhu** významně zaostával za rozvojem kapacit vzdělávacího systému. Jedná se o dobře zdokumentovaný fenomén přezaměstnanosti absolventů středních a vysokých škol, kteří jen těžko nacházeli kvalifikované uplatnění. V osmdesátých letech nebylo výjimkou zaměstnání mladých inženýrů na dělnických pozicích. Předpoklad, že frustrace vyplývající z tohoto rozporu mezi (postindustriálním) sovětským školstvím a (industriálním) hospodářstvím byla z jedním ze silných vnitřních faktorů, který zvyšoval nespokojenost mladších pokolení sovětské společnosti s režimem, je, myslím, velmi pravděpodobný byť obtížně měřitelný. Stejně jako mezigenerační konflikt, který tuto frustraci provázel. Mladí z nemožnosti vlastní profesionální realizace vinili příslušníky

staršího pokolení, kteří podle nich blokovali pozice v hospodářství a administrativě; kádrová stagnace navíc v jejich očích brzdila výkonnost systému. **Generační konflikt** se tak prolínal s konfliktem v **zablokované sociální struktuře**.

■ Populárním rámcem pro popis proměny osobnostního typu sovětského člověka je dále freudismus. Týž Panarin, který se výše s pochopením vyjadřuje o pozdně sovětském postekonomickém člověku a jeho duchovním hledání, popisuje na jiném místě silně kriticky proměnu sovětské společnosti terminologií **oidipovského konfliktu**, jak to ostatně činí i Kara Murza a další autoři. Cílem zvolené metafory je vysvětlit paradoxní situaci, že se Sovětský Svaz těšil největší podpoře obyvatelstva právě v době, kdy mu mohl nabídnout jen strádání, oběť a sebezapření. A proč tuto podporu ztratil v období blahobytu, kdy také rostly řady jeho nepřátel. Jako hrdinové tohoto příběhu vystupují “otcové” (v generačním a epochálním slova smyslu), kterým jsou připisovány charakteristiky moderních titánů. Jsou to zakladatelé SSSR, kteří v potu tváře budovali sociálně spravedlivý ráj na zemi. Překážky, se kterými se na své cestě potýkali, překonávali s vidinou světlé budoucnosti a ve víře ve smysluplnost svého projektu. Synové otců zrození v poválečných pokoleních vyrůstají již v prostředí, ve kterém nebojují o přežití, překážek na cestě překonávají mnohem méně. Současně jsou méně ochotni činit oběti, nevěří ve správnost zvolené cesty a pociťují nenávist ke všemu zavazujícímu. Nenáviděným “otcem” jsou přitom nejenom skuteční otcové generační, vychovaní v duchu prométheovské moderny. Jako přísný (podle Panarina i Kara Murzy však současně spravedlivý) “otec” vystupuje i sovětský stát, který je svými “dětmi”, obyvateli, vnímán stále více jako represivní, příkazující, omezující, a stále méně jako garant společného projektu sociálně spravedlivé a vzdělanostní společnosti budoucnosti. Víme již, že Panarin pozoruje rezonanci západního neofreudizmu s tím sovětským: revoluce instinktu a vzpoura proti represivní autoritě (maskovaná podle autora „protisystémovým odporem“) probíhá od šedesátých let ve specifické formě i v SSSR. Kara Murza vztahuje metaforu Oidipovského konfliktu především na pozdně sovětskou inteligenci, která vzpouru proti represivnímu impériu zla ztělesnila, částečně však i na příslušníky dělnické třídy, jejichž podpora liberálně tržním reformám měla odporovat jejich objektivním třídním zájmům.

Jakkoliv je tento typicky “ruský” přístup spekulativní (a nespravedlivě moralizující – vždyť ztráta víry ve smysluplnost socialistického projektu byla spíše projevem zklamání a zralého úsudku než zbabělostí a pohodlností!), obohacuje konvenční politologické chápání kritiky sovětského státu: antietatizmus zde neznamená pouze boj demokracie s totalitarizmem, ani výlučně boj elit za rozšíření privilegií (oba aspekty jsou však přitom nezanedbatelné) ale i rezignaci rozvolněné pozdně moderní osobnosti na jakékoliv závazky, normy a povinnosti a odmítnutí všeho a všech, kdo od něho tyto normy vyžadují. Kara Murza vysvětluje v tomto ohledu smutný paradox opakovaného zvolení Borise Jelcina na post prezidenta, při němž tento využil podporu i těch, kdo již empiricky okusili mizérii transformační reality. Nezaměstnaní dělníci i marginalizovaní učitelé prý Jelcina volili ne proto, že by věřili jeho schopnostem reformátora, nýbrž jako někoho, “kdo po nich nebude nic chtít, nic vyžadovat”.

Tabulka č. 6 „Typy vysvětlení pádu sovětského socialismu“

FAKTORY	
vnitřní	typ vysvětlení
	<i>Ekonomické</i> ■ neefektivita administrativně-plánovací ekonomiky (ve srovnání s tržním hospodářstvím) ■ neudržitelnost socialismu ve světle přirozeného lidského egoizmu (<i>sociobiologie, etologie, mikroekonomie</i>) ■ vyčerpávající orientace ekonomiky na těžký (zbrojařský) průmysl ■ svržení režimu elitami v rámci úsilí o transformaci sociálního a politického kapitálu na ekonomický; snahy o legalizaci šedé ekonomiky (<i>sociologicky a ekonomicky inspirované teorie elit</i>) ■ meze růstu industriálního rozvoje (vyčerpání zdrojů; nízká úroveň informačního a komunikačního managementu neodpovídající narůstající komplexitě, nedostatečné zapojení vědy do hospodářství) (<i>teorie modernizace</i>)
	<i>Sociologické, demografické a kulturní</i> ■ nesoulad mezi modernizací osobnosti (růst vzdělanostně-kulturní úrovně, diferenciací potřeb atd.) a rozvojem systému (<i>předpoklad variability subsystémů a jejich dílčích modernizací</i>) ■ generační konflikt v kulturní oblasti - „Oidipův komplex“ (<i>sociologická aplikace freudizmu</i>) ■ generační konflikt v oblasti sociální struktury a mobility (<i>sociologie</i>) ■ SSSR jako zablokovaná společnost (absence zpětné vazby) produkující defekty a rozpory, nezvládnutí rostoucí komplexity
	<i>Historické</i> ■ pád sovětského socialismu a přechod k tržnímu liberalizmu jako jedna z (rovnocenných) alternativ perestrojky, která se prosadila v konkrétní historické situaci v rámci daného rozložení sil (předpoklad reformovatelnosti socialismu) (<i>Gorbačov</i>)
	<i>Politologické</i> ■ pád socialismu chápán jako logické završení experimentu vystavěného na nesprávných premisách (tj. na principech marxistické ideologie), realizovaného menšinou s oporou na teror a navazujícího na ruskou despotickou a velmocenskou tradici (<i>teorie totalitarizmu</i>)

vnější	■ porážka ve studené válce - ekonomicky vyčerpávající závody ve zbrojení, nákladné financování spřátelených režimů, konflikty mimo území Svazu - Západ jako referenční skupina, psychologická manipulace, diskreditace režimu - role tajných služeb (<i>teorie spiknutí</i>)
--------	---

IV.3 Perestrojka podle Alexandra Šubina

Vedle negativního hodnocení osobnostní (generační) proměny v pozdní sovětské společnosti se v ruské společenské vědě setkáváme i s jejím pozitivním popisem, který může hraničit až s idealizací. To je případ Alexandra Šubina, který v pozdně sovětském člověku nalézá rysy rodící se postindustriální osobnosti a společnost, ve které tento jedinec žije, vykresluje jako **protoobčanskou**. Stejně jako jiní autoři i Šubin spatřuje hlavní faktor změny v růstu vzdělanosti a celkové kulturně-civilizační úrovni, který vyprovokoval nesoulad mezi mentalitou, ambicemi a potřebami nového člověka na jedné straně a praktickými možnostmi, které mu stávající společenské, ekonomické a politické zřízení nabízelo. Rozvoj společnosti tak zaostával za progresivnějším rozvojem osobnosti. Centralizovaná a hierarchická, polovojensky řízená, na masovou standardizovanou výrobu orientovaná raně sovětská společnost dovedla v průběhu krátké doby nakrmit, ošatit a vychovat (disciplinovat) obrovské masy lidí, které se ze dne na den ocitly v nově zbudovaných městech. Pro včerejší rolníky a jejich děti byly materiální zabezpečení a sociální zajištění dobrodiním, které se jen stěží dalo srovnat s –v minulosti periodicky zakoušenými- nejistotami rolnického života (neúrody, nemoci a války). Autoritativní charakter společnosti řízené po vzoru jedné obří továrny (jejíž násilnost Šubin chápe nikoliv jako socialistickou deviaci či dědictví “azijského sklonu Rusů k násilí a oblibu vlády tvrdé ruky”, nýbrž jako funkci industrializmu) odpovídal jak povaze úkolů, které měl plnit tak mentalitě osob, které v ní žily a pracovaly.

Růst materiálního blahobytu, sociálních jistot a vzdělanosti konsenzus mezi systémem a jedincem narušil. Mnoho statků, jež si předchozí generace v rámci intenzivní industrializace doslova vybojovaly, se poválečným sovětským pokolením dostalo jako samozřejmý standard. Podle Šubina vzrostla diferenciací potřeb včetně potřeb společensko-politické participace a komunikace. Pozdně sovětskému člověku už nestačilo, že bude nakrmen a ošacen – nově zatoužil po jídle chutném a oblečení když ne zrovna módním, tak aspoň pohodlném. Šubinovo hodnocení tohoto fenoménu je jednoznačně pozitivní, a to zejména s ohledem na údajně rostoucí politické uvědomnění sovětského člověka. To se podle autora odráží v množících se pokusech o větší zapojení do rozhodování ve veřejně relevantních otázkách, jako jsou ochrana životního prostředí, vzdělávání a výchova dětí, organizace bydlení apod. Šubinův pozdně sovětský hrdina je agentem rodící se občanské společnosti, jejíž specifikum má spočívat v rostoucím počtu dílčích iniciativ, které však, vzhledem k povaze systému zůstávají navzájem nepropojené, nekomunikující. Namísto složitého přediva vzájemně obohacujících vztahů stimulujících tvořivost a rozvoj nacházíme podle Šubina v pozdním SSSR spíše izolované ostrůvky akcí a idejí.

Potřeba sovětského člověka rozhodovat více o vlastním osudu souvisela prý i s disproporcí mezi právy a možnostmi, kterými disponoval v rámci výroby (pracovního procesu) a právy realizovanými v mimopracovní době. Coby člen pracovních kolektivů měl sovětský člověk reálnou možnost řešit problémy a měnit nevyhovující situace. V tom mu byly ostatně nápomocny i místní stranické organizace, které se prý z prodloužené ruky centra stále více měnily na orgány zastupující zájmy svých členů. Poté však, co opustil bránu továrny (závodu, úřadu atd.), narážel sovětský člověk na celou řadu překážek, které nebyl sto ovlivnit jako jednotlivec ani jako účastník (neexistujících) kolektivních iniciativ. Pozice obyvatele SSSR jako “občana” byla tedy daleko slabší než jeho pozice “výrobce”.

Přestože Šubin hovoří o diferenciaci potřeb, zdůrazňuje spíše jen ty nematerialistické, jako jsou právě občanská angažovanost v místní správě či ochraně životního prostředí. Proměna osobnosti je vykládána primárně jako obrat k

postindustrializmu a autor tak trochu zapomíná na růst potřeb ryzího konzumenta, který uvědomnělému postindustriálnímu jedinci zcela jistě úspěšně konkuroval. Částečným vysvětlením tohoto opomenutí budiž autorova sebeprojekce do výkladu historických událostí. Sám Šubin se v osmdesátých letech velmi aktivně účastnil neformálního politického hnutí, pozdně sovětský člověk, o kterém mluví, je tak v podstatě angažovaný občanský aktivista.

Rostoucí **politické uvědomnění** a aktivita **občanských hnutí** (Šubin je označuje jako hnutí neformální, jde však o poněkud jiný význam, než má toto slovo v češtině) byly podle autora jedním z významných zdrojů reformních událostí perestrojky. Představitelé těchto hnutí byli podle něj těmi, kdo vyvinuli masový (nikoliv partikulární disidentský) tlak na demokratizaci sovětské společnosti. Otázkou, kterou si klademe místo Šubina je skutečný rozsah (masovost) tohoto demokratizačního tlaku, tedy jak velká skupina obyvatelstva toužila po zvýšení možnosti politické participace. Druhou otázkou je míra, v jaké byli běžní účastníci opozičního dění ryzími postmaterialisty. Nakolik jim šlo o politické svobody a možnosti sebevyjádření a do jaké míry usilovali prozaicky o zvýšení životní úrovně?

Šubinova koncepce perestrojky, kterou ještě podrobněji popíšeme dále, spočívá v přiznání, že změny, ke kterým na sklonku devadesátých let došlo, byly objektivně nutné (o čemž mezi ruskými autory rozhodně nepanuje shoda), jejich vyústění (přechod ke kapitalismu a rozpad SSSR) však nikoliv. Proto je v jeho případě na místě hovořit nikoliv o faktorech pádu sovětského systému ale spíše o faktorech společenské změny. V tomto ohledu je proměna osobnosti (ve směru k postindustrializmu) dlouhodobým a tlak na demokratizaci (zdola jdoucí a masami podporovaný) bezprostředním faktorem změny.

IV.3 i Meze růstu industriální ekonomiky. Nesystémové ekonomické reformy bez demokratizace

Druhým důležitým vnitřním faktorem byla podle Šubina stagnace sovětské ekonomiky jako důsledek nesouladu mezi stávajícím (industriálním) politicko-ekonomickým uspořádáním na jedné straně a požadavky nově se rodící globální postindustriální ekonomiky a pozdně sovětské osobnosti na straně druhé. Industriální ekonomika se podle autora dostala do bodu (“meze růstu”), kdy systém jejího řízení a obecný společensko-politický kontext neumožňovaly její další rozvoj. Potřeby industriální společnosti byly nasyceny a další růst kvantitativních ukazatelů žádnou přidanou hodnotu nevytvářel. K uspokojení nově diferencovaných potřeb bylo zapotřebí rozvoje kvalitativního, který byl podmíněn jak intenzivnějším zapojením vědy tak aplikací nových komunikačních a řídicích struktur. A právě zde tkvěl pro SSSR kámen úrazu. Andropov a Gorbačov, ekonomičtí reformátoři pozdního Sovětského Svazu podle autora soustředili svou pozornost především výlučně na otázky hospodářství, a to navíc polovičatě. Demokratizaci politického a společenského života chápali jako příliš rizikový podnik, jehož realizace ohrožovala samu podstatu systému centrálně ovládaného komunistickou stranou (jakkoliv tento centralismus postupně přirozeně oslaboval). Gorbačov sice na rozdíl od Andropova otázku demokratizace vůbec nastolil, plně v souladu s dědictvím historického materialismu jí však přisoudil druhotnou roli “nadstavby”, tedy něčeho, co se naplno rozvine, až k tomu budou vytvořeny vhodné ekonomické podmínky. Demokratizace v Gorbačovově pojetí měla primárně sloužit modernizaci: určité osvobození společenského a politického života mělo být ústupkem inteligenci, kterou chtěl intenzivněji zapojit do vědecko-technické revoluce, tolik

nezbytné pro kvalitativní hospodářský rozvoj. Ve druhé řadě pak mělo jít o zmírnění napětí panujícího mezi běžným obyvatelstvem a nomenklaturou.

V čem vlastně spočívaly ekonomické reformy pozdního SSSR, v čem byla jejich polovičitost a proč nepřinesly výrazný úspěch?

Šubinova odpověď na poslední otázku je současně kritikou tvrzení hojně se objevujícího v devadesátých letech, podle něhož nebylo výraznějšího efektu reformy dosaženo pro jejich přílišnou mírnost resp. nedostatečnou razanci. Zastánci autoritativního modelu odkazují v tomto ohledu na praktické výsledky čínského a obecně asijského typu modernizace, které předkládají jako jeho empirické ověření. Podle Šubina však paradoxně řada prvků asijské modernizace v Andropovových a Gorbačovových modernizačních pokusech byla přítomna.²⁵¹ A právě jejich aplikace, nikoliv absence, byla příčinou neúspěchu, a to pro rozdílné podmínky, v nichž byly v SSSR realizovány. Zatímco totiž čínská modernizace reagovala na potřebu industrializace rolnické země, v pozdně sovětské společnosti, která si touto etapou vývoje již v minulosti prošla (ostatně velmi dramaticky a autoritativně), byly neadekvátní. Čínskou (stejně jako kteroukoliv jinou raně industriální) modernizaci charakterizoval přechod velké masy rolníků do průmyslu, růst měst zajišťujících masový odbyt produkce, nízké nároky pracujících na pracovní podmínky i spotřebitelů na kvalitu zboží.²⁵² Situace pozdního SSSR byla jiná, autoritativní modernizace zde již nefungovala. Jejimi metodami byly snahy o **upevnění pracovní disciplíny** s cílem zvýšit efektivitu výroby. Tu měla stimulovat i **materiální zainteresovanost** pracujících (jednotlivců a kolektivů) na hospodářském výsledku podniku, a sovětský socialismus se tak smířoval s růstem diferenciací mezd. Princip tzv. „chozrasčjotu“ pomáhal měřit výkonnost podniků a rozlišovat mezi nimi (a jejich řediteli) perspektivní a efektivní od těch méně výkonných. Podnikaví ředitelé měli možnost zakládat v rámci svých podniků družstva a realizovat příjmy nepodléhající státu. To bylo plně v souladu s obecným trendem zvyšování pravomocí vedoucích pracovníků (ředitelů), jejich osamostatňování, stimulace iniciativy. Úzce souvisejícím problémem byl **boj s korupcí**, která se v SSSR rozvinula zejména jako důsledek kádrové stagnace zděděné od Brežněva. Rozšiřujícím se jevem bylo prorůstání vazeb ministerských úředníků do managementu jednotlivých podniků či komplexů podniků, a vytváření klanů stranické byrokracie na místní úrovni, jež bylo zejména ve středoasijských republikách umocněno tamní kvazifeudální tradicí. Publicita a rozsah kampaní na odhalení zkorumpovaných úředníků byla součástí obecnější **kritiky byrokratismu**, která ovšem čerpala ze starší tradice (viz Stalinova protibyrokratická rétorika).²⁵³ Klíčovým termínem Andropovovy-Gorbačovovy ekonomické reformy bylo ovšem slůvko **“urychlení”**, které vyjadřovalo záměr překonat zaostávání sovětského hospodářství za tím západním, a to včasným

²⁵¹ Silný autoritativní prvek byl přítomný především u Andropova, Gorbačov jej byl schopen kombinovat s pokusy o zavedení tržních principů. Andropovova osobnost však paradoxně –narozdíl od Gorbačova– podléhá značné idealizaci, a to i mezi zastánci tržního hospodářství, kteří v něm vidí na svou dobu progresivního reformátora. Podle Šubina však jeho metody neodpovídaly potřebám doby a nebyly ani aplikovány systematicky. Experimenty se zastaralými autoritativními metodami prováděnými výběrově a lokálně nemohly přinést výraznější efekt. ŠUBIN 2008: 279-280. Podobný mýtus (periodicky se objevující i v našich společnostech) byl v devadesátých letech spojen s Kosyginovým jakoby odideologizovaným technokratizmem (vláda nepolitických expertních rozhodnutí), který měl být z principu zárukou progresu. ŠUBIN 2008: 177-8.

²⁵² ŠUBIN 2005: 69.

²⁵³ Příznačná byla v tomto ohledu politizace jedné z největších korupčních afér osmdesátých let v Uzbecké SSR. Šlo o odhalení korupce tamních stranických, správních a výrobních struktur, o jejíž publicitu se poněkud nestandardně zasloužili i vyšetřovatelé případu. Mediálně známí policisté Ivanov a Gdžlan poté, co ztratili podporu Gorbačova, interpretovali svoje vyšetřování jako boj proti konzervativnímu křídlu komunistické strany, která záměrně kryje zkorumpovanou nomenklaturu, když brání jejímu odhalení a potrestání. ŠUBIN 2005: 46.

dosažením naplánovaných kvantitativních ukazatelů a kvalitativním rozvojem jednotlivých technologických oborů.²⁵⁴

Ambice **autoritativní „urychlující modernizace“** stála podle Šubina za jejím neúspěchem, nikoliv však výhradně a nikoliv zásadně. Pracovní disciplína v rámci sovětského hospodářství nebyla podle něj –navzdory dnes všeobecně rozšířenému mínění- nikterak nízká, přičemž její další zvýšení nevedlo k takovému růstu výkonnosti, s jakým autoři reforem počítali. Stanovování nerealistických cílů v oblasti produkce vedlo k orientaci na množství, nižší kvalitě výroby, falšování statistik ale i vyčerpání zdrojů. Přínos chozrasčjotu byl výrazně limitován neexistujícím systémem tržního určování cen: s cílem zvyšování zisků se jednotlivé podniky orientovaly na výrobu drahého (luxusního) zboží nebo jednoduše uměle navyšovaly cenu běžné produkce, a tak podněcovaly inflaci.²⁵⁵ Administrativně řízená ekonomika však nedisponovala jinými, než **kvantitativními ukazateli**, při vši jejich klamavosti na nich závisela.

Boj s korupcí za Gorbačova byl represivní - vyšetřování a následné odsouzení pachatelů jednotlivých kauz neslo zpravidla charakter exemplarity (to byl ostatně jeden z aspektů „glasnosti“, tak jak tomuto pojmu rozuměl Gorbačov), mělo odstrašit představitele vyšší státní, stranické a hospodářské byrokracie, kteří by snad chtěli podlehnout pokušení zneužít svého postavení. Současně tím režim vysílal gesto vůči běžnému obyvatelstvu, jímž demonstroval připravenost omezit (veřejností znelíbená) privilegia nomenklatury. Vedle momentu exemplarity lze podobnost se stalinskými čistkami spatřovat dále v neúměrném a nesprávném rozšíření skupiny obviněných v rámci jednotlivých kauz i o osoby s minimálním proviněním popř. jen podezřelé, jejichž vina se neprokázala. Pochybením vyšetřovatelů bývalo i v této době vynucení přiznání pod nejružnějšími výhrůzkami, třebaže se nejednalo o metody fyzického nátlaku jako za Stalina a neskonale mírnější byl i samotný výkon trestu. Aniž by Šubin zlehčoval fenomén korupce, který měl v pozdním SSSR nepochybně své místo, upozorňuje, že exemplarita jednotlivých kauz neodpovídala zdaleka ztrátám, které jednotliví pachatelé sovětské ekonomice přičinili. Jednalo se o korupci nesrovnatelně menšího rozsahu než byla ta v devadesátých letech, jejím předmětem byly směšně malé částky, pokud se vůbec o peníze jednalo. Nadto, tvrdí Šubin, některé případy korupce či neformálního jednání byly prováděny v prokazatelně konstruktivním duchu, paradoxně v zájmech oficiálního sovětského hospodářství! Jako korupce mohlo být v tomto ohledu klasifikováno jednání řídicích pracovníků podniků směřující k zajištění zásobení deficitními surovinami. Falšování statistik výroby bylo pro změnu obrannou reakcí místních stranických byrokracií proti přespříliš ambiciózním požadavkům centra.

Velký kámen úrazu reforem spatřuje Šubin dále v tom, že oslabená administrativní kontrola ředitelů podniků nebyla kompenzována posílením kontroly jiného (především tržního) typu. Reformátoři spatřovali v uvolnění pravomocí managementu cestu k uvolnění jejich tvůrčího potenciálu a růst zainteresovanosti, který měl vést ke zvýšení produktivity podniků. Málo však domýšleli otázku zneužití. Ředitelé podniků se osvobodili od byrokracie ale nepodřídili trhu – **oslabenou disciplínu centra**, jež nebyla nahrazena disciplínou trhu (výkonem) využili k privatizaci veřejných zdrojů pro soukromé účely. Závažnost této společensko-ekonomické změny postihuje Šubin v pojmu **“revoluce manažerů”**, která je podle něj jednou ze čtyř nejvýznamnějších rovin perestrojky.

²⁵⁴ K urychlení měla přispět i reforma školství z r. 1984, jejíž jeden z cílů charakterizuje Šubin termínem „industrializace mládeže“ (technizace kurikula, spojení výuky s praxí, podpora činnosti technických kroužků apod. ŠUBIN 2008: 291-2.

²⁵⁵ ŠUBIN 2008: 103.

Tabulka 2: „Mýtus čínské modernizace v kontextu SSSR“

<i>principy/prvky/o patření</i>	<i>možnosti aplikace v SSSR</i>
Subkontraktní a nájemní vztahy mezi rolníky a kolchozy	Stupeň mechanizace sovětského zemědělství rozvoj těchto vztahů omezuje (např. otázka sdílení těžké techniky)
Nestátní formy vlastnictví, drobné soukromé podnikání	V SSSR bylo přítomno (kooperativy, drobní pěstitelé a chovatelé)
Kombinace různých forem vlastnictví;	V zemědělství možná, v průmyslu však vede ke korupci
Převod části státního vlastnictví do rukou kolektivů	V SSSR selhal proto, že nebyl doprovázen zvýšením pravomocí těchto kolektivů
Liberalizace cen	V SSSR (i v Číně) vedla k inflaci
Regionalizace ekonomiky	V centrálně řízené sovětské ekonomice vede k dezintegraci a chaosu
Závislost příjmů na výkonnosti	V pozdním SSSR zčásti uplatňováno

Shrneme-li dva hlavní důvody neúspěchu popsaných ekonomických reforem, tak jak je popisuje Šubin, pak zásadním problémem byl předem nesprávně zvolený soubor opatření autoritativní modernizace, který nepřinášel kýžených výsledků v pozdně sovětské společnosti, která již narážela na meze industriálního růstu. Tlak na zvýšení pracovní disciplíny a důraz na plnění rostoucích kvantitativních ukazatelů -k údivu reformátorů- nevedl ke zvýšení výkonu sovětské ekonomiky, jejíž vnitřní komplexita rostla natolik, že klasický způsob administrativního řízení vyvolával řetězce nezamýšlených důsledků. Neefektivita systému byla tak z velké části produktem neovladatelnosti a nekoordinovanosti spíše než nízkého pracovního nasazení pracujících či pouhého plýtvání zdroji. Gorbačovovým vkladem –snad pod vlivem všeobecné idealizace NEPu- byla podpora změn v systému řízení hospodářství, a to ve smyslu určité demokratizace a přesunutí rozhodování, iniciativy ale i odpovědnosti z centra na samotné aktéry– podniky, odvětvové komplexy apod. Jestliže materiální zainteresovanost dělníků se pravděpodobně podařilo zdravě stimulovat, pak v případě řídicí složky podniků se zamýšlená demokratizace zvrhla v privatizaci, v jejímž rámci si ředitelé bez větších překážek ze strany kontrolních orgánů (a v situaci neexistence tržní regulace) přisvojovali zisky realizované s pomocí státních zdrojů (infrastruktury, pracovní síly, mnohdy i surovin) a naopak přesouvali na stát případné neúspěchy.²⁵⁶ Charakteristickým rysem ekonomického reformování byl dále jeho „experimentální“ charakter. Zčásti snad z opatrnosti, zčásti z důvodů omezených zdrojů a zčásti ve víře, že pokrok se bude šířit ze vzorových hospodářských jednotek na ostatní subjekty nebyly reformy aplikovány plošně,

²⁵⁶ ŠUBIN 2005: 104.

nýbrž výběrově, což vyústilo v koexistenci „ostrůvků“ modernity („ohnisek pokroku“) v moři tradičně řízených sovětských podniků.²⁵⁷

Reformy v ekonomice nebyly podle Šubina doprovázeny adekvátními reformami politicko-společenského uspořádání, jež by stimulovaly intenzivnější rozvoj vědy a její zapojení do výrobního procesu. Současně nebyla doceněna koordinační a v jistém smyslu i kontrolní role trhu. Spolu s nedostatečnou demokratizací společnosti, jejíž gramotní a civilizovaní členové stále méně akceptovali autoritativní model společenského zřízení a stále více vznášeli požadavky na jeho reformu, byla krize sovětské ekonomiky nejdůležitějším faktorem změny, ke které na počátku devadesátých let došlo.

Výsledkem pozdněsovětských reforem v ekonomice bylo vyčerpání zdrojů (investovaných nekoordinovaně do obřích projektů) a celkový hospodářský propad. Jejich pozitivní efekt spočívá podle Šubina v tom, že přispěly k situaci nevratnosti změny (tj. urychlily a učinily nezbytným zásadní proměnu systému) a že posílily průmyslovou infrastrukturu, jež na mnoha místech slouží Rusku dodnes.²⁵⁸

IV.3. ii Dominance vnitřních faktorů rozpadu nad vnějšími. SSSR jako evolující a sebekorigující systém

Šubin přitom zdůrazňuje, že se jednalo o vnitřní faktor, a že jeho úloha při pádu socialismu byla daleko významnější než ekonomické ztráty plynoucí ze studené války či ztráty na poli ideologickém. SSSR podle něj nevyčerpaly ani závody ve zbrojení, ani Reaganem vyprovokované snížení světové ceny ropy²⁵⁹, ani blokády zaměřené proti dostavbě plynovodu do západní Evropy.²⁶⁰ Fatálně jej neoslabil ani válečné operace v zahraničí či ekonomická pomoc spřáteleným rozvojovým státům, kterou ostatně SSSR postupně omezoval na regiony, jejichž podpora byla klíčová pro zajištění strategické pozice Svazu vůči USA (Západu). Liché jsou podle Šubina i rozšířené představy o tom, že relativně zdravá sovětská společnost a ekonomika (Kara Murza) byly zdiskreditovány v psychologické válce rozpoutané tajnými službami (buď sovětskými společně se západními či pouze těmi západními) za aktivního přispění kolaborující sovětské inteligence.

Presvědčení o marginální roli tajných služeb a obecně západních politických technologů v procesu ideologických proměn pozdního SSSR (podle Šubina nebylo třeba pozdně sovětskou inteligenci ani podplácet ani jí podsouvat západní ideje – řadě z nich příslušníci této vrstvy jednoduše uvěřili a vehementně šířili sami od sebe) plně zapadá do Šubinova optimistického hodnocení SSSR jako evolujícího, sebekorigujícího systému a perestrojky jako přirozeného projevu této evoluce. Jejími hlavními protagonisty (i iniciátory) měli být vzdělaní a civilizovaní sovětské lidé, kteří logicky dospěli k potřebě obohatit jinak poměrně dobře fungující sociální stát o principy demokratické politiky. Role vnějších faktorů, ať už ekonomického vyčerpání geopolitikou či spiknutí cizích tajných služeb jen špatně zapadá do Šubinova obrazu. Autorův evolucionistický přístup, ve kterém vnitřní faktory hrají prim, dovoluje rovněž zachovat přesvědčení o tom, že cílem masově podporovaných iniciativ bylo reformování, nikoliv rovnou zrušení

²⁵⁷ Na plošnou modernizaci tohoto typu chyběla zkrátka zdroje, míní Šubin. ŠUBIN 2005: 29, 62.

²⁵⁸ ŠUBIN 2005: 78, 438.

²⁵⁹ SSSR zajistil stabilitu příjmů restrukturalizací prodeje - začal prodávat více do západních zemí na úkor rozvojového světa. Srv. ŠUBIN 2009: 19-21.

²⁶⁰ Opačný názor na efektivitu západní (zejména americké) vnější politiky vůči Rusku vyjadřuje např. generál Odom, který je velmi typickým příkladem teorie totalitarizmu silně ovlivněného americkým republikanizmem. V jeho blízkosti se mj. badatelsky vyvíjela Condolisa Rouse, pozdější ministryně zahraničí ve vládě G. Bushe ml. Srv. ABELE 2002.

socializmu. Důsledné odmítnutí kauzálního vztahu mezi perestrojkou, krachem komunistického systému a rozpadem SSSR vnímejme snad i jako určité sebeospravedlnění aktivního účastníka demokratizačního hnutí, který nechce být spojován s protisocialistickým a protisovětským obratem událostí. Jako přívrženec idejí syndikalistického socializmu nepřestává Šubin ve svých knihách připomínat, že změny, jakkoliv byly objektivně nevyhnutelné, nemusely nutně vyústit v nastolení oligarchického kapitalizmu a rozpad Svazu, nýbrž alternativně ve zformování sociálnědemokratického státu sdružujícího jednotlivé národy/republiky v nekonfliktně fungujícím federativním uspořádání.

IV.4 Jakou byl Sovětský Svaz společností?

O významu, který Šubin národním politickým iniciativám připisuje, svědčí prostor, který jim (jistě i z pozice pamětníka) věnuje ve svých knihách. Než se však k popisu politického a ideového života dostaneme, shrňme autorův popis toho, jakou společností Sovětský Svaz byl.

Již jsme viděli, s jakou četností užívá Šubin při popisu sovětské společnosti přívlastku industriální. **Industrializmus** chápe –podobně jako teoretici konvergence, na něž však explicitně neodkazuje- v sociologicky širším pojetí jako typ organizace nejen výrobních ale obecně společenských vztahů. Právě industrializmus jako specifické společenské/dějinné stádium určoval podle něj do značné míry uspořádání a život celé sovětské společnosti (včetně její represivnosti – viz zpřísnění situace za Andropova a Gorbačova jako efekt jejich modernizačního úsilí). Nejsilnější byl tento vliv v průběhu první poloviny jeho existence, kdy se celá společnost podobala jedné velké továrně či obřímu staveništi. Autoritativní politicko-administrativní styl řízení, centralizmus, vertikálnost moci a jednosměrnost komunikace nebyly podle Šubina *výhradně* projevem socializmu či ruské despotické tradice nýbrž průvodními znaky moderních industriálních společností obecně. A přece ruská historie a kultura stejně jako marxistické (v Rusku modifikované) učení tyto znaky zvýraznila. Svěbytnost sovětského režimu ovlivnila dále specifická mezinárodně-politická situace a svůj otisk v něm zanechaly nepochybně i osobnosti Lenina a Stalina (jejichž role nemůže být podle autora zcela zredukována na vykonavatele objektivně nutné historické změny). Sovětský Svaz byl, míní Šubin, industriálním státem s poněkud vyhraněnými rysy etatizace, monopolizmu a centralizace.²⁶¹

Autor není novým tvrzením, že nositelem moci v sovětské společnosti byla vrstva byrokracie resp. **etokracie**. Tato teze zazněla již nesčetněkrát z úst představitelů jak nové levice tak skálopevných odpůrců jakéhokoliv socializmu a jejím společným jmenovatelem bylo zpochybnění existence dělnické reprezentace v politice SSSR (o „diktatuře“ proletariátu nemluvě). Autor však odmítá mluvit v návaznosti na jugoslávského disidenta Djilase o historicky „nové třídě“, jelikož etokracii nachází již v řadě feudálních společností minulosti, a to zpravidla všude tam, kde stát hrál silnou úlohu. Tím vyvrací tendenci chápat etokracii jako specifický defekt socializmu, jak by mohli tvrdit autoři inspirovaní úvahami Trockého o vykořisťování dělnické třídy nomenklaturou.

Klíčovým zdrojem moci byl -v situaci zestátněných výrobních prostředků a omezené možnosti realizovat se v oblasti spotřeby- **přístup k deficitu** včetně možnosti jej distribuovat. Etokracie tohoto zdroje užívala v průběhu celého SSSR, v tradici zneužívání administrativních zdrojů pak pokračovali pionýři pozdněsovětského pololegálního podnikání, a později, v devadesátých letech novodobí ruští kapitalisté.

²⁶¹ ŠUBIN 2008: 93-4.

Navzdory nepopiratelné mocenské nerovnosti mezi administrátory a administrovanými se podle Šubina režim ve svých raných stádiích těšil masové podpoře obyvatel, zejména pak rodícího se proletariátu, a to přirozeně proto, že efektivně uspokojoval potřeby modernizující se agrární společnosti. V pozdním SSSR, však, v souvislosti se změnami, které autor vykládá jako přechod k postindustrializmu, režim oporu v dělnické třídě ztrácí. Dokládá to podle něho rostoucí počet stávek a nejrůznějších konfliktů v pracovní oblasti. Přístup k deficitu a obecně možnost nakládat s veřejným majetkem (a jiný zde prakticky nebyl) může evokovat podobnost etokracie s vrstvou kapitalistů na Západě. Zásadní odlišností je však kombinace neomezené ekonomické moci s neomezenou mocí politickou, o které se kapitalistům mohlo nechat jen zdát. Druhým rozdílem je rozpor mezi **privatizací zisků** a **socializací ztrát** (nákladů, odpovědnosti), který je v klasickém (teoretickém) pojetí kapitalizmu vyloučený. Třetí odlišností, banální byť podstatnou, je úroveň efektivity, se kterou obě kategorie s výrobními prostředky nakládaly.²⁶²

Těžiště výkladu v Šubinových knihách leží opravdu až v pozdním SSSR (od Brežněva dále), kde se jako přímý účastník dobových událostí pohybuje s velkou jistotou. **Kvalitativní přerod SSSR po druhé světové válce** tak pouze konstatuje aniž by ho vysvětlil či se pouštěl do podrobnějšího popisu změn. Shrňme proto analýzu poválečného SSSR tak jak ji ve své studii Chruščovovy éry navrhuji jiní současní autoři Popov a Adžubej. Když se zamýšlejí nad předpoklady, jaké pro provedení radikálnějších změn v uspořádání SSSR po smrti Stalina existovaly a nad důvody, pro které se tyto změny nakonec neuskutečnily, vyjmenovávají následující: odhalení kultu osobnosti Stalina započaté Malenkovem a Berijou a naplno realizované a popularizované Chruščovem, které přispělo k celkové destalinizaci společnosti; vysoký podíl obyvatel relativně ekonomicky nezávislých na režimu (přinejmenším z hlediska samozásobení potravinami), kteří si změny společenského zřízení uměli velmi dobře představit ba by je uvítali; obměna kádrů v komunistické straně, jejichž většina vstoupila do strany po válce, nebyla svázána s leninskou a stalinskou tradicí, necítla se být za její přehmaty odpovědná ani nebyla zavázána v jejím duchu pokračovat; historický optimizmus sovětského národa v souvislosti s vítězstvím ve druhé světové válce, jež posílilo sebedůvěru lidí – účastníků bojů, a vedlo k poznání (vojáci na západní frontě, zajatci a nuceně nasazení), že i bez socialismu se dá žít dobře ne-li lépe a že zkažený kapitalistický západ není zas až tak zkažený; změnám nahrávala konečně i mezinárodní situace – ve světě měl SSSR stále ještě mnoho spojenců, jeho nepřátelé pak v souvislosti s vyvinutím sovětské jaderné zbraně dospěli k poznání, že vojenská porážka Svazu je nereálná a že mírové soužití je nutnou alternativou. Potenciál těchto příznivých předpokladů omezovaly však podle autorů tyto faktory: nomenklatura, která si až příliš zvykla na lepší život a podpořit by tak byla ochotná jen ty změny, jež by neohrožily její privilegia; navzdory výše popsané změně ve struktuře strany se ve stranickém a státním aparátu nacházelo přeci jenom stále dostatečně početná a vlivná skupina, která se aktivně účastnila stalinských represí, a která se bála odplaty – v rámci destalinizace byly represivní orgány oslabeny, nikoliv však zrušeny; dalším silným lobby vzpírajícím se reformám byla byrokracie napojená na zbrojařský průmysl (vojensko-průmyslový komplex), jejíž nadstandardní postavení by budováním mírového soužití SSSR se Západem výrazně utrpělo; změny by se nezamlouvaly ani regionálním a národním byrokraciím, jež podle autorů představovaly nejkonzervativnější složku správy, a které se i vzhledem ke svému postavení obávaly vyústění latentně existujícího konfliktu s národem; konzervativně smýšlela i značná část obyčejných lidí, pro něž byl dosavadní vývoj spojen se strach nahánějícím terorem ale i

²⁶² ADŽUBEJ, POPOV 2008: 409.

růstem materiálního blahobytu, a pro které by tedy změny znamenaly riziko ztráty bolestně dosažené stability. Pro provedení zásadních změn nedisponoval dále SSSR dostatečnou kognitivní základnou – poválečná inteligence byla složená převážně z představitelů proletariátu a jejich potomků a její zaměření bylo dominantně technické a přírodovědní – jinými slovy chyběli lidé s návyky, schopnostmi a zkušenostmi přemýšlet o strategických změnách ve společnosti; konečně posledním faktorem, který autoři konstatují, je postava Nikity Chruščova, který k hlubším reformám nepřistoupil (jakkoliv aktivní byl v oblasti povrchního novátorství) prostě proto, že nemohl vyvrátit základy režimu, jehož byl bezprostředním ztělesněním a který pro něj byl jedinou nikou, v níž se uměl obratně pohybovat.²⁶³ Chruščovovy zásluhy o demokratizaci země byly podle autorů zásadní, jejich zhodnocení nemůže být přesto jednoznačné. Na jednu stranu tento politik provedl destalinizaci, posílil však nomenklaturní socializmus, který další demokratizaci zabrzdil. Chruščov připsal všechny hříchy minulosti osobě Stalina a tím zachránil nomenklaturu před spravedlivou odplatou národa. Téma veřejného odsouzení represí, které nastolil, sblížilo zájmy obyvatelstva a nomenklatury a oslabení konfliktního vztahu mezi těmito dvěma skupinami dosáhl i zvýšením materiálního blahobytu. Systém, který vytvořil, nezávisel již sice více na osobnosti, výrazně však posílil roli a pravomoce vládnoucí byrokracie, která v následujících obdobích své monopolní postavení v politice a ekonomice šikovně využila a demokratizaci společnosti úspěšně blokovala.²⁶⁴

Je zřejmé, že výše popsané předpoklady k hlubším změnám, které se však nakonec neuskutečnily, ze společnosti nezmizely ale dále se v ní latentně rozvíjely v podobě tenzí a konfliktů. Šubin identifikuje např. následující **konflikty v sociální struktuře** pozdního SSSR: v první řadě se jedná o vyostření protikladu mezi proletariátem a inteligencí na jedné straně a nomenklaturou na straně druhé. Privilegia nomenklatury jsou stále více vnímána jako nelegitimní (stejně jako skutečnost reprodukce těchto privilegií). Obyčejní lidé i představitelé inteligence nejsou dále spokojeni s úrovní služeb a spotřebního zboží – za prosté nakrmení a oděni v situaci relativního poválečného blahobytu již režimu vděční nebudou, jen stěží jej za ně budou podporovat. V rámci dalšího rozporu závidí inteligence nomenklatuře její přístup k informacím a vědění. Množí se nakonec i roztržky uvnitř nomenklatury samé, která s růstem komplexity společnosti přestává být homogenním celkem schopným prosazovat společný zájem.

Druhým typem konfliktu je mezigenerační střet mezi frustrovanou, vzdělanostně dobře vybavenou mládeží a geronty okupujícími pozice v hospodářství a státní správě. Jde o kombinaci růstu vzdělanosti s fenoménem brežněvské **kádrové stagnace**. Kromě mezigeneračního konfliktu vytvářela stagnace živnou půdu pro růst korupce a její třetí závažnou konsekvencí byly pak negativní implikace pro hospodářskou výkonnost. **Kariéra** byla totiž podle Šubina efektivním **motorem sovětské ekonomiky**, a s trochou zjednodušení lze říci, že motorem nejvýznamnějším. Služební postup byl v situaci konzumního minimalizmu (určeného jak ideologicky tak reálným omezením si něco reprezentativního koupit) jediným způsobem vyjádření společenské úspěšnosti (v západních společnostech šlo naproti tomu jen o jeden z aspektů). Vedoucí pracovníci v jednotlivých podnicích, ústavech a úřadech proto vyvíjeli veškeré úsilí k tomu, aby jim svěřený úsek výroby fungoval v souladu s plánem, ne-li nad plán. Vedoucí úspěšného oddělení/odboru se stal ředitelem podniku, ředitel úspěšného podniku měl vyhlídku na post v některé regionální stranické či odvětvové struktuře. Úspěšnost podniků a projektů tak byla vedlejším efektem individuálních snah kariéristů. V situaci netržního typu

²⁶³ ADŽUBEJ, POPOV 2008: 329-339.

²⁶⁴ Tíž: 409.

hospodářství neschopného sankcionovat špatně fungující firmy se jednalo o poměrně zásadní hnací sílu. Šubinovi je zde ovšem možné namítnout, že kariéru dělali úspěšně nejenom pro věc zapálení dobrodruzi (fanatici, entuziasté) sovětského průmyslu/řízení ale i opatrní, vůči systému plně konformní byrokraté bez iniciativy, kteří jim svěřené úseky udržovaly v setrvačnosti aniž by do nich vnášeli jakékoliv čerstvé impulsy. Kromě toho – to však Šubin sám uznává- efektivita jednotlivých podniků (včetně jejich schopnosti shánět deficitní zdroje jakýmkoliv prostředky) neznamena nutně efektivitu jiných zařízení (která v obstarávání zdrojů tak úspěšná nejsou, třeba proto, že prvně jmenované podniky čerpají na jejich účet) a už vůbec neznamena efektivitu hospodářství jako celku (např. nadvýroba nepotřebného zboží). Je pravděpodobné, že podíl opatrných konformistů neprojevujících v obavě z chybování žádné novátorství stoupal právě za Brežněva, a že toto zablokování kariéry se na sovětském hospodářství skutečně podepsalo.

Z hlediska řízení státu a ekonomiky pozorujeme v pozdním SSSR **nárůst komplexity** a s tím spojené **oslabení role centra** ve prospěch jiných složek řízení, jejichž účast v rozhodovacím procesu naopak stoupala. Metafora „sovětského monolitu“ používaná v teorii totalitarizmu k popisu všemocného uniformního státu - strany je podle Šubina ze všeho nejméně vhodná k vyobrazení Sovětského Svazu 70. – 80. let, kdy např. ekonomika podle něj připomínala burzu určenou složitým předivem vyjednávaných transakcí (zaměřených především na získání deficitních zdrojů) spíše než proces plánovaný z jednoho místa. I politická rozhodnutí schvalovaná většinou hlasů na nejružnějších sjezdech byla výsledkem předchozích složitých vyjednávání iniciovaných nejrůznějšími úrovněmi řízení, jichž se daná otázka bezprostředně týkala. Vysmívaný rituál jednomyslnosti byl tedy pouze potvrzením něčeho, k čemu se již dotčené strany stihly předem dostatečně vyjádřit. Představu „monolitu“ narušuje i známý konflikt mezi tzv. **městničestvem a vědomstvěností**, který byl především bojem o zdroje a politickou podporu pro jednotlivé projekty (odvětví). Za získání (deficitních) zdrojů se soupeřilo v situaci, kdy o užitečnosti těch kterých projektů/odvětví/podniků nerozhodovala přirozeně jejich tržní užitečnost, nýbrž stupeň politické priority, podpory. Výraz městničestvo (od slova místní, lokální) označuje mocenské nátlakové skupiny (sítě patron-klientských vztahů vystavěné do pyramidy) v rámci byrokracie, které se shlukovaly kolem regionálních orgánů, a to především stranických (struktura strany odrážela teritoriální princip). Z hlediska odvětví hájila městničeská byrokracie především zájmy zemědělské loby. Vědomstvěnost' (vědomstvo – ministerstvo) byla baštou představitelů centrálních ministerstev, která se naopak zasazovala o podporu průmyslu. V jistém smyslu šlo o konflikt geografický (velká města versus regiony), konflikt odvětvový (zemědělství proti průmyslu) a konečně o střet státních se stranickými orgány, které přerostly v autonomní a svou vlastní logiku sledující systémy. Významného vlivu dosáhly regionální struktury ještě za Chruščova díky jeho reorganizačním zásahům v oblasti státní správy. Šlo jednak o nahrazení centralizovaných ministerstev tzv. sovnarkomy s teritoriální působností, které –stejně jako řada oblastních ředitelství nejrůznějších úřadů- podléhaly bezprostřední kontrole místních stranických orgánů (obkomy a gorkomy). Protože se jednalo i o úřady statistické a silové, jsou nasnadě konsekvence pro kvalitu informovanosti centra, tolik důležitou pro rozhodování, definování cílů a sestavování plánů. Decentralizační tlak sílil i v důsledku změny struktury centrálních orgánů, ve kterých od 70. let rostl podíl právě představitelů dosazovaných z řad teritoriální byrokracie.

Pozdněsovětský systém, řekli jsme již, přestával vyhovovat svými zastaralými principy členům měnící se společnosti. Nadto degradoval a vykazoval dysfunkce obracející smysl jednotlivých jeho institutů. „Tuhý centralizmus se“ podle Šubina

„zvrátil v korupční byrokratický trh, sociální stát v nerovný přístup k deficitu, tvrdá úřednická disciplína v pravidlo 'žij a nech žít druhé'“. ²⁶⁵

Bylo by chybou analyzovat krizi pozdního SSSR jen na úrovni ekonomických, politických a sociálních institutů, navíc v rámci zjednodušeného chápání SSSR jako jednotné společnosti. SSSR byl přeci velmocí, a jako takové jí vyplývaly reálné či domnělé závazky, které systém oslabovaly (náklady na zbrojení a na podporu spřátelených režimů, neschopnost udržet si jejich náklonnost jinými prostředky). Jiným problémem byla skutečnost rozdílné vývojové trajektorie jednotlivých svazových republik, která se projevovala v různých kulturních a demografických modelech rozvoje a která nebyla vnímána tak ostře v době, kdy celý Sovětský Svaz budoval svorně industriální společnost, ale začala být problémem v situaci, kdy se cíle nejprogresivnějších sovětských regionů (průlom do postindustrializmu) začaly diametrálně vzdalovat od těch, pro něž bylo problematické už jen opuštění tradičního uspořádání ve prospěch jednoduché industriální moderny. ²⁶⁶

Hovoříme-li specificky o sovětské byrokracii pozdního SSSR, musíme ji, podle mého názoru, chápat jako ilustraci fungování byrokracie obecně, spíše než jako produkt pokřivené sovětské reality. Vzhledem ke svému (kvantitativnímu) rozsahu i komplexitě úkolů, které měla řešit, se pozdněsovětská administrativa jen málo podobala systému řízenému hrstkou vládnoucí superelity, jejíž zájmy by bezezbytku odrážel. Sporné je rovněž o jednotlivých subsystémech tvrdit, že reprezentovaly bezprostřední zájmy sovětského státu a společnosti – v tomto ohledu musíme mít stále na zřeteli, že absence totalitarizmu není dostatečnou zárukou fungování demokracie. Ve skutečnosti tyto subsystémy vyjadřovaly a v konfliktu či kooperaci s druhými složkami usilovaly o prosazení svých vlastních zájmů, a pro nejvyšší politické vedení bylo často velkým úkolem uřídit celou strukturu tak, aby dosáhla výsledků, které by se aspoň částečně podobaly původnímu celospolečenskému zadání.

Takovým cílem byla právě Andropovova a Grobačovova ekonomická modernizace, která spolu se zárodky demokratizace představovala proces, k němuž různé složky vyšší a nejvyšší byrokracie zaujímaly rozdílné postoje. Podle těchto postojů rozděluje Šubin pozdněsovětskou nomenklaturu na reformátory, puritány a konzervativce. **Puritáni** se aktivně zasazovali o modernizaci země (resp. ekonomiky), především však v technokratickém slova smyslu aniž by pociťovali potřebu měnit společenské vztahy. Důraz kladli na upevnění pracovní disciplíny, urychlení výrobních procesů, zamezení plýtvání, intenzivní zapojení vědy a techniky a vymýcení korupce. Jak vidíme, jde o komplex opatření, která tvoří jeden z klíčových pilířů reformu Andropova a Grobačova (a stejný technokratizmus, nesprávně pozitivně hodnocený některými postsovětskými publicisty jako liberálně-tržní experimentování nacházíme u Kosygina ²⁶⁷). Vůli k modernizování sdíleli s puritány **reformátoři**, kteří však dosažení pokroku podmiňovali kvalitativní proměnou principů společenského fungování. Jejich úzce osobním zájmem, který s ideály reformování socialismu neměl příliš mnoho společného, bylo to, co Šubin nazývá „překonáním odcizení od majetku“. Ve velké míře tuto skupinu formovali ředitelé podniků a všichni, kdo stáli o to, aby se zlegalizovaly příjmy z jejich nesocialistického podnikání. Nakonec **konzervatisti** se vyznačovali úplným odmítnutím reformu. Nedělejme si však iluze o jejich ideologické věrnosti socialismu či prostém tradicionalizmu (ať je dán věkem či jinými faktory) - do značné míry je s reformátory pojila touha realizovat efektivněji výhody, které jim jako

²⁶⁵ ŠUBIN 2005: 436.

²⁶⁶ Tamtéž: 10.

²⁶⁷ ŠUBIN 2008: 177-8.

příslušníkům privilegovaných vrstev plynuly. Nejde však o podnikatelský zisk jako u předchozí kategorie nýbrž o „rentu“ z oblastí, které podléhaly jejich správě, tj. k nimž administrativně přimykali. Protikorupční odhodlání puritánů je proto upřímně děsilo. Příslušníky těchto tří skupin bylo možné nalézt v různých typech byrokracií, je ovšem jasné, že v některých případech typ agendy do značné míry předurčoval dominantní zaměření té které struktury (např. konzervatismus vojensko-průmyslového komplexu).

Jakou podporu vyjadřovalo reformám obyvatelstvo? Jak jsme už uvedli, dělnickou třídu nelze již v pozdním SSSR nahlížet jako oporu režimu. Rostoucí počet stávek a jiných konfliktů na pracovišti byl mj. reakcí na autoritativní modernizaci, její vysoké požadavky na výkon v podobě zvýšení výrobních ukazatelů a upevnění pracovní disciplíny. Nespokojeni byli představitelé proletariátu (a v tom byli zajedno s inteligencí) také s privilegií až příliš zpohodlnivší nomenklatury, ale i nízkou dostupností a kvalitou produktů a služeb. Rostlo uvědomění omezených možností ovlivňovat dění kolem sebe v oblasti bydlení, ekologie, trávení volného času apod. Inteligence prahla po neveřejných informacích a věděni monopolizovaném nomenklaturou a záviděla jí -na dlouhou dobu zablokované- pozice ve veřejné správě.

Tato obecná nespokojenost s režimem však podle Šubina neznamenal automaticky připravenost lidí k zásadní změně politického a ekonomického zřízení, tedy k nahrazení socialismu kapitalizmem. K takovému nesprávnému propojení svádí prý skutečnost masové účasti obyvatelstva v protirežimních demonstracích na konci osmdesátých let, které následně přerostly ve svržení komunizmu. Chronologická posloupnost nás podle socialisty Šubina nesmí vést k tomu, abychom masám přisoudily intence, jejímiž nositeli byly politické síly, které entuziazmu běžného obyvatelstva prý jen umně využily. Širší veřejnost podle něj vstoupila na arénu „velké“ politiky (jíž povětšinou příliš nerozuměla) proto, že nebyla sto řešit své každodenní problémy v politice „malé“, již určovala neochota orgánů moci jakkoliv se těmito problémy zabývat. Logicky masy následovaly ty, kdo přislíbil změnu, ať už měla být jakákoliv. Veřejnost svržení socialismu fyzicky napomohla, nebyl to však její původní úmysl, tvrdí tedy autor.²⁶⁸

Přes tuto nezralost a neprozíravost (ve „velké“ politice) oceňuje autor u pozdněsovětského člověka vysokou občanskou angažovanost ve věcech veřejných, uvědomnění si práv a svobod a potřebu aktivního ovlivňování vlastních životů. Otázkou, která již byla položena, je, nakolik je tato pochvala poznamenána idealizací Šubinových vlastních vzpomínek a specifikem prostředí, v němž se pohyboval. Autorovo zdůraznění aktivní role (svrchovanosti) obyvatelstva jde u něj, jak už jsme napsali výše, ruku v ruce se zpochybněním významu manipulace a účasti západních tajných služeb, který byl prý z principu nízký, protože probíhající změny byly příliš složité na to, aby je dovedla koordinovat sebelépe placená vnější síla.²⁶⁹

Gorbačovova politická demokratizace našla u veřejnosti pozitivní odezvu, a to snad i proto, že v ní tento politik do značné míry nahlas artikuloval potřeby, které ve společenském vědomí již dlouho žily.²⁷⁰ Podle Šubina šlo o potřeby rodící se občanské společnosti, a proces demokratizace tak přesahoval úzké zájmy jednotlivých tříd či skupin - fronta podpory demokratizačním idejím šla napříč společností. V čem konkrétně

²⁶⁸ ŠUBIN 2005: 245.

²⁶⁹ Rozsah změn je podle autora příliš velký než aby jej bylo možné vysvětlit odkazem na manipulaci: „Žádný zloduch nevyprovokuje milióny lidí k destrukci, pokud jsou spokojeni se svými životy. (A současně) žádná dobrá věc nezačne, dokud ji ti, na kterých závisí, neshledají jako správnou.“ ŠUBIN 2005: 436.

²⁷⁰ Autorství demokratických idejí Šubin Gorbačovovi (popř. Jakovlevovi, ideologovi reformu) upírá, jeho roli vymezuje negativně v tom smyslu, že nepotlačil občanskou diskuzi, ve které se alternativní ideje rodily. ŠUBIN 2005: 432, 437.

Gorbačovův demokratizační program spočíval? Tématem, které se nemohlo minout úspěchem byla destalinizace, započatá Chruščovem a rozvíjená „šedesátníky“. Gorbačov se v tomto smyslu přihlásil k tradici autentického leninského socialismu, který vykreslil jako antitezi zkaženého socialismu stalinského (obviněného z teroru i nenaplněných cílů socialismu). **Mýtus leninského socialismu** zamlčující Leninovu účast v potírání opozice (včetně té vnitrostranické), násilí páchané na rolnících a přeceňující význam a úspěšnost NEPu byl jen jedním z několika přístupů k reformování socialismu, přesto se těšil široké podpoře až do pozdních dnů perestrojky.²⁷¹ Demokratizačním aspektem Gorbačovovy vnější politiky bylo tzv. **nové myšlení** usilující o překonání studené války resp. přerušení závodů ve zbrojení (nesoucí i nezanedbatelný ekonomický efekt) a zabránění riziku jaderného konfliktu. Dalším pojmem politikova demokratizačního programu, který však vyžaduje určité pozastavení byla **glasnost**. Jak už jsme naznačili na jiném místě této kapitoly, pojem není Gorbačovovým objevem. Užíval jej již Lenin - v rámci své pseudodemokratické přetvářky ale i jako prostředek ke zvýšení motivace pracujících, k veřejnému potrestání škůdců či těch, kdo budování socialismu brzdí. Součástí požadavku glasnosti tak bylo odhalování a medializace sabotérů, korupčních afér, defektů v zásobování, distribuci či transportu, případů zmetkové výroby apod., ale i informování o mimořádných (inspirujících) úspěších. Gorbačov použil pojmu právě v tomto, tedy s hospodářstvím spojeném kontextu, dále pak v souvislosti s bojem proti negativní západní propagandě: nezkreslené informování o sovětské realitě (glasnost) mělo pomoci snižovat nebezpečný vliv nepravdivých údajů, jimiž údajně západní propaganda diskreditovala sovětský režim. Od obou výše popsaných významů se výrazně odchylovalo disidentské pojetí. Požadavek glasnosti v něm původně vyjadřoval politicky indiferentní princip dodržování ústavou garantovaných svobod, zejména v souvislosti se soudními procesy proti disidentům (klasický průběh soudních řízení a rozpor mezi deklarovanými a realizovanými právy shrnuje rčení „za zavřenými dveřmi otevřeného slyšení“). Glasnost nevyjadřovala snahu měnit politické zřízení ale donutit k plnění závazků, které režim ve svých zákonech garantoval. Teprve za perestrojky použili demokraté glasnost v souvislosti se změnou společensko-politických vztahů - komunistický režim byl shledán jako ze své podstaty neumožňující (potlačující) naplnění mnohých lidských práv, a to včetně glasnosti, otevřenosti. Neúprosným závěrem bylo přesvědčení, že komunistický režim nebude otevřený, i kdyby se o to jeho představitelé snažili sebevíc. Boj za glasnost se stal bojem za demokracii a v tomto pojetí jej (stejně jako téma kritiky privilegií nomenklatury) obratně zhodnotil populista Jelcin.²⁷²

Šubinovo hodnocení osobnosti Gorbačova není jednoznačné. Vděční máme prý být této ikoně perestrojky za to, že demokratizaci nepotlačil, ba ji naopak rozvíjel. Nic na tom nemění skutečnost, že při tom jistě sledoval i vlastní politickou výhodu (zmírnění napětí mezi elitou a národem ale i motivování inteligence k většímu zapojení do ekonomické modernizace).²⁷³ Podotkněme, že úplně stejné -utilitární a instrumentální- pojetí demokracie rozvíjeli po Gorbačovovi představitelé radikálních kapitalistických idejí, kteří přirozený nástup demokracie podmiňovali důslednými ekonomickými reformami provedenými v autoritativním technokratickém duchu, který jim údajně nejlépe svědčí.²⁷⁴ Co Šubin Gorbačovovi vytýká, je jeho polovičatost spočívající zejména

²⁷¹ K tomu Šubin uvádí, že „pro šedesátníky je Lenin mýtickou antitezí Stalina: Lenin je pro stranickou pluralitu a trh, zatímco Stalin je adept příkazů a teroru.“ ŠUBIN 2005: 180.

²⁷² Srv. výklad podaný v WHEATCROFT 2002: 174-192.

²⁷³ ŠUBIN 2005: 89.

²⁷⁴ Tamtéž: 89. Tento ekonomický redukcionismus pravicového ražení byl podle Slavina spolu s černobílým viděním minulosti tím, co bránilo a nikoliv prospívalo ustavení občanské společnosti v devadesátých letech. Tehdejší požadavky reforem v ekonomice a autokratického technokratizmu

v přílišné opatrnosti a pozvolném tempu. Autor si v tomto ohledu pokládá otázku, zda by obyvatelstvo SSSR dovolilo radikální obrát země ke kapitalizmu v případě, že by jeho odvrácenou stranu pocítilo na vlastní kůži (díky důraznějším reformám perestrojky) ještě v době, kdy byl na reformování starého systému prostor.²⁷⁵ Tato otázka je, myslím, značně spekulativní a vyjadřuje spíše zbožné přání autora než reálnou prognózu vývoje.

Jaké síly ve společnosti se na rozvíjení tématu demokratizace podílely? Šlo jednak o tzv. **šedesátníky**, reformně naladěné komunisty, často příslušníky vrstvy inteligence. Ústředním motivem programu této skupiny či spíše kohorty, která zformovala svůj názor i pod vlivem tzv. Chruščovova oteplení byla snaha o destalinizaci socialismu, jeho demokratizaci. Jednalo se mnohdy o veřejně známé osobnosti, které potom v rámci prvních svobodných voleb v roce 1989 snadno získávaly voličskou podporu. Charakteristickým znakem jejich myšlenkového přerodu bylo na přelomu osmdesátých/devadesátých let úplné opuštění idey demokratického socialismu ve prospěch čistého tržního systému, ke kterému dospívaly různými cestami, přes západní sociální demokratizmus či „skandinávský model“ sociálního státu.²⁷⁶ Jemnější diferenciaci představitelů demokratického socialismu podává ve své historii sovětské inteligence Šlapentoch, podle kterého bylo možné identifikovat v diskuzi o perspektivách socialismu celkem tři výrazné skupiny. Představitelé první z nich byli přesvědčeni o tom, že Sovětský Svaz byl socialistickou společností a přes všechny dosavadní přehmaty věřili v jeho korekci ve směru humanizace. Jiní autoři konstatovali zásadní odklon všeho sovětského od socialismu a požadovali důslednou rekonstrukci společnosti podle principů původního Marxe. S tím nesouhlasila třetí skupina, která v marxizmu spatřovala jeden ze zdrojů násilného charakteru sovětské společnosti a (humánní) socialismus hodlala vybudovat na zcela jiných, nemarxistických pilířích.²⁷⁷

Mimo diskuzi o reformovatelnosti socialismu stáli **disidenti**, kteří se pro určitou odtažitost principů a témat, které prosazovali (lidská práva) i používanou –poněkud cize znějící- západní rétoriku, netěšili podpoře široké veřejnosti a v osmdesátých letech, kdy se myšlenky demokracie a občanských práv stávaly skutečně obecně sdíleným a otevřeně diskutovaným (nikoliv nelegálním) statkem, víceméně vyklízeli pozice. Obsadili je podle Šubina **neformálové** v rámci nejrůznějších, zdola organizovaných občanských iniciativ a hnutí zaměřených na ochranu životního prostředí, vzdělávání, lidská práva, ochranu historických památek a jiné otázky veřejného zájmu. Z hlediska politické orientace nevybočovala neformální hnutí z reformně socialistického proudu, diskutovány zde byly výše uvedené možnosti demokratizace socialismu stejně jako přístupy radikálnější (anarcho-syndikalismus) či ruský specifické (národnický socialismus). Druhým významným proudem v rámci neformálů byli pak **patrioti**, kteří následně v devadesátých letech sehráli důležitou a nepříliš lichotivou roli při rozpadu Svazu.

Dynamiku politické dimenze perestrojky, tedy proces, v němž jednotlivé politické skupiny či názory v čase posilují na úkor jiných skupin a názorů, lze schematicky popsat zhruba takto: štafetu boje za demokratizaci přebírají v osmdesátých letech od (podle Šubina poněkud sektářských) disidentů neformálové, ke kterým se postupně přidává čím dál širší skupina obyvatel. Otázky nastolené neformály mají těsný vztah k místní každodennosti, jejich diskutování je srozumitelné a běžní lidé se jej neváhají účastnit. Forma diskuze a sdružování vykazuje podle autora vysokou míru demokratičnosti a otevřenosti a představuje tak prostor, ve kterém lidé testují

v politice navazovaly evidentně na Gorbačovovo očekávání, že úspěšná ekonomická reforma spustí demokratizaci. Srv. SLAVIN 2004.

²⁷⁵ ŠUBIN 2005: 204, 443.

²⁷⁶ Tamtéž: 341.

²⁷⁷ SHLAPENTOKH 1990: 235 – 8.

mechanizmy demokratického spolurozhodování, jehož zobecnění na celou společnost by si přáli. Ke konci osmdesátých let jsou neformální hnutí schopna svolat do ulic tisíce lidí na veřejné demonstrace. Takový úspěch podle Šubina nemohl ujít pozornosti politických „profesionálů“, šedesátníků ale i představitelů nomenklatury, kteří romantického nadšení mas prý umně využili. Díky politické zralosti byli schopni zformulovat přesvědčivý a přitažlivý program, se kterým na rozdíl od nezkušených neformálů (kteří navíc nebyli „vidět“ v médiích) uspěli v prvních svobodných (parlamentních) volbách v roce 1989. Dominovaly v nich demokratické, tzn. protikomunistické síly (s oporou na známé osobnosti, často šedesátníky), k nimž přimykala i část nomenklatury.²⁷⁸ Pozici těchto sil neoslabili zbytečně patrioti, které voliči opominuli snad proto, že jejich program nezapadal do zjednodušeného schématu „komunisti – demokraté“, jež volební kampaň do značné míry opanovalo.

Institucionalizace všeobecného demokratizačního hnutí a vznik profesionálních parlamentních stran, k němuž po prvních demokratických volbách došlo, byly podle Šubina zřetelným milníkem ohraničujícím „romantickou“ fázi revoluce. Neformální hnutí se rozpadla, to však podle autora nesnižuje významnou úlohu, kterou sehrála. Právě tato hnutí naučila podle něj obyvatele SSSR vyjadřovat v diskuzi své názory a potřeby, a stanovila jakýsi standart komunikace pro později institucionalizované parlamentní strany. Svou aktivní činností v mnoha oblastech každodennosti dále pomohla uvolnit potenciálně nebezpečnou energii, jež mohla bez včasné katalyzace vyústit i v méně poklidná řešení politické změny.²⁷⁹

Program a rétoriku vítězných demokratů brzy poznamenala určitá vulgarizace spočívající v opouštění idejí demokratického socializmu ve prospěch libertánského modelu tržní ekonomiky, v nekritickém obdivu ke všemu západnímu (spojenému s očerněním všeho sovětského) a populistickým nacionalizmu vyzdvihujícím požadavek vystoupení Ruska ze Svazu (který Rusko podle této rétoriky dusil a na který Rusko doplácelo). Podle Šubina je tento obrat patrný v roce 1989 po smrti Sacharova - zastávce sociálně demokratické myšlenky a ideje perspektivy zachování SSSR jako federativního státu- jehož morální autorita vulgarizaci po dlouhou dobu úspěšně brzdila.²⁸⁰

Zopakujme na tomto místě Šubinovu zásadní tezi o dominantně vnitřním charakteru proběhnuvších změn a poměrně nevýznamné roli západních vlád (tajných služeb apod.) v celém procesu.²⁸¹ To platí i o masivním rozšíření západních idejí, včetně těch radikálních, které byly na samotném západě považovány za přežitě či marginální. Bývalí komunističtí pohlaváři je podle autora horlivě přijímali sami od sebe, nikdo je o jejich pravdivosti a užitečnosti (obecně a pro Rusko zvláště) nemusel přesvědčovat. Šubinovo vysvětlení tohoto nekritického obdivu k západu a celkově černobílého vidění světa netkví výhradně v neznalosti reality západu ale i v nekulturnosti a slabé humanitní (společenskovědní) vzdělanosti představitelů tehdejší nomenklatury.²⁸²

²⁷⁸ ŠUBIN 2005: 419.

²⁷⁹ Podle Šubina přispěli neformálové k tomu, že se „k polovině devadesátých let ve vědomí obyvatelstva Ruska posílily hodnoty pluralizmu, občanských svobod a samosprávy, práva člověka účastnit se rozhodovacího procesu ve věcech, od kterých odvisí jeho život. V Rusku vznikla legální občanská společnost sestávající ze sociálních, ideologických a informačních organizací nezávislých na státu.“ Tamtéž: 435.

²⁸⁰ Tamtéž: 416.

²⁸¹ Tamtéž: 443.

²⁸² Tamtéž: 372. Ve vztahu k veřejnosti disponovaly západní kapitalistické ideje silou, která však v průběhu doby čerpala z různých zdrojů. Na konci osmdesátých let přitahoval kapitalismus jistou nereálností, nedosažitelností, příslibem dosud nevyzkoušeného. Ve druhé polovině devadesátých let, po zkušenosti s krizí a po zevrubném „očistění informačního pole od idejí demokratického socializmu“ přijímá obyvatelstvo kapitalismus fatalisticky jako něco, vůči čemu neexistuje alternativa, podotýká

Větší roli upírá Šubin Západu i v případě rozpadu SSSR, který mnozí –mj. i patrioticky smýšlející autoři vykládají jako akci provedenou bezesbytku podle scénáře západních tajných služeb. Šubin patriotům v tomto případě připomíná, že to byli právě oni, kdo se spolu s jelcinovskými populisty a separatisty z jednotlivých svazových republik spojili proti centru, které shledávali příliš utlačivým a dusícím ruské národní zájmy.²⁸³ To, že si patrioti rozpad Svazu nepřáli (chtěli jen více autonomie a méně silné centrum), nemění nic na tom, že k němu mohutně přispěli.²⁸⁴ Odmítnutí vztahu mezi studenou válkou (tedy akcí s účastí Západu) a rozpadem SSSR (jakožto jejím důsledkem) motivuje Šubin periodizací konce studené války: ten je podle něj vymezen několika hlavními událostmi, kterými byly raketová krize z roku 1988, vyvedení vojsk z Afghánistánu a pád autoritativních komunistických režimů ve východní Evropě v roce 1989 - všechny se podle autora udály ještě před rozpadem Svazu.²⁸⁵ Taková argumentace však neobstojí, časové vymezení historických procesů je vždy pouze přibližné stejně jako jejich věcné vymezení (v našem případě fenomén „studené války“). Třebaže aktivity zaměřené na oslabení Sovětského Svazu zřejmě nepočítaly s tak dramatickým koncem, jakým rozpad SSSR byl, přesto k němu bezesporu přispěly. Navíc zcela jistě nebyly tyto aktivity ze strany Západu utlumeny naráz poté, co došlo k událostem, jež Šubin arbitrárně vymezil.

Máme-li se pokusit o velmi obecné shrnutí Šubinova výkladu perestrojky, pak je můžeme vystavět na popisu několika typů krizí, které Sovětský Svaz prožíval a jejich revolučních vyústění. V našem pojednání jsme akcentovali –sociologicky nejzajímavější– **krizi státního** (silně centralistického a monopolního) **socialismu** vybudovaného na bázi principů industriální modernity, který se v měnících společenských podmínkách stával dysfunkčním a přestával zajišťovat potřebný ekonomický rozvoj. Částí krize industrializmu byla i **krize autoritativního politického systému**, které jsme se v textu rovněž věnovali – jde o otázku rostoucího sebevědomí a nemateriálních potřeb pozdněsovětského občana, který již nechtěl být kolečkem v obří mašinerii, jejíž absurdní dysfunkce kolem sebe pozoroval. **Krizí velmoci** bylo nadměrné zatížení vnější politikou, jejíž náklady (na zbrojení, na války mimo své území, financování spřátelených režimů apod.) převyšovaly realizované zisky. **Etnodemografickou krizi** lze pojmut jako problém vícerychlostních modernizací v rámci Svazu a rostoucích rozdílů mezi rozvinutými evropskými oblastmi a zeměmi Střední Asie či Jižního Kavkazu. Nešlo jen o rozdílné demografické vzorce ale i o silné kulturní odlišnosti, rozdíly ve strukturách ekonomik, politických vzorců apod., proto by snad bylo na místě hovořit o krizi civilizačních disparit. Jak už bylo řečeno na jiných místech práce, předválečná industrializace byla schopna kulturně a civilizačně roztržštěný prostor dočasně sjednotit, pozdně sovětský vývoj však rozdíly znovuobjevil a posílil.²⁸⁶ Komplexitu krizí provázela i komplexita revolucí, k nimž podle Šubina došlo. **Politická revoluce** (zformování parlamentní demokracie a občanské společnosti) je jistě vyústěním krize autoritativního řízení a **národnostní revoluce** odrážejí výše zmíněné civilizační rozpory. Méně viditelnou a přece významnou byla **revoluce manažerská**, která se sice vyvinula v kontextu nefunkční centralizované ekonomiky, spíše než jejím přímým produktem však

Šubin. Srv ŠUBIN 2005: 418.

²⁸³ Elity jednotlivých svazových států si podle Šubina rozpad SSR nutně nepřáli, chtěli však více moci a uvědomovali si, že ji získají jenom tehdy, pokud „oplotí své hájemství, aby do něj Gorbačov nemohl“. Šubin 2005: 425.

²⁸⁴ Tamtéž: 424-5.

²⁸⁵ Tamtéž: 312.

²⁸⁶ Tamtéž: 10.

byla vedena snahou vyšších vrstev monetarizovat nejistý sociální a politický kapitál.²⁸⁷ Pro svou sociologicky konspirativní povahu může toto vysvětlení svádět k poněkud zjednodušenému výkladu událostí osmdesátých a devadesátých let jako úkladu elit proti národu. Šubin se ho nedopouští, politické otázky věnuje nemenší pozornost, a to –řekli jsme již- v kontextu svého vlastního občanského aktivizmu. Ten je patrně i důvodem, proč systematicky varuje před výše již několikrát zmíněnou populární verzí konspirační teorie, a sice spiknutím Západu proti Rusku. Jako historik konstatuje autor otevřenost dějinného procesu, který pouze v důsledku specifické kombinace jednotlivých událostí dospěl k radikální a nevratné změně režimu. Z tohoto „situačního“ výkladu, kterým si pomáhá, je cítit lítost levicového Šubina nad tím, že se nepodařilo zachovat ani socialismus (v jakékoliv reformované podobě) ani Sovětský Svaz (v jakékoliv podobě). Změn ovšem nelituje, protože je přesvědčen, že v Rusku byly položeny základy demokracie a občanské společnosti a přechod ke kapitalizmu, jakkoliv dramatický a spojený s propadem životní úrovně obyvatelstva, byl ještě stále tou lepší variantou vývoje ve srovnání s jinými možnými (občanská válka apod.). Silný rezervoár vzdělanosti, kultury a civilizovanosti sovětských lidí je konečně tím, co podle autora nedovolí zemi propadnout na úroveň latinoamerických zemí a poslouží jako opora pro opětovný dynamický rozvoj ruské společnosti, snad směrem k postindustriálně socialistickému, jak Šubin pevně doufá.

²⁸⁷ Tamtéž: 440-1.

V. ZÁVĚR

Objem a různorodost informace představené na předcházejících stránkách vyžadují, myslím, nezbytně shrnutí. Předně bych chtěl popsat problémy, zejména metodologického rázu, se kterými jsem se při vypracování tohoto textu potýkal. Věřím, že jejich reflexe je částečně reflexí předmětu bádání, a jako taková přispěje k lepšímu utřídění získaných poznatků. Následně se pokusím shrnout samotná zjištění práce.

Je-li předmětem disertační práce soudobá ruská společenskovední diskuze o SSSR, pak se nutně nabízí otázka jejího přesného vymezení a správného uchopení. Zatímco časový a geografický aspekt definice takto široce pojatého předmětu je víceméně jasný, zbývá celá řada bodů vyžadujících badatelovo subjektivní rozhodnutí. Zejména se jedná o otázku **výběru sledovaných autorů**, a to s ohledem na jejich příslušnost k případným školám a směrům, příslušnost institucionální (VŠ, vědecké instituty, sociologická publicistika "na volné noze" atd.), politickou (a v jejím rámci stupeň demonstrování radikalizmu) apod. Úzce s tím související je otázka, **jakou vědu vlastně popisují** - jde o sociologii, historii, publicistiku? Třebaže jsem v úvodu práce explicitně vyloučil možnost dosažení reprezentativnosti sledovaného "vzorku" autorů, nemohl jsem o ni aspoň neusilovat, mj. i s vědomím odpovědnosti vůči potenciálním čtenářům za výsledný obraz, který jim o ruské scéně nabídnu. Výběr autorů podle stanovených kritérií jsem proto podpořil vykreslením širšího kontextu (diskurzu), v nichž se tito autoři spolu s jinými pohybují.

Autory, které jsem vybral, nelze považovat za představitele vyloženě radikálního patriotizmu ani jiné výrazné skupiny. Na druhou stranu je nejde (snad s výjimkou jednoho z nich) považovat za "standardní" badatele západního střihu, a to jednoduše proto, že jejich výběr byl učiněn mj. se záměrem představit specifický "ruský pohled". Takto motivovaný výběr může u čtenáře vzbudit podezření, že předkladatel práce, v "honně za senzaci", vydává vyhocené stránky diskuze za její jádro.

Je-li otázkou vymezení zkoumané vědy (jako část otázky výběru autorů), pak je i otázkou, **jakou vědou je předložená práce**. Třebaže předmětem zkoumání je diskuze převážně o historických fenoménech, nejedná se o historii - předkladatel v této souvislosti explicitně upozornil, že cílem práce nemůže být, mj. i s ohledem na její široký záběr, posunutí historického bádání o jednotlivých fenoménech. Dále, třebaže jména dvou ze sledovaných autorů můžeme na internetu běžně potkat s profesním určením "politolog", k politické vědě má tato práce bezesporu daleko. Nakonec uveďme, že diskutované historické fenomény jsou přirozeně naplněny národní konkrétností, a tak sociologický fokus, o který předkladatel této práce usiloval, nemůže být bezesbytku zajištěn, **práce není čistou sociologií**.

Otázka předmětu. Lze namítnout, že větším přínosem pro českou obec by byl popis soudobé ruské reflexe současnosti a úvahy o budoucích perspektivách země, a to mj. proto, že SSSR je již poměrně bohatě studován západní "sovětologií" popř. specializovanými ústavy zřízenými v postkomunistických zemích. Dovolím si v tomto ohledu anticipovanou výtku odmítnout hned ze tří důvodů: to, že SSSR studuje západní sovětologie, je výhodou - závěry ruských autorů je s čím srovnávat (o prospektivní ruskou diskuzi totiž západní badatelé příliš zájmu neprojeví). Za druhé, ruská diskuze o SSSR je velmi těsně spjata s diskuzí o Rusku minulém, současném i budoucím, jeho roli ve světě atd., takže úvahy o perspektivách Ruska jsou v předloženém textu ve skutečnosti obsaženy. Konečně za třetí, diskuze o SSSR je mnohem obsažnější a argumentačně bohatší než ruské úvahy o budoucnosti země. V této souvislosti je třeba říct, že předkladatel práce chtěl vylíčit cosi jako "ruský pohled", ovšem pouze jako reflektovaný **výsledek** specifických přístupů ruských badatelů ke konkrétním fenoménům, nikoliv jako

produkt proplánovaného záměru. Diskuze o ruské modernizaci a obecně budoucnosti ruského státu, národa, velmoci, kultury apod. je bohužel příliš často vedena z pozic kulturního "apriorizmu", kdy ustavení "ruské cesty", "ruského přístupu" (i "ruské sociologie") atd. je postulováno jako cíl, aniž by bylo podloženo potřebnou argumentací. Namísto poctivého zjištění důvodů kulturní, politické, hospodářské aj. odlišnosti tyto práce s pomocí kulturologických klišé (kritika univerzalizmu, eurocentrizmu, teze o primátu kultury nad politikou a ekonomikou aj.) a nezpochybňovaných výroků autoritativních předsovětských velikánů (Berd'ajev, Loskij, Iljin, Danjilevskij, příp. Dostojevskij, Čechov a Tolstoj) zastírají obsahovou prázdnotu svých ideologických "manifestů". Je proto mnohem produktivnější pozorovat přemýšlení Rusů o sobě na příkladu diskuze o SSSR, protože je argumentačně poctivější, pro nás přístupnější (SSSR známe více než "sobornost" ruského národa či jeho "biogenezi" a „komizmus“) a méně nudí.

Dalším metodologickým problémem je **komparace ruského pohledu se západním**. Pokud jsme naznačili obtíže při vymezení ruské diskuze o SSSR (a odpovídajícím způsobem obtíže při definování "ruského pohledu"), tak podobným způsobem se musíme vypořádat se západním ekvivalentem („co představuje západní pohled?“). Komparace ruského a západního není ale hlavním cílem práce, otázce vymezení západního přístupu není proto věnováno příliš mnoho prostoru. Čtenář přesto v práci shledá částečné **ztotožnění "západního pohledu" s teorií totalitarizmu**; omluvou za toto záměrné zjednodušení budiž skutečnost, že uvedené paradigma je v západním sovětologickém i širším publicistickém diskurzu stále velmi silné, ne-li dominantní.

Poslední, **morální problém souvisí** s využitím poznatků, které nám ruská diskuze nabízí. Jak jsem napsal v úvodní kapitole, ambice této práce by neměly být omezeny na vyobrazení ruského diskuzního prostředí jako "exotického" způsobu dělání vědy. Představené koncepce, myslím, obsahují mnoho inspirativních momentů, které mohou obohatit naši diskuzi o SSSR, naši (tj. postkomunistické) minulosti či socialismu obecně. Produktivní **integrace ruského pohledu do západní diskuze** vyžaduje ovšem silně kritický, historicky velmi fundovaný přístup. Jestliže analýzy pozdního SSSR a příčin jeho rozkladu z pera ruských autorů daleko přesahují to, co nám o témže mohou sdělit totalitaristé (a jsou proto vítaným přínosem), v jiných tématech se může ruský „revizionismus“ nebezpečně přibližovat k deformovaným pozicím (kritika totalitaristické teorie k apologetice stalinizmu, kritika Západu k pustým blábolům o ruské výjimečnosti, kritika globalizace k antisemitizmu apod.). Obtížná je taková integrace i proto, že mnoho z dílčích témat sovětologie je vysoce politicky senzitivní a vyžaduje maximální formulační a argumentační obezřetnost (např. otázka represí).

Máme-li nyní přejít k představení hlavních zjištění práce, je nezbytné krátce zrekapitulovat charakteristiky autorů, jejichž koncepce jsme analyzovali.

Pokud současnou ruskou diskuzi (ať o SSSR či o budoucnosti Ruska, což, jak jsme již napsali, bývají dvě strany jedné mince) rozdělíme zjednodušeně na tábory západně orientovaných a patrioticky smýšlejících autorů, pak Kara Murzu i Panarina (a v menší míře i Šubina) lze zařadit do druhého jmenovaného. Tato distribuce autorů v rámci sledovaného „vzorku“ není náhodná - **patriotické křídlo** (jakkoliv jde o velmi široké vymezení zahrnující kritiky evropského racionalizmu, neostalinisty či obhájce dorevoluční monarchie, velkoruské mesianisty, propagátory eurasijské integrace i ideology izolacionizmu) je opravdu **silným**, široce sdíleným **paradigmatem**, které, jak se zdá, nelze označit za časově omezenou konzervativní reakci ruské společnosti na transformační realitu. Autor práce je v tomto ohledu přesvědčen, že s postupující **konsolidací ruské společnosti toto křídlo bude spíše zesilovat**. Cílem práce

nebylo ověřit rostoucí popularitu a aktivitu tohoto paradigmatu a jeho případnou převahu nad paradigmatem "západnickým", ať už prostřednictvím obsahové analýzy publikovaných prací, výzkumů veřejného mínění obyvatelstva či analýzy novodobé ruské politiky. Je však více než jasné, že patriotické paradigma, včetně specifického hodnocení minulosti SSSR bude hrát roli i v modernizujícím se Rusku.

V kontextu patriotického zaměření je všem třem autorům vlastní uvažování o **nacionalizaci sovětského socialismu**. Teze o domestikaci západní socialistické ideologie domácí tradicí není sama o sobě nijak objektivní - i v rámci kritiků totalitarizmu se kulturní determinanta objevuje (byť na rozdíl od ruských autorů jde o akcentování negativních stránek ruského charakteru - "věčný sklon Rusů k totalitarizmu", „otrocká mentalita“ apod.), lze však stále nalézt práce, které vnímají SSSR ploše jen jako pouhý "produkt socialismu". Zajímavé je v ruské diskuzi především to, jaké shody mezi socialismem a ruským charakterem jsou nacházeny, jak jsou vysvětlovány a z čeho jsou odvozovány jednotlivé elementy ruského charakteru (v kontextu úvah o jeho historické neměnnosti).

Tento zájem o kulturu souvisí s **odklonem od politiky** při zkoumání SSSR. Na rozdíl od totalitaristů je méně pozornosti věnováno analýze kroků politbyra popř. charakteristik „vůdců“. Spolu s kulturou (tj. předpoklady pro přijetí a další rozvíjení socialismu v zemi) jsou analyzovány reakce společnosti na kroky režimu či zahraničně politický kontext. Zapojení širších interpretačních rámců přibližuje ruské autory tzv. revizionistům. Revidován je klasický pohled na uchopení moci bolševiky, NEP, represe, účast ve druhé světové válce a další dílčí fenomény; cílem je poukázat na daleko těsnější sepjetí režimu s obyvatelstvem, odmítnout model opozice pro popis jejich vzájemného vztahu, narušit představu o jednoznačné vazbě mezi záměry bolševiků a konkrétními výstupy jejich politik atd. atp. **Rizikem** kulturologického, sociologického a obecně "kontextuálního" pohledu na SSSR může být **retrospektivní apologete** sovětské (především **stalinské**) **politiky** - jednotlivé (zpravidla politováníhodné) fenomény jsou v takových případech vysvětlovány (ospravedlňovány) poukazem na (pozitivní) důsledky, ke kterým přispěly. Klasickým příkladem je obhajoba represí jakožto kroku nezbytného k industrializaci země v předvečer fašistického útoku na SSSR.

Neostalinizmus, k němuž se ruský revizionizmus nezřídka přibližuje, je nešťastně doplňován **antisemitizmem**, jehož rozšíření mezi současnou ruskou společenskovední elitou (stejně jako kontinuální přítomnost za SSSR až do nejpozdějších stádií) vyžaduje, myslím, do budoucna hlubší reflexi.

Hovoříme-li o podobnosti (přínejmenším zdánlivé) mezi ruskými teoretiky SSSR a západním revizionizmem, pak musíme vzpomenout i teorii konvergence, jiný směr západního bádání, který konkuroval dominantnímu totalitaristickému proudu. U některých ruských autorů (v našem případě Panarina i Šubina) narazíme na snahy vysvětlovat **SSSR v kontextu obecně modernizačních tendencí**, které charakterizuje redukce role (vnitřní) politiky na minimum a zasazení SSSR do celkového kontextu světového (civilizačního) vývoje (včetně kontextu nástupu postindustrializmu, globalizace apod.).

Stěžejním pilířem ruského patriotického myšlení (bez ohledu na konkrétní odstíny) je **konfrontování Ruska a Západu**. Jak bylo v práci ukázáno, popis Západu pomáhá Rusům konstruovat vlastní identitu. Nezřídka je výsledný, velmi kritický obrázek Západu odvozen od silně idealizovaného -vytouženého- sebeobrazu. Návaznost na klasické kritiky západní dekadence (Dostojevskij, Danjilevskij, Špengler, Šubart a další) je zřejmá, nabízí se také otázka, nakolik se Rusové inspiroují klasickými sociologickými dichotomiemi vřelé pospolitosti a odcizené společnosti, které na vztah Ruska a Západu aplikují. Rozhodně jsou dané dichotomie více přáním, návazností na ruskou literární tradici a kulturologickou kritiku Evropy než zobecněním empiricky

pozorované reality.

Často vytýkanou slabinou teorie totalitarizmu je aplikace modelu totalitarizmu (vhodného snad pro popsání stalinizmu, a to ještě omezeně) na celé období SSSR. To vede k anebo naopak vyplývá z neschopnosti této teorie pochopit změny, k nimž v **pozdní sovětské společnosti** a politice došlo. Jednalo se totiž, myslím, nejen o změny v politice ale do značné míry i **změny sociální, kulturní a demografické**, které tradičně "politologicky" orientované totalitaristické teorii unikaly. S tím nepochybně souvisí omezená schopnost této teorie (a sovětologie jako celku) porozumět rozpadu socialistického systému (pomineme-li její jediné, téměř "pohádkové" vysvětlení rozpadu jako "zákonitého vyústění postupně degenerujícího systému"). Ruští autoři (stejně jako autoři v postkomunistických zemích) -mj. prostě pro to, že byli bezprostředními aktéry sovětského systému- tyto změny reflektují v mnohem větší míře - jsou si vědomi růstu vzdělanosti a změn v sociální struktuře v pozdním SSSR, důsledků masové urbanizace, vzniku prvních občanských hnutí, reakce ruské veřejnosti na západní kulturní revoluci šedesátých let, snah elit o transformaci sociálního a administrativního kapitálu na ekonomický atd. atp. Jsou proto schopni nabídnout **komplexnější** a méně triviální **vysvětlení rozpadu sovětského socialismu**. V tom, podle mě, spočívá velký potenciál současné ruské diskuze o SSSR, který nebyl dosud náležitě vytěžen.

Seznam literatury:

- ABELE, Daniel. 2002. *Looking back at Sovietology: An Interview with William Odom and Alexandr Dallin*. Washington: Kenan Institute for advanced Russian studies.
- AČKASOV, V.A. 2001. "Rossija kak razrušajuščesja tradicionnoje obščestvo" Pp. in *Žurnal sociologii i socialnoj antropologii* 2001/1
- ADŽUBEJ, N. POPOV, G. 2008. *Pjať vyborov Nikity Chruščova*. Moskva: International University in Moscow.
- ACHIEZER, A.S. 1997. "Osobennoje i obščee v dinamike rossijskovo obščestv" Pp – in T.I. ZASLAVSKAJA (ed.) *Kuda id'jot Rossija? Obščee i osobennoje v sovremennom razvitiji*. Moskva: Intercentr.
- ARON, R. 1999. *Opium intelektuálů*. Praha: Mladá fronta.
- BAUMAN, Z. 2002. *Individualizirovannoje obščestvo*. Moskva: Logos.
- BATYGIN, G. 1998. „Preeemstvennost' rossijskoj sociologičeskoj tradicii.“ Pp - in JADOV, V.A. (ed.) *Sociologija v Rozsuzi*. Moskva: Izdatčelstvo instituta sociologii RAN.
- BATYGIN, G.S. ed. 1999. *Rossijskaja sociologija šestiděsjatych godov v vospominanijach i dokumentach*. Sankt Petěrburg.
- BECK, U. 2000. *Obščestvo riska. Na puti k drugomu moděrnu*. Moskva: Progress.
- BĚLONOŽNÍK, Z. 2007. „Vzdělávací systém SSSR v procesu 'směřování k beztrždní společnosti' (20.-80. léta). Pohled sovětské sociologie“. In: *Pražské sociálně vědní studie*. Sociologická řada SOC – 013. ISSN 1801 - 5999
- BORONOJEV, A.O., SMIRNOV, P.I. 2001. *Rossija i russkije. Charakter naroda i sud'ba strany*. St. Peterburg: Panorama.
- BURNHAM, J. 1941. *The Managerial Revolution : What is Happening in the World*. New York: John Day Co. 1941.
- CYGANKOV, A.P. *Sovremennye političeskije režimy: struktura, tipologija, dinamika*. Zdroj: http://society.polbu.ru/tsygankov_political/ch30_i.html Navštíveno 12.10. 2011 8.36.
- DAVYDOV, J.N. 2001. „Rossijskaja situacija v světě veberovskovo rozlišení dvuch tipov kapitalisma“ Pp. In V.A. JADOV *Rossija: Transformirujuščesja obscestvo*. Moskva: Kanon-pres-c.
- DEUTSCHER, I. 1961. *The Great Contest. Russia and the West*. N.Y.

- DĚRUŽINSKIJ, V. 2009. *Těorija zagovora. Samyje izvěstnyje mirovyje mify i mistifikaciji*. Moskva: Eksmo.
- DJILAS, Milovan. 1957. *The New Class*. N.Y.: Prager.
- FIRSOV, B.M.. 2001. *Istorija sovětskoj sociologii*. 1950-1980. Sankt Petěrburg.
- FITZPATRICK, S. 2001a. *Povsedněvnyj stalinizm. Social'naja istorija sovětskoj Rossiji v 30 gody: gorod*. Moskva: Rosspen.
- FITZPATRICK, S. 2001b. *Stalinskije krest'janě. Social'naja istorija sovětskoj Rossiji v 30 gody: děrevnja*. Moskva: Rosspen.
- GELLNER, A. 1993. *Národy a nacionalismus*. Praha.
- IGRICKIJ, Ju. I. 1974. *Mify buržuaznoj istoriografii i real'nost' istorii. Sovremennaja anglijskaja i amerikanskaja istoriografija Velikoj Okt'jabrskoj revoljucii*. Moskva: Mysl.
- JANOV, A.L. 1999. *Rossija protiv Rossiji. Očerki istorii ruskogo nacionalisma 1825-1921*. Novosibirsk: Sibirskij chronograf.
- KARA-MURZA, Sergej Georgijevič. 1995. *Intěligencija na pepělišče Rossiji*.
- KARA-MURZA, Sergej Georgijevič. 2000. *Manipuljacija soznaniem*. Moskva: Algoritm.
- KARA-MURZA, Sergej Georgijevič. 2001a. *Sovětskaja civilizacija. Tom I*. Moskva: Algoritm.
- KARA-MURZA, Sergej Georgijevič. 2001b. *Sovětskaja civilizacija. Tom II*. Moskva: Algoritm.
- KASJANOVA, K. 1994. *O ruskom nacionalnom charaktěre*. Moskva.
- KIRDINA, S.G. 2001. *Institucionalnyje matrici i razvitije Rossiji*. Novosibirsk: IEiOPP SO RAN.
- LAPTĚVA, Jelena Vasiljevna. 2005. *Amerikanskoje rossijevěděnije 1970 – 2000 g.: charaktěrnnyje čerty sociokul'turnych issledovanij*. Avtoreferat. Tjumen. Stáhnuto z : www.tmnlib.ru dne 23.02. 2011 18.07 CET.
- LAQUERER, W. 1994. *The Dream that Failed: Reflections on the Soviet Union*. N.Y.
- LENIN, V.I. *Polnoje sobranije sočiněnij, Tom.37*. <http://vilenin.eu/t37/p503> navštíveno 19.7. 2011 v 14.36.
- LOSSKIJ, N.O. 1991. *Uslovija absoljutnovo dobra*. Moskva: Izd. političeskoj litěratyry.
- LOTMAN, J.M. 2002. *Istorija i tipologija ruskoj kul'tury*. Sankt Petěrburg: Isskustvo.
- MALIA, M. 1985. *K ponimaniju ruskoj revoljucii*. London: Overseas.
- MARTOV, A. ROŠČIN, V. *Antisovětskaja civilizacija Sergeja Kara Murzy*. Stáhnuto 12.7. 2011 ve 12.33 ze stránky

http://www.situation.ru/app/rs/lib/antisov_sgkm/antisov_sgkm.htm Moskva 2008

MIRONOV, B.N. 1999a. *Socialnaja istorija Rossiji. Tom I.* Sankt Peterburg: Dmitrij Bulanin.

MIRONOV, B.N. 1999b. *Socialnaja istorija Rossiji. Tom II.* Sankt Peterburg: Dmitrij Bulanin.

MOULIS Vladislav, Zdeněk SLÁDEK, Milan ŠVANKMAJER, Václav VEBER. 1995. *Dějiny Ruska.* Praha: Lidové noviny.

NIKITIN, A. 2003. *Korrupcija v sovětskom totalitarizme. Ubijstvo Sovětskovo Sojuza.* Zdroj:

http://www.slavic-europe.eu/index2.php?option=com_content&task=emailform&id=778&itemid=26

Navštíveno: 3.6. 2011.

PACNER, K. 2009. „Mám strach o naši zemi“. *Reflexu* č. 39:

PANARIN, Alexandr Sergejevič. 2000a. *Globalnoje političeskoje prognozirovanije.* Moskva: Algoritm.

PANARIN, Alexandr Sergejevič. „‘Imperskaja respublika’ na puti k mirovomu gospodstvu.“ *Obščestvennyje nauki i sovremennost* 4, 1994

PANARIN, Alexandr Sergejevič. 2000b. *Iskušeniye globalismom.* Moskva: Rossijskij nacioalnyj fond.

PANARIN, Alexandr Sergejevič. 2002. *Pravoslavnaja civilizacija v global’nom mire.* Moskva: Algoritm.

PANARIN, Alexandr Sergejevič. „Zapadniki i jevrazijci“. *Obščestvennyje nauki i sovremennost’* 6, 1993.

PANARIN, Alexandr Sergejevič. 2004. *Stratěgičeskaja něstabil’nost’ v 21. věke.* Moskva: Eksmo.

PANARIN, Alexandr Sergejevič. 2007. *Pravda železnogo zanavěša.* Moskva: Eksmo.

PARŠEV, A. 2010. *Počemu Rossija ně Amerika?* Moskva: Poligrafizdat.

PIPES, R. 1995. *Dějiny ruské revoluce.* Praha: Argo.

POLANAY, K. 2002. *Vělikaja transformacija. Političeskije i ekonomičeskije istoki našego vremeni.* St Petersburg: Aletheia.

POLJAKOV, L.V. 1997. “Krizis rossijskoj političeskoj kultury” Pp – in T.I. ZASLAVSKAJA (ed.) *Kuda id’jot Rossija? Obščeye i osobennoye v sovremennom razvitiji.* Moskva: Intercentr.

RJABOVA, T.I. 1999. “Rossijskije liberali poslerevoljucionovo perioda o duchovnyh orientirach razvitija strany”. *Obščestvennyje nauky i sovremennost’*. 1999/1

- REIMAN, Michal. 2000. *O totalitarizmu a o tom, co s ním souvisí*. Praha: Karolínium.
- SEDLÁČEK, Jan. 1969. *Pojem intelligence v sociologii. Analýza a kritika*. Praha: Univerzita Karlova.
- SEMJONOV, A. *Čem byl Sovětskou Sojuz i što označael jevo raspad – diskusiji zapadnyh istorikov*. 2001. Zdroj: <http://magazines.russ.ru/nz/2001/6/semn.html>, navštíveno 25.4. 2009.
- SLAVIN, B. 2004. „Počemu sovětskoje občestvo ně bylo buržuaznym“, in: *Alternativy* 2004/2. Stáhnuto v 13.50 dne 19.7. 2011 z http://www.alternativy.ru/ru/alternativy/2004_02/pochemu_sovetskoe_obschestvo_ne_bylo_burzuaznym
- SHLAPENTOKH, V. 1990. *Soviet intellectuals and political power: the post-Stalin era*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- SHNIRELMAN, V. 1998. Russian Neo-pagan Myths and Antisemitism. Staženo z: <http://sicsa.huji.ac.il/13shnir.html> dne 7.11. 2011 v 17.00
- ŠAPOVALOV, V. 2000. „Vosprijatije Rossiji na zapadě: mify i real'nost“, in: *Obščestvennyje nauki i sovremennost'*, 1/2000, s. 51-67
- ŠUBIN, Alexandr. 2005. *Paradoxy perestrojki. Upuščennyj šanc SSSR*. Moskva: Věče.
- ŠUBIN, Alexandr. 2008. *Zolotaja oseň ili period zastoja. SSSR v 1975-1985 godach*. Moskva: Věče.
- ŠUBIN, Alexandr. 2009. *Vělikaja děpresija i buduščje Rossiji*. Moskva: Jauza, Eksmo.
- ŠVANKMAJER, Milan (ed.). 1995. *Dějiny Ruska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- TEXLER, Jiří. 1996. *Despotický socializmus: selhání utopie*. Praha: Academia.
- ORLOVA, I. V. 2009. "Etnizacija istoričeskogo znanija v postsovětskich gosudarstvach", in: *Sociologičeskie issledovanija*. 2009/10. s 126-135.
- VACHITOV, R. Těněvaja ekonomika v SSSR. Zdroj: <http://www.contrtv.ru/common/410> Navštíveno 4.10. 2009.
- VÍŠŇOVSKIJ, A. 1998. *Sěrp i rubl'. Konservativnaja moděrnizacija v SSSR*. Moskva: O.G.I.
- VORÁČEK, Emil. 2004. *Eurazijství v ruském politickém myšlení*. Praha: Set out.
- VORÁČEK, Emil. 2003. “ Stalinismus a Sovětský svaz 1927-1939. Historiografie, evoluce výzkumu, problém výkladu fenoménu a jeho interpretační modely..” Pp. – in Bohuslav LITERA (ed.) *Formování stalinského mocenského systému : k problému tzv. sebedestrukce bolševiků 1928-1939*. Praha: Historický ústav AV 2ČR. S. 11 – 143.

- VYŠESLAVCEV, B.P. 1995. Russkij nacionalnyj charakter, in: Voprosy filosofii, 1995/6, s. 112-121.
- WHEATCROFT, S.G. (ed.). 2002. *Challenging traditional views of Russian history*. New York
- ZASLAVSKAJA, T. (ed.) 1997 *Kuda id'jot Rossija? Obščee i sovremennoje v sovremennom razvitiji*. Moskva: Intercentr
- ZINOVĚV, Alexandr Alexandrovič. 1995. *Russkij experiment*. Moskva: Naš dom.